

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nationalmuseets
Arbejdsmark
1971

Nationalmuseets Arbejdsmark

1971

NATIONALMUSEET

Redaktion og tilrettelæggelse: Henning Nielsen

Klicheer: Bernhard Middelboe's Reproduktionsanstalt

Tryk: Andelsbogtrykkeriet i Odense

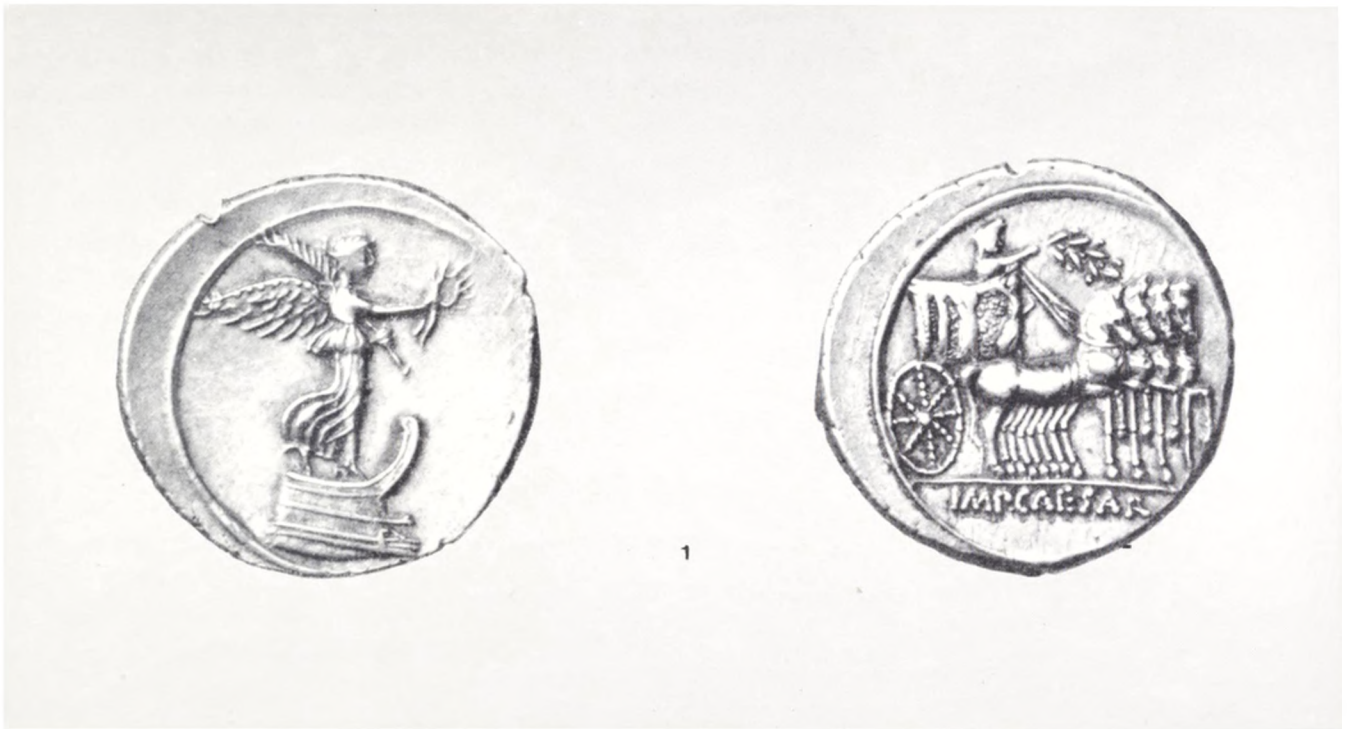
Copyright © Nationalmuseet, København 1971

ISBN 87 480 5731 2

Omslaget gengiver to af fire nyhervvede mosaikker i Nationalmuseets antiksamling. På forsiden ses Adam tronende i Paradis (inv. nr. 15061), på bagsiden en kvaderstensbygning, der muligvis kan tolkes som en kirke (inv. nr. 15060. Gave fra Ny Carlsbergfondet). Mosaikkerne stammer sandsynligvis fra en tidlig kristen bygning i Levanten, 5.–6. årh. e. Kr. Se artiklen side 105 ff. – Lennart Larsen fot.

Indhold

<i>Anne Kromann: Myten om Actium – politisk propaganda på mønter</i>	5
<i>Else Roesdahl og Jørgen Nordquist: De døde fra Fyrkat</i>	15
<i>Minna Holm Kragelund: Gammelt på en ny måde – almue-inspirationen i nutidens tekstiler</i>	33
<i>Bjarne Stoklund: Skindsko og træsko</i>	47
<i>Søren Dietz: Kistegrave fra en første græsk storhedstid – en foreløbig meddelelse fra udgravningerne i Asine</i>	57
<i>Fritze Lindahl: En akvamanile fundet på havets bund</i>	71
<i>Erik Jørgensen: Hagebrogård-jættestuen</i>	77
<i>Birte Stig Jørgensen: Et hoveriskab fra Vibygård</i>	93
<i>Jan Hjarnø: En undersøgelse af de tyrkiske gæstearbejderes forhold</i>	101
<i>Steffen Trolle: Hellig Adam i Paradis</i>	105
<i>Knud E. Holm: Nogle fyrtøjer fra 17- og 1800-tallet og deres forudsætninger med en excurs til Kipp's apparat</i>	113
<i>Robert Smalley og Knud Simonsen: Nykonservering af Elmelunde kirkes kalkmalerier</i>	129
<i>Henrik Thrane: En bronzealderboplads ved Jyderup Skov i Odsherred</i>	141
<i>Niels-Knud Liebgott: En norsk kalenderstav fra 1457</i>	165
<i>Gregers M. Lind og Henrik Græbe: Dødedansen i Egtved kirke</i>	177
<i>Glimt fra arbejdsmarken</i>	187

Myten om Actium politisk propaganda på mønter

Af ANNE KROMANN

„Tempus erat dapibus, sodales! – Tiden er inde til fest, kammerater!“ skriver Horats, efter at budskabet om Alexandrias fald og Cleopatras død havde nået Rom i 30 f. Kr.; og verset kunne næsten stå som motto for den serie guld- og sølvmønter, som Octavian lod præge i samme anledning. Serien er bemærkelsesværdig for sin smukke udførelse og sine afvekslende sejrsmotiver (fig. 1) og står i skarp modsætning til Octavians tidligere udmøntninger.

Typerne på Roms sølvmønt, denaren, havde gradvis skiftet karakter i årene omkring Cæsars diktatur. Fra de ældste tider dvs. ca. 290 f. Kr. havde alle udmøntninger været overdraget et møntmesterkollegium bestående af 3 unge mænd med en embedstid på et år. Deres opgave var rent praktisk, og alle spørgsmål vedrørende seriernes størrelse og hyp-pighed såvel som mønternes typer afgjordes af senatet.

Men senere gik typevalget over til møntmesterkollegierne, og de gamle nationalt religiøse motiver udskiftedes med typer, der fremhævede de mere tiltalende sider af møntmestrenes egen familiehistorie. Denne

Fig. 1. Denar, dobbelt størrelse, ca. 29 f. Kr. Forside: Victoria på skibsstavn. Bagside: Triumfvogn.

slægtshævdelse (fig. 2) må betragtes som et led i de unge mænds bestræbelser for at skabe en gunstig atmosfære om deres navn, hvilket øgede deres chancer for sidenhen at opnå et af de fornemmere af statens æreshverv. Thi i det romerske samfund borgede forfaderens dåd for efterkommerens duelighed.

Familiemotiverne fortsætter til republikkens slutning, men i løbet af 1. årh. f. Kr. møder man fra tid til anden typer, der tager sigte på aktuelle begivenheder, en tendens, der træder kraftigst frem i de såkaldte feltherreudmøntninger. Den praksis, at feltherrer på krigstogter langt fra hjemmet foretog deres egne udmøntninger i det nødvendige omfang, var begyndt på Sullas tid omkring 80 f. Kr. (fig. 3). Og det er begribeligt, at mønter der fremstilledes til aflønning af soldater, først og fremmest skulle henlede opmærksomheden på feltherrens egen person.

Udviklingen kulminerede under Cæsar; mænd som Sulla og Pompejus havde præget deres personlige sejrstyper i Østen; Cæsar gjorde det i selve Rom. Og i sit sidste leveår 44 f. Kr. gik han så vidt, at han satte sit portræt på mønternes forside, en plads der fra gammel tid var reserveret guderne, og som romerske stormænd kun kunne indtage, hvis de var behørigt afdøde (fig. 4).

Cæsars romerske udmøntninger blev nominelt varetaget af møntmesterkollegierne, der nu havde 4 medlemmer. De virkede også efter hans død, men deres typevalg var dikteret af skiftende lederskikkelser; og da de helt holdt op med at fungere efter 40 f. Kr., måtte Rom klare sig med prægninger fra mindre indflydelsesrige feltherrer i andre dele af riget.

Den nye mode indenfor romersk møntvæsen blev overtaget med begejstring af de mænd, som fulgte efter Cæsar. Brutus og Cassius, der i tiden før nederlaget ved Philippi i 42 f. Kr. var statholdere i Makedonien og Syrien, prægede guld- og sølvmønter (aurei og denarer) med frihedsbegrebet som gennemgående motiv (fig. 5). Stærkest virker en denar med Brutus på forsiden og en dyster hentydning til Cæsar-mordet på bagsiden (fig. 6): mellem 2 dolke ses frihedshuen – oprindeligt blot den fribårne romers hovedbeklædning, senere frihedssymbol. Nederst står datoen for drabet EID(ibus) MAR(tiis), 15. marts.

Af prægningerne fra det 2. triumvirat, som stiftedes i 42 f. Kr. mellem Antonius, Octavian og Lepidus, er Marcus Antonius' de talrigeste og udmærker sig i særlig grad ved at afspejle såvel hans offentlige som hans private forhold. F. eks. fremstilles 3 hustruer efter tur, selvom den skik at afbilde fornemme damer på mønter ellers først tilhører Tiberius' tid.

Den første hustru Fulvia, en stærk og initiativrig kvinde, ses i skikkelse af Victoria på en lille sølvmønt slået under Antonius' ophold i Gallien 42 f. Kr. (fig. 7). Man har den teori, at den er udstedt på Antonius' fødselsdag; løven på bagsiden må i så fald være hans fødselstegn, mens tallet XLI hentyder til hans alder.

Det blev Octavians søster Octavia, der i 40 f. Kr. fik den tvivlsomme

2

3

Fig. 2. Denar ca. 108 f. Kr. præget under M. Sergius Silus. Forside: Roma. Bagside: Møntembedsmandens forfader af samme navn, som mistede højre arm i 2. puniske krig; men efter at have fået påmonteret en jernkrog, så han kunne holde fast i hesten, kæmpede han videre med venstre.

Fig. 3. Denar ca. 80 f. Kr. Forside: Roma. Bagside: Sulla i triumfvogn.

Fig. 4. Denar, 44 f. Kr. Forside: Julius Cæsar. Bagside: Venus Victrix.

Fig. 5. Aureus, Østen, ca. 42 f. Kr. præget under Cassius. Forside: Frihedsgudinden Libertas. Bagside: Trefod.

Fig. 6. Denar, Østen, ca. 42 f. Kr. Forside: Brutus. Bagside: Hentydning til mordet på Cæsar.

Fig. 7. Quinar ($\frac{1}{2}$ denar), Gallien, 42 f. Kr. Forside: Fulvia som Victoria. Bagside: Løve.

Fig. 8. Cistophor, Østen, ca. 40 f. Kr. Forside: Antonius og Octavia. Bagside: „Cista mystica“ omgivet af slanger.

Fig. 9. Denar, Østen, ca. 34 f. Kr. Forside: Antonius. Bagside: Cleopatra.

Fig. 10. Denar, Sicilien, ca. 38 f. Kr. Forside: Fyrtårnet i Messana. Bagside: Skylla.

Fig. 11. Denar. Forside: Octavian. Bagside: Symboler på forskellige præsteskaber.

Fig. 12. Denar. Forside: Octavian. Bagside: Cæsars embedssæde med hans gyldne krans.

Fig. 13. Denar. Forside: Octavian. Bagside: Templet for Divus Julius, den guddommelige Cæsar.

Fig. 14. Denarer 42 f. Kr. præget af C. Vibius Varus. Forside: Hercules, Minerva. Bagside: Minerva, Hercules.

Fig. 15–17. Denarer. Forside: Venus, Pax, Victoria. Bagside: Octavian.

Fig. 18–20. Denarer. Forside: Octavian. Bagside: Venus, Pax, Victoria.

Fig. 21. Tetradrachme præget under Demetrius Poliorketes af Makedonien. Bagside: Poseidon.

Fig. 22–24. Denarer. Forside: Octavian. Bagside: Curia Julia, søtrofæ, triumfbuc.

Fig. 25–27. Denar, aureus, denar. Forside: Apollon, Diana, Mars. Bagside: Plovmand, tempel med søtrofæ, skjold.

fornøjelse at bortvejre en misstemning mellem de 2 triumvirer ved at lade sig vie til Antonius, som nys var hjemvendt fra Østen og et langt, forfriskende samvær med Cleopatra. Ægteparret er afbildet på en af de østlige mønter, en cistophor (fig. 8). Mønten er opkaldt efter den cista mystica – et helligt skrin med tilknytning til Bacchuskulten – som fra gammel tid havde været bagsidetype. Når Antonius her bærer gudens attribut efeukransen, er det næppe blot for at blive i stilen, men også fordi han var blevet hilst som Bacchus under et besøg i Ephesus og yndede den tanke, at ephesierne havde ment det.

Man undrer sig over at se Cleopatra, en ægyptisk dronning, på en romersk denar, men da den er slået i anledning af Antonius' armenske sejr, som blev fejret ved et triumftog i Alexandria i 34 f. Kr., skønt Antonius det år var konsul i Rom, må typen nok betragtes som et mindre eksempel på de ikke helt ortodokse metoder, som kendetegner Antonius og jævnlige slår igennem på hans mønter (fig. 9).

En næsten ligeså blodrig skikkelse var Pompejus den Stores søn Sextus, der som afsat flådepræfekt og proskriberet af triumvirerne udøvede en sælsom blanding af flygtningehjælp for medproskriberede og sørøveri. Hans mest originale bidrag til møntvæsenet er en denar præget efter sejren over Octavian ved Messana i 38 f. Kr. (fig. 10). Bagsiden viser Skylla, beboeren af det nærliggende forbjerg, som var et fælt uhyre. Hun personificerer det uvejr, der rejste sig under slaget og knuste halvdelen af Octavians flåde. På forsiden ses Sextus' eget skib, som red stormen af i Messanas havn overvåget af den Pompejusvenlige Neptun på fyrtårnets top.

Også mindre ånder er repræsenteret; Q. Atius Labienus, en søn af Cæsars gamle fælle fra Gallerkrigene T. Labienus, havde sluttet sig til Brutus og Cassius, men måtte efter nederlaget ved Philippi søge hjælp hos Roms arvefjende Parthien. Som leder af en parthisk hær indtog han flere af de romerske provinser i Østen og lod sig i den anledning udstyre med imperatortitlen. Denne var specielt romersk og blev oprindeligt tildelt en general af hans soldater efter store sejre; men Labienus undså sig ikke for at præge mønter med den særprægede indskrift: „Parthisk imperator“.

På denne frodige baggrund forekommer Octavians sparsomme udmøntninger fra tiden mellem Cæsars død og slaget ved Actium (44–31 f. Kr.) lidt blege. De personlige typer er næsten alle koncentreret om neutrale emner som f. eks. Octavians præsteskræber (fig. 11); enkelte af mønterne har relation til de andre triumvirer, men de fleste forherliger hans navnkundige adoptivfader Julius Cæsar (fig. 12–13).

Den serie, der indleder Octavians enehersredømme efter 30 f. Kr., er anderledes; stilen tyder på græske stempelskærere, og typerne, hvoraf der er hele 20, går alle ud på et, nemlig sejr. Der er 2 indskrifter; den ene „CAESAR DIVI F(ilius) – Cæsar, søn af den guddommelige“ hen-tyder til Octavians slægtskab med den guddommeliggjorte diktator,

14

21

15

16

17

22

23

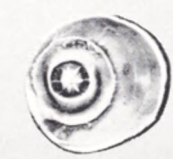
24

18

19

20

25

26

27

Fig. 28–29. Denarer. Forside: Octavian, Apollon. Bagside: Apollon, Octavian.

Fig. 30–31. Denar, aureus. Forsideportrætterne er præget med samme stempel. Bagside: Terminus (grænseguden), Victoria til vogus.

Fig. 32. Denar. Forside: Terminus. Bagside: Octavian.

hvis navn han fik ved adoptionen. Den anden „IMP(erator) CAESAR“ viser det ejendommelige forhold, at Octavian ligefrem lod imperatortitlen træde i stedet for sit fornavn. Da ingen af mønterne bærer indskriften Augustus, må de være slået før 27, da Octavian fik dette navn som hæderstitel; og den almindelige opfattelse er, at hele serien er fremstillet efter Alexandrias fald i 30 f. Kr.

Der er dog tilhængere af den teori, at en del af mønterne blev præget allerede før 31 i anledning af sejren over Sextus Pompejus ved Naulochos i 36 eller de dalmatiske sejre i 34 f. Kr. og således udfylder den lakune, der er i Octavians mønter fra ca. 35 til 30. At serien virker som en helhed beviser ikke, at den er det.

Imidlertid har den nyligt afdøde tyske numismatiker Konrad Kraft foretaget en undersøgelse af mønterne ud fra nye metoder og er kommet til det resultat, at hele serien må være slået efter 30. Hvis man nemlig forudsætter et vist system i typevalget, således at der ikke blot er tale om 20 tilfældigt valgte sejrsmotiver, viser det sig, at de fleste af mønterne hænger nøje sammen i grupper på 2, 3 eller flere.

Man har før været opmærksom på, at republikanske møntmestre af og til knytter 2 mønter i en udmøntning sammen ved hjælp af typerne. Fænomenet betegnes som „komplementære dobbeltyper“ og kan bl. a. iagttages hos C. Vibius Varus, en af møntmestrene fra 42 f. Kr. Af de 2 afbildede denarer har den ene en Minervabuste på forsiden og Hercules stående på bagsiden; på den anden er omvendt Hercules på forsiden og Minerva på bagsiden (fig. 14).

Noget tilsvarende forekommer hos Octavian; 3 af mønterne i den omtalte serie har alle en gudindebuste på forsiden og en stående mandfigur på bagsiden. De 2 buster fortolkes let som henholdsvis Pax og Victoria (fig. 16–17), mens den tredje, som er uden særlige attributer, skiftevis er blevet kaldt Venus og Juno (fig. 15). Af bagsidetyperne forestiller de 2 Octavian som feltherre; den sidste minder stærkt om bagsiden på en tetradrachme præget under Demetrius Poliorketes af Makedonien i 292. Her ses havets gud Poseidon stående med højre fod på en klippe og venstre hånd støttet til en trefork (fig. 21).

De 3 mønter danner tydeligt nok en indholdsmæssig gruppe, men forbindelsen mellem dem bliver først helt åbenlys, hvis man sammenholder dem med 3 andre mønter fra serien (fig. 18–20). Igen optræder 3 gudinder, denne gang i hel figur på bagsiden, og her er det muligt ikke alene at genkende Victoria og Pax, men også at identificere den tredje gudinde som Venus, den juliske slægts stammomder – en letpåkædet dame omgivet af våben kan ikke være andre end Venus Victrix, den sejrende Venus. Det er derfor sandsynligt, at også gudinden på fig. 15 forestiller Venus.

På samme måde svarer Octavians portræt på forsiderne af gruppe 2 til første gruppes stående feltherreskikkelser, og spørgsmålet er, om ikke også den tredje skikkelse bør fortolkes som Octavian. Hvis man foretager

en nøjere sammenligning med Poseidonfiguren på den græske mønt, vil man bemærke, at den romerske fremstilling i stedet for treforken holder en lanse og desuden er forsynet med sværd og kappe (fig. 17 og 21). Dertil kommer, at klippen er afløst af en verdenskugle, noget der normalt ikke hører til havgudens attributer, men nok kunne passe til en feltherre af Octavians format.

Mellem de 20 mønter i den foreliggende serie kan man finde 6 grupper af denne og lignende art omfattende ialt 16 af mønterne; de sidste 4 synes ikke at høre til nogen gruppe.

Mindst 3 grupper sigter til slaget ved Actium. Den første, der består af 3 mønter med Octavians buste på forsiden (fig. 22–24), knyttes sammen med bagsidemotiverne, sejrsmønter af forskellig art. Trofæet og skibsstavnen henviser blot til en søsejr vundet af Octavian; triumfbuen derimod kan ikke være andet end den såkaldte Actiumbue fra 29 f. Kr. Foruden den kender man nemlig kun én triumfbue fra Augustus' tid, Partherbuen, der rejstes i 19, længe efter at Octavian havde antaget navnet Augustus.

Den tredje type, en bygning med en Victoriastatue på toppen, er efter al sandsynlighed Curia Julia, Roms senatsbygning, som Octavian indviede i 29 f. Kr., efter at den var påbegyndt af Julius Cæsar. Victoriastatuen forestiller rimeligvis den, som Octavian tog med fra Tarent ved sin hjemkomst fra Østen i 29 og lod opstille i senatsbygningen som tegn på, at det var hende, han skyldte sin krigslykke. Ligesom på fig. 20 er hun her fremstillet stående på verdenskuglen.

Man bør ikke undres over, at statuen er anbragt på taget; tidens stempelskærere lagde ikke stor vægt på arkitektonisk nøjagtighed, men den, der så det karakteristiske Victoriabillede, var ikke i tvivl om hvilken bygning, han havde for sig.

Da således 2 af typerne leder tanken hen på Actiumsejren, er det nærliggende, at trofæet hentyder til samme begivenhed.

En anden gruppe, ligeledes på 3 mønter, afbilder 3 gudebuster, der uden besvær kan identificeres som Mars, Diana og Apollon. Deres specielle tilknytning til Octavian har længe været kendt; før slaget ved Philippi fik krigsguden Mars løfte om et tempel i Rom i tilfælde af triumvirernes sejr. Når bagsiden slet og ret viser et skjold, er det fordi en alt for åbenlys hentydning til Philippi ville være uheldig, eftersom sejren hovedsageligt skyldtes Antonius (fig. 27). L. Cornificius, der var befalingsmand i Octavians flåde ved Naulochos i 36 f. Kr., havde aflagt løfte til Diana om at forny hendes tempel på Aventin i Rom, dersom hun ville yde hjælp mod Sextus Pompejus. Bagsidens tempel med søtrofæet har Siciliens særlige symbol, en såkaldt triskel, som gavlfigur og forestiller rimeligvis Dianahelligdommen på Aventin (fig. 26).

Octavian havde længe betragtet Apollon som sin personlige skytsgud, og da der var et Apollotempel nær Actium, anså han det for givet, at det var denne gud, han kunne takke for sejren. Bagsidetyperne, en plov-

Fig. 33, heroverfor. Forside: Octavian. Bagside: Victoria.

Fig. 34, Aureus. Forside: Octavian. Bagside: Octavian til hest.

mand med okser, var almindeligvis symbol på kolonigrundlæggelser (fig. 25). Her henviser den til Nicopolis, som Augustus grundlagde ved Actium, og hvor han hvert fjerde år afholdt „De Actiske Lege“ til Apollons ære.

Man finder yderligere hentydning til den actiske Apollon på 2 mønter, der viser et nyt eksempel på komplementære dobbelttyper (fig. 28–29). Han ses lyrespillende på en klippeblok med en hat i nakken; den minder om Mercurs hovedbeklædning, men er snarere en „causia“, en matros-hue, der kendetegner figuren som søfartsgud. Apollon fra Actium var normalt ikke søfartsgud, men han forveksledes ofte med en anden Apollonskikkelse, Apollo Leucadius, der beboede et forbjerg på den nærliggende ø Leucas, hvorfra han havde opsyn med al skibstrafik.

Til denne type svarer det laurbærkransede hoved på den anden mønt; man har før opfattet det som Octavian, men denne optræder ikke laurbærkranset på andre af seriens mønter, og ligheden skyldes formodentlig kunstnerens manglende evne til at variere den en gang vedtagne portrætfremstilling – også gudindernes ansigtstræk minder en del om Octavians.

På det andet typesæt derimod optræder han selv; hans hoved er på forsiden af den ene mønt, og den andens bagside afbilder ham stående på et af de monumenter, der rejstes efter Alexandrias fald, en søjle smykket med skibssnabler. Han er nøgen bortset fra en kort kappe og udstyret med sværd og lanse ganske som på mønten, hvor han indtager Poseidons attitude.

De 3 grupper omfatter ialt 8 mønter, som må tilhøre tiden efter 30 f. Kr., men det udelukker ikke, at nogle af dem kunne være ældre; f. eks. har man foreslået, at indskriften IMP CAESAR, som er fælles for de 8 mønter, bruges efter 30, mens den anden indskrift CAESAR DIVI F er tidligere.

En sammenligning mellem de Octavianportrætter, der forekommer i serien, tyder på, at man har benyttet 4–5 stempelskærere til fremstillingen. Der er en tendens til, at samme stempelskærer hele tiden har arbejdet med samme gruppe – jævnfør fig. 18–20; men der er også eksempler på nært beslægtede portrætter på tværs af grupperne. Imidlertid kunne en dygtig stempelskærer nok skære 2 næsten identiske portrætter med nogle års mellemrum, og kun i de tilfælde, hvor 2 mønter er slået med samme stempel, således at de er ens til mindste detalje, tør man stole på, at de er samtidige.

I Den Kgl. Mønt- og Medallesamling findes 2 mønter med stempele-ens forsider, en denar med grænseguden Terminus på forsiden og indskriften IMP CAESAR og en aureus med CAESAR DIVI F. og sejrsgudinden i en vogn forspændt med 2 heste (fig. 30–31).

Denne stempelforbindelse viser dels, at man kunne anvende samme stempel til guld og sølv, dels at de 2 indskrifter var i brug sammen. Desuden knytter de en „gruppeløs“ mønt til 2 sammenhørende; thi

Fig. 35, side 14. As (bronzemønt) præget under Tiberius. Forside: Agrippa med den gyldne skibskrone.

Fig. 36. Ægyptisk bronzemønt. Forside: Cleopatra.

Fig. 37. Tetradrachme præget under Demetrius Poliorketes af Makedonien (306–283 f. Kr.). Afbildning af Nikestatuen fra Samothrake, sml. med fig. 1.

mens typen med Victoria ikke er kombineret med andre, optræder grænseguden, der symboliserer Octavians urokkelige stilling i en krigssituation, som forsidede på en anden denar (fig. 32). Bagsiden viser Octavian siddende med en Victoriastatue, der minder om den, vi flere gange før har set fremstillet på verdenskuglen (fig. 20, 22 og 33).

Spørgsmålet er, om ikke skikkelsen hver gang forestiller den Victoria, der opstilledes i senatet i 29 f. Kr. Hvis det er tilfældet, må alle grupper, hvor hun forekommer, henregnes til Actiumtyperne.

Tilbage bliver ganske få mønter (f. eks. fig. 34), som ikke kan dateres nøjagtigt, så længe man ikke har flere stempelforbindelser; men intet tyder på, at de ikke kan være samtidige med de øvrige, og der er al mulig grund til at tro, at hele serien er præget i anledning af den tredages triumf Octavian afholdt i august 29 for sine sejre i Dalmatien, ved Actium og Alexandria.

Den pludselige opblomstring af hans møntvæsen må forklares ud fra flere årsager. For det første skal man ikke regne med regelmæssige udmøntninger i denne periode; mønter blev slået, når det var nødvendigt, og man kan let forestille sig, at Antonius under sine østlige felttog havde større behov for penge end Octavian, der hovedsageligt opholdt sig i Italien. På samme måde måtte den, der foretog udmøntninger nær Rom, vælge sine typer med en vis delikatesse, mens man havde friere spillerum i provinserne østpå. Desuden vidste Octavian, at han stod tilbage for Antonius som feltherre og dårligt kunne måle sig med ham i popularitet; og i erkendelse af, at hans største aktiv var slægtskabet med den store Cæsar, lagde han hovedvægten på sin rolle som hævner af fadermordet – derfor hentydningerne til Cæsar på Octavians mønter.

I slutningen af trediverne f. Kr. var denne rolle ved at være udspillet, alt imens forholdet til Antonius, der havde mange tilhængere i senatet, blev mere og mere fjendtligt. Efter triumviratets udløb i 32 f. Kr. var Octavian uden legale beføjelser, og krigserklæringen, der vel at mærke rettedes mod Cleopatra, ikke Antonius, fik han kun bragt igennem, fordi folket i hele den vestlige verden gav ham sin personlige tilslutning by for by; man var blevet opskræmt ved rygter, om at Antonius agtede at flytte hovedstaden fra Rom til Alexandria.

Men det at Octavian besejrede Antonius 2 gange (ved Actium 31 f. Kr. og ved Alexandria 30 f. Kr.) forbedrede ikke hans stilling væsentligt; begge sejre var yderst letkøbte og nærmest begunstigede af tilfældet, og ingen af dem havde givet sejrherren lejlighed til at udmærke sig synderligt ved krigskunst eller mod. Folk var ved at blive trætte af de urolige tilstande, og mange anede, at krigens egentlige årsag havde været den private strid mellem Octavian og Antonius.

Det var derfor nødvendigt at drage et slør over de faktiske forhold og lade alverden forstå, at faren fra Øst havde været enorm, og at vældige kræfter havde udfoldet sig i et spil, der gjaldt ikke alene Romerrigets eksistens, men hele den vestlige kulturs beståen.

33

34

Octavian blev stærkt støttet af de romerske guldalderdigtere under denne kampagne, og det er interessant at sammenligne det digt, der citeres i artiklens indledning med et andet, som Horats skrev umiddelbart efter slaget ved Actium. Heraf fremgår det nemlig, at man på det tidspunkt ingenlunde var overtydet om, at slaget havde været afgørende, og digteren udtrykker sin længsel efter den dag, hvor man kan fejre den fuldkomne sejr med en stille flaske. Helt anderledes er tonen i det sejrserberusede digt fra næste år, hvor Actiumsejren skildres i heroiske vendinger og Cleopatra, der tidligere kun nævnes med foragt, beskrives som intet mindre end et uhyre.

35

Men den officielle romerske version af begivenheden bringes først nogle år senere af digteren Vergil, der har fremmanet et søslag af rent filmiske dimensioner: På sit skib højt hævet over vandene glider Octavian selv frem mod fjenden fulgt af et enigt senat og folk og bivånet af mægtige guder. Tæt ved ham kommer flådeanføreren Agrippa, der i dagens anledning er iført den krone af gyldne skibssnabler, han fik efter slaget ved Naulochos (fig. 35). Antonius og Cleopatra (fig. 36) nærmer sig fra den modsatte side med et følge, der omfatter utallige orientalske folkeslag af yderst malebarisk herkomst.

36

Sammenstødet er gigantisk; mens blodet flyder fra de jordiske stridsmænd, arbejder de himmelske – Poseidon, Mars, Venus og Minerva på at fordrive mere eller mindre uappetitlige ægyptiske guddomme. Men først da Apollon hører kampgnyet og sender sine pile ind i mængden, falder afgørelsen. Fjenden flygter opfyldt af rædsel, og Nilguden øvre ved Afrikas kyst kan kun slå bedrøvet ud med armene.

Skønt samtidige læsere nok har indrømmet digteren et vist mål af poetisk frihed, har de sikkert ikke anset skildringen for væsentligt overdreven; deres opfattelse af Actiumslaget var allerede tidligere bestemt af et andet og lige så effektivt kommunikationsmiddel, nemlig møntvæsenet. Romerfolket, der gennem generationer havde betragtet de skiftende mønttyper med interesse og lært at tyde deres budskab, vidste også at tolke serien fra 29 f. Kr.

37

Den hyppigt afbildede Victoriaskikkelse berømmer sejren over Cleopatra som noget hidtil uhørt, samtidigt med at andre typer minder om, at Octavian allerede tidligere havde vist fremragende feltherreevner. At han ønskede at drage sammenligning med et andet navnkundigt søslag ses af mønterne med Victoria på en skibsstavn (fig. 1) og Octavian i Poseidons attitude (fig. 17); begge er inspireret af typer fra Demetrius Poliorketes, der i 306 besejrede Cleopatras forfader Ptolemæus II ved Cos (fig. 21 og 37). Men fremfor alt lægges der vægt på, at Octavian er begunstiget af de romerske guder, således at man trygt kan regne med, at hans sag også er romerfolkets sag, og handle derefter.

Ved således at nære alle gode og patriotiske følelser, der måtte bo i det romerske folk, skaffede han et solidt grundlag for den udvikling, der få år efter skulle gøre ham til kejser Augustus.

De døde fra Fyrkat

Af ELSE ROESDAHL og JØRGEN NORDQUIST

Fig. 1. Fyrkat set fra nordvest. Til venstre ligger gravpladsen som en mørkere aftegning i marken. Borgen er opdelt i fire ens dele af porte i verdenshjørnerne. I hver fjerdedel ligger en firelænget gård. Borganlægget blev undersøgt 1950-63. (Hans Stiesdal fot.).

Få km fra Hobro ligger vikingeborgen Fyrkat på et næs, der fra sydvest skyder sig ud i den brede Onsild Ådal. Fyrkat hører til den mærkelige gruppe cirkulære borge, som kun kendes fra Danmark, og hvis præcist geometriske og ens anlægsform har forbavset alle, lige siden den første blev fundet i 1930'rne. Borgene ligger spredt over landet: foruden Fyrkat er der Trelleborg ved Slagelse, Nonnebakken i Odense By og den største af dem alle, Aggersborg, lige nord for Limfjorden ved Løgstør. Ingen af borgene er omtalt i skriftlige kilder, men på grundlag af løsfundene kan de dateres til tiden omkring år 1000, enten Harald Blåtands sidste år eller Svend Tveskægs kongetid. Bygherren må have været

en af disse konger eller begge, og formålet militært – formentlig var borgene samlingssteder og træningslejre for de mænd, der havde mod på at følge kongen i tidens mange krige og togter mod Østersøområderne, England eller de andre nordiske lande. Desuden har de nok også haft en god beroligende virkning på indre, danske forhold.

Hverken ved Nonnebakken eller Aggersborg er der fundet nogen gravplads fra vikingetiden; for Aggersborgs vedkommende gemmer den sig dog sikkert under kirkegården lige uden for den nedpløjede vold mod nord. På Trelleborg er der til gengæld en stor gravplads med omkring 135 grave; men nogle af disse hører sandsynligvis til den vikingebebyggelse, der blev nedlagt for at give plads til borgen. Fyrkats gravplads ligger på næssets yderste del, omgivet af sumpe og den nu regulerede å. Der har fra land kun været adgang gennem borgen, som også er den eneste bebyggelse, der har været på området siden bronzealderen. Her har altså alle gravene tilhørt mennesker med tilknytning til Fyrkatborgen (fig. 1).

Pladsen er anlagt i nær sammenhæng med denne og må være tænkt som et regulært gravanlæg. Thi nøjagtig vinkelret på den nord-sydgående hovedgade løber over godt 40 m i længden og 5 m i bredden snorlige rækker af stolpehuller, brat afbrudt i begge ender. Heromkring samler gravene sig (fig. 2). Stolpehullerne i dette anlæg er ret ensartede, og intet tyder på, at der har stået nogen bygning her. Som helhed kan hullerne derfor næppe tolkes som andet end spor af en ceremonivej, og hvor de ligger i fire rækker, har der formentlig blot været særlige detaljer.

Dette anlæg og størstedelen af gravene blev med sjælden indføling og omhu undersøgt af nu afdøde bestyrer Svend Søndergaard, Fyrkat Mølle. Fra hans omhyggelige opmålinger og righoldige breve til den ansvarlige leder, arkitekt C. G. Schultz, stammer de iagttagelser vedrørende pladsen og gravene I–XXIII, som her er udnyttet. På en opmålingstegning af den rigeste Fyrkatgrav står flygtigt henkastet følgende linier, der vel tolker nogle af de problemer og glæder han som ene mand og uden fagteoretisk uddannelse havde ved at stå med det praktiske ansvar for de mange vikingegrave:

*„Jeg undres såre over denne grav
glædes nu og bekymres da
forventer at finde hvad
måske en grav der er tom
og dog så rig“*

Fig. 2. Plan af gravpladsen. Grave er angivet med romertal (nr. XIX udgået) og kistenagler og -søm indtegnede. Mål 1:250. Tegnet af Holger Schmidt.

1960 overtog daværende konservator ved Nationalmuseet Knud Thorvildsen hvervet og afdækkede gravene XXIV–XXVIII.

I alt er der således undersøgt omkring 28 grave på Fyrkat (fig. 2), og man må regne med, at det nogenlunde svarer til det antal begravelser,

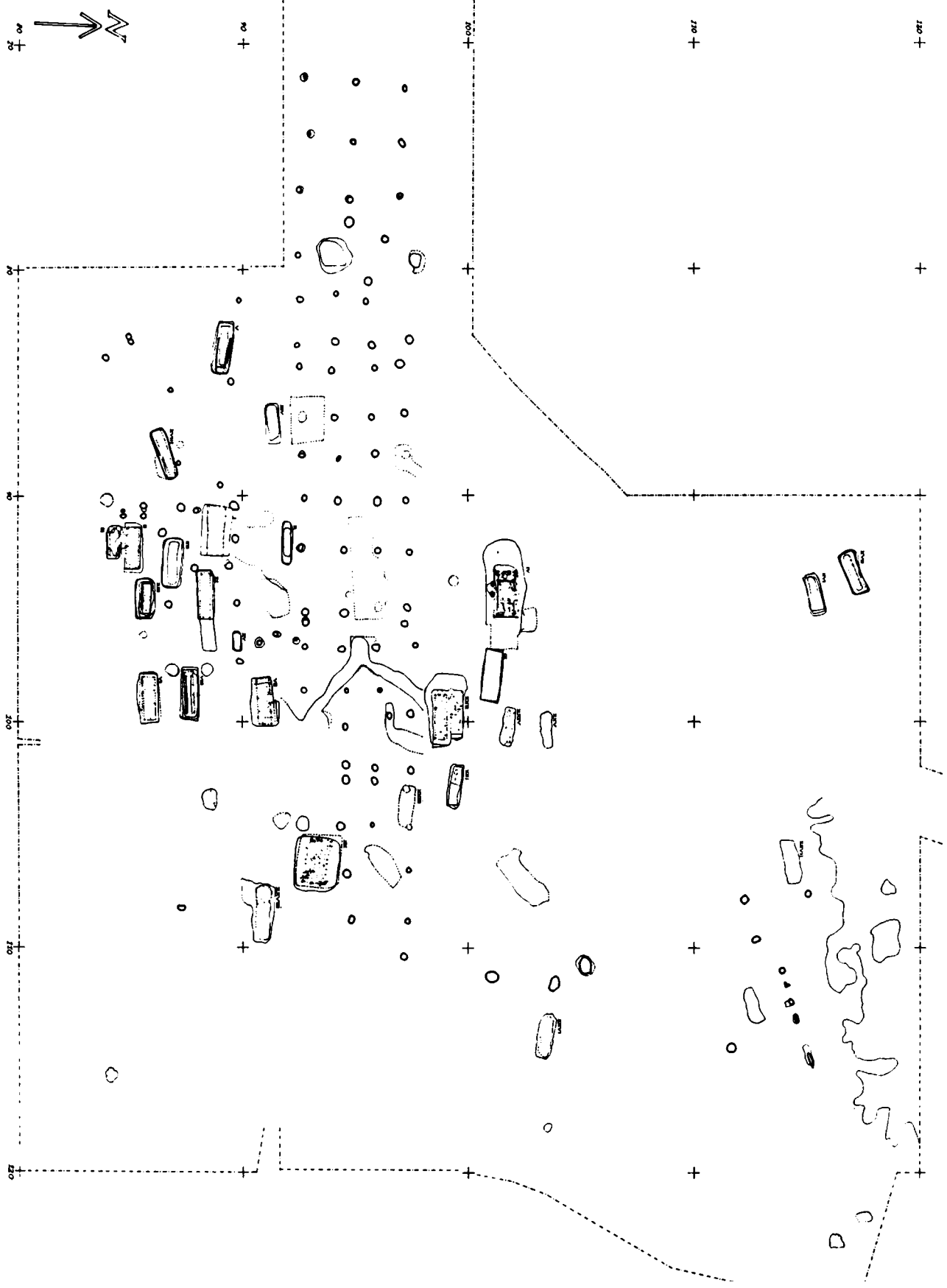
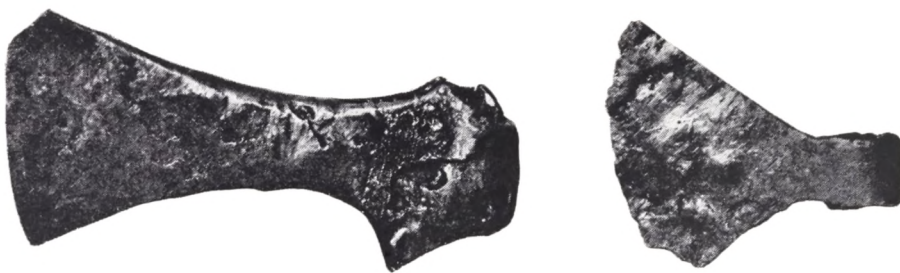

Fig. 3. Våben fra gravene. Øksen t. v. er fra grav II. Længde 14,5 cm. Den t. h. er fra grav XXIV. Længde 8,5 cm.

der er foretaget her. Måske skjuler der sig dog et par, thi i god afstand fra det centrale område er der fundet enligtliggende grave, dog altid uden gravgods, og næsset er ikke totalundersøgt.

Når antallet af fundne grave ovenfor kun er angivet omtrentligt, så skyldes det, at enkelte kan være lidt tvivlsomme. Et par af de øst-vestvendte, fundtomme, langagtige fordybninger kan, ligesom nogle af de spredtliggende „stolpehuller“ o. l. mellem gravene, skyldes anden aktivitet på stedet, vel især fra den nærliggende lille bronzealderbebyggelse. Skår herfra lå også spredt over pladsen.

Skeletterne kunne ikke yde nogen hjælp ved bestemmelsen, for de var alle opløst og sædvanligvis helt forsvundet i den kalkfattige jord.

Som regel var begravelserne dog sikre nok og gav sig tilkende som klare nedgravninger i undergrunden. Nogle gange var de helt uden kistespor, andre gange var der lidt formuldet træ; men oftest var kisterne slået sammen med jern, og i ni tilfælde er der fundet gravgods. Alle er øst-vestvendte jordfæstegrave, dog slingrer orienteringen af og til, især for dem, der ligger længst fra vejen. I det ene tilfælde, hvor ligets orientering kunne bestemmes, lå hovedet i vestenden. Spor af bålpladser tæt ved flere grave skyldes muligvis begravelsesceremonierne.

De fleste af disse træk er fælles med andre gravpladser fra vikingetiden; men lige som borgen på flere punkter adskiller sig fra de normale bebyggelser, er der usædvanlige ting på gravpladsen. Det er dog ikke i forbindelse med mandsgravene, skønt man netop på Fyrkat ville forvente veludstyrede krigergrave.

I grav II lå den døde i en ca. 1,75 m lang, sømmet kiste og medbragte en smuk våbenøkse, på hvis ene side rusten havde bevaret spor af groft, lærredsvævet stof (fig. 3); desuden var der en madkniv og en hvæssesten. Også i grav XXIV var kisten sammenføjlet med jern, men den var kortere. Gravgodset bestod af en madkniv og en lille økse, hvis form er almindelig for tiden, men hvis format passer bedst til en legetøjsøkse eller krigstræningsøkse for en større dreng (fig. 3). Kistens format siger intet afgørende derom, da den døde kan have været klemt sammen deri med bøjede ben.

Muligvis er også nr. XXIIa en mandsgrav. Den ligger tæt op ad kvindegraven XXIIb og indeholdt af bevaret gravgods kun småstumper af guldtråd fra henholdsvis nord- og sydsiden af kisten, og en stor sølvperle

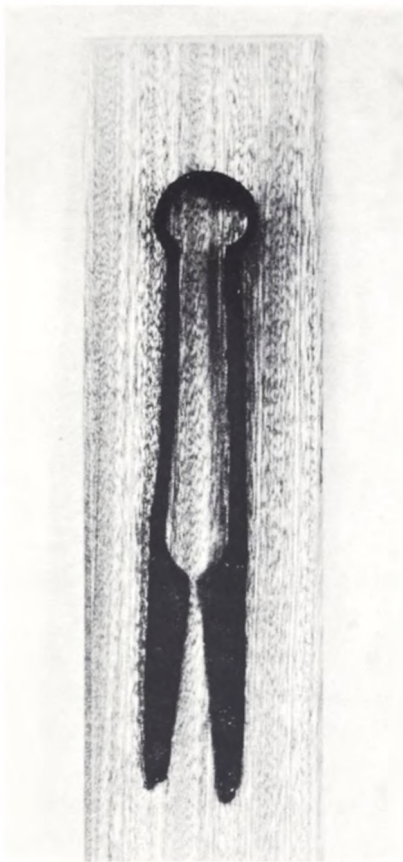

Fig. 4. Saksen fra grav XXIIb. Længde 20,5 cm.

med filigranornamenter i Borrestil (fig. 28 t. v.). Enkeltvis blev store perler brugt af mænd som vedhæng, mens kvinder sædvanligvis bar flere og mindre perler. Kisten var ca. to m lang og også her samlet med jern. Kun disse tre grave kan med rimelighed regnes for mands- eller drengegrave. Knive og hvæssesten fortæller intet om de dodes køn, fordi alle brugte kniv ved måltidet; enkelte småperler fortæller heller ikke noget derom.

Barnegrave var der flere af. Grav XV, mindre end én m lang, indeholdt kun søm fra kistens hjørner, mens der i den lidt større grav III foruden kistesøm lå en stump guldblik og seks perler: fire af farvestrålende glas, en af rav og en af sølv med pålagte spiraler (fig. 28 midt). Også grav X er efter størrelsen at dømme en barnegrav, men den var helt tom.

De tre usædvanlige grave tilhører kvinderne. I grav XXIIb, lige nord for nr. XXIIa, lå på tværs af gravens retning i nordsiden to store jernhængsler og midt mellem dem, men ved sydsiden, et lukkebeslag, som har været fæstnet til kistelåget (fig. 5). Uden tvivl er den døde kvinde her begravet i en kiste fra dagliglivet. Småsøm, som især lå over kistens midtparti, har formentlig prydet låg og måske sider, mens søm af normal størrelse holdt siderne sammen. Efter lukketøjet at dømme har låget buet ned mod forsiden, mens hængslernes plane flader må betyde, at det var fladt mod bagsiden. Formentlig har kisten til daglig været låst med en hængelås ført gennem lukketøjets krogede ende og en krampe eller ring i forsiden: men det var dog ikke sket her – låsen er sparet til senere

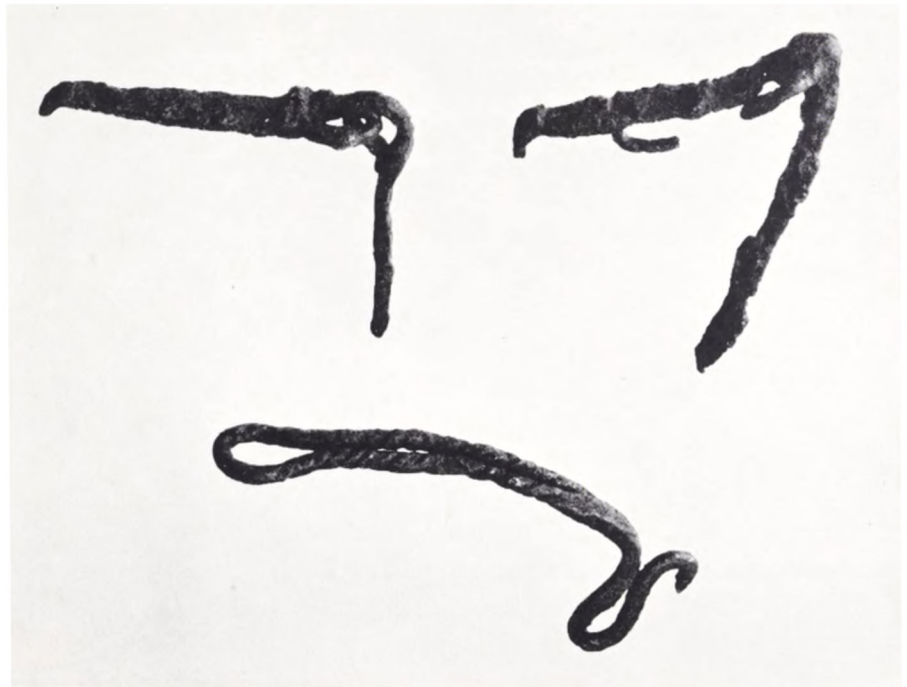

Fig. 5. Hængsler og lukkebeslag fra møbelkisten i grav XXIIb. Mål ca. 1:2.

brug. Kistens længde kan ikke bestemmes præcist; men efter jerndelenes beliggenhed at dømme var den henimod 1½ m. Det betyder dog ikke nødvendigvis, at kvinden var særlig lille. Hun kan have ligget med bøjede ben, som det f. eks. var tilfældet i Forlev i Sorø Amt, hvor begravelsen også var sket i en møbelkiste. I en grav i Lejre, hvor en tilsvarende kiste var anvendt, ser det til gengæld ud til, at en gavl var brudt op for at give plads til den dødes lange ben.

Kvinden medbragte et lille skrin, hvoraf hængsler, lukketøj, lås, hank og grebet til nøglen var bevaret (fig. 6). Inden i må have ligget den jernsaks (fig. 5) og hvæssesten, som blev fundet i samme område. Placeringen af skrinets jerndele og indhold tyder på, at det var mindst 28 cm langt, og da alle delene lå omtrent midt i kisten, må det have været anbragt på den døde. Ved kistens nordside lå desuden fire glasperler og en ravperle i forbindelse med en lille klump meget ødelagt jerptråd; på modsat side lå syv glasperler sammen med småbitte stumper af sølv- og guldtråd. Endvidere er der fra graven en kniv, som ikke kan lokaliseres nærmere.

Grav IV er uden sammenligning den mærkeligste og rigeste grav på Fyrkat, ja en af de mærkeligste vikingegrave i Danmark overhovedet. Her fremkom for første gang resterne af en vognfading brugt som kiste, og desuden er gravgodset højst usædvanligt.

Også som genstand er vognfadingen af største interesse. Thi af vogne fra vikingetiden og mange århundreder deromkring kendes bortset fra mere eller mindre uklare afbildninger kun den overdådig rigt udskårne og næsten helt bevarede vogn, som var en af de utallige ting, som den norske Osebergdronning fik med i sit pragtfulde gravskib.

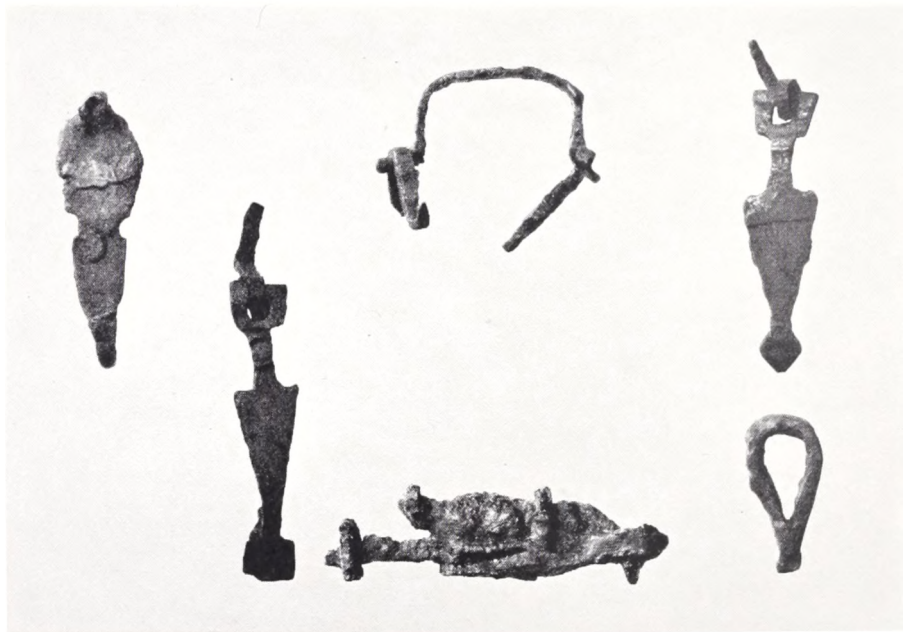

Fig. 6. Hængsler, lukkebeslag, lås, hank og nøglegreb fra skrinet i grav XXIIb. Mål ca. 2:3. Et oprindeligt hængsel må være udskiftet med det i formen afvigende hængsel længst t. v.

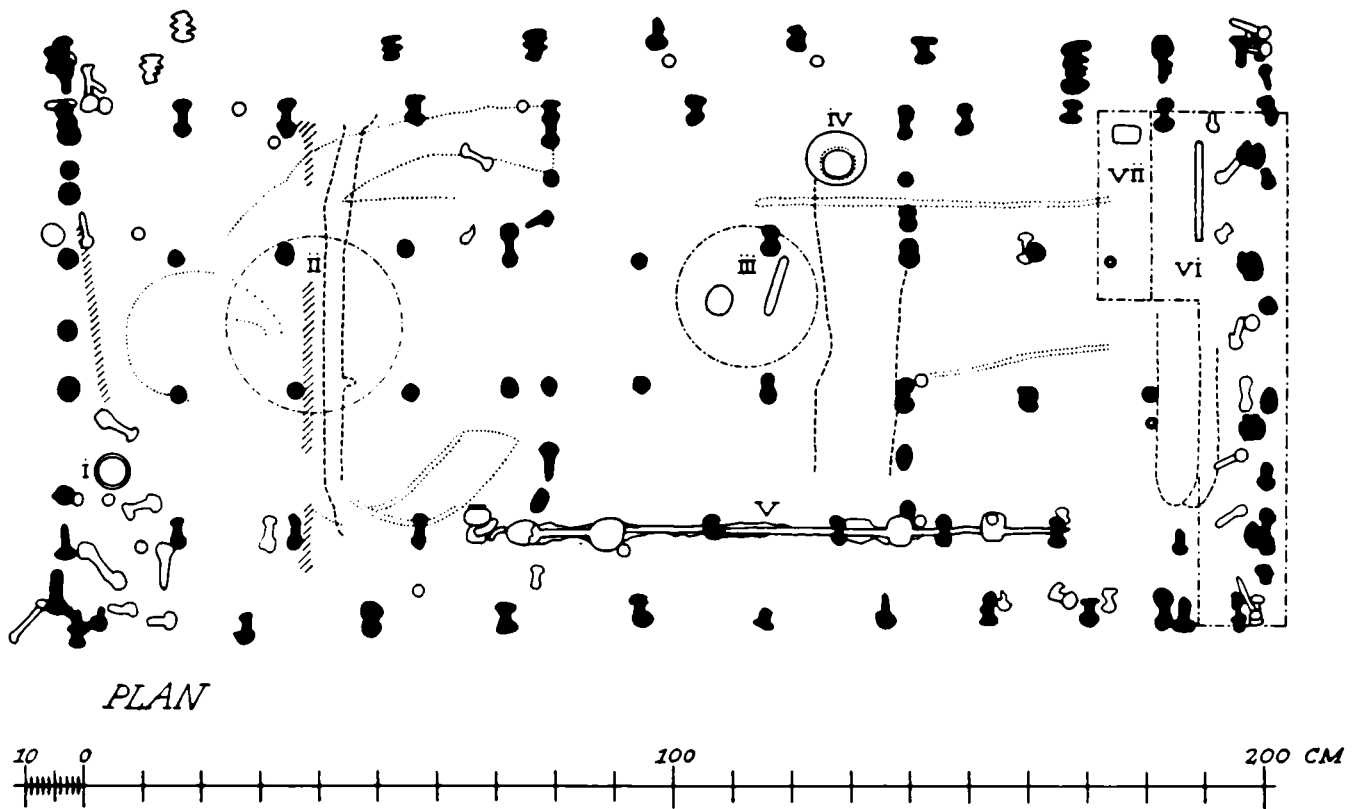

Fig. 7. Grav IV med kistens nagler og som samt konturer af den døde. Tydeligt forskudte nagler og søm er kun angivet i kontur. Romertal angiver dels enkelte dele gravgods, dels områder med gravgods optaget som gipspræparat. Nord opad. Tegnet af Holger Schmidt efter Svend Søndergaard.

Af vognen fra grav IV er foruden mindre stykker rust-konservet træstruktur kun jerndelene bevaret; i alt 140 klinknagler og søm, hvoraf de 121 er nummererede. Disse søms og naglers udseende og placering i graven er, sammenholdt med Svend Søndergårds mange snittegninger og planer, grundlaget for vor viden om vognen.

Af planen (fig. 7) fremgår, at søm og nagler hovedsagelig fordeler sig i seks parallelle, langsgående rækker, samt ved enderne af disse i to tværgående. Rækkerne er efter niveau placeret således: de yderste langsgående ligger øverst, næste række imod midten ligger noget dybere, og de midterste rækker ligger dybest. Naglerne i de to tværgående rækker følger denne bevægelse. Man får således umiddelbart indtrykket af en rektangulær kiste med buet bund og lige gavle. Spørgsmålet er så, om man kan gå ud fra, at naglerne befinder sig i deres oprindelige position. Når man udelader de nagler, der tydeligvis er flyttet (som følge af nedglidning eller muldvarpes virksomhed), er det påfaldende, så god overensstemmelse der er imellem de enkelte naglers indbyrdes placering i rækkerne og i afstanden mellem rækkerne. Forskydningerne i fladen og i dybden er af størrelsesordenen ± 2 cm.

En udregning af naglernes gennemsnitsniveau i de enkelte rækker giver det tværsnit, der er vist i fig. 11, idet punkterne refererer til den

Fig. 8. Grav IV. Jerndelev i østgavlen.
Mål 1:20.

Fig. 9. Jerndelev i vestgavlen. Mål 1:20.
Tegnet af Holger Schmidt efter Svend
Sondergaard.

yderste resp. nederste del af naglerne. Regnes nu foreløbig disse seks punkter for faste, er spørgsmålet så, hvilket tværsnit de planker, som naglerne har holdt sammen, har haft. Antallet af planker kan der ikke være tvivl om; da der i hver side må have været én planke over det øverste sæt nagler, har der været i alt syv.

Naglerne i de langsgående rækker er stort set ensartede; det er 4 cm lange, almindelige klinknagler af jern, med en firkantet skive under den tilhamrede ende. Karakteristisk for de fleste er, at hoved og skive vel er parallelle, men ikke står ganske vinkelret på den forbindende del. Afstanden mellem skive og underkant af hovedet ligger tæt omkring 3,5 cm. Denne forholdsvis ringe afstand synes at udelukke, at der kan være tale om almindelig klinkbygning, hvor plankerne overlapper hinanden i fuld tykkelse. I så fald skulle plankerne kun være 1 $\frac{3}{4}$ cm tykke. Snarere har tilstødende planker været skåret skråt til mod kanterne (fig. 12), således at naglerne kun skulle spænde over én plankes tykkelse. Dette sandsynliggøres, foruden af den ovennævnte skævhed i naglerne, også af den omstændighed, at der, fortrinsvis ved kistens hjørner, er fundet nagler med en spændvidde på 7–9 cm. Deres funktion kan imidlertid ikke forklares entydigt.

For at kunne vurdere de ændringer i kistens form, som jordforholdene omkring den har forårsaget, vil en kort orientering om selve nedgravningen være nødvendig. Som det væsentligste må nævnes, at gravens sydlige langside udgøres af en muligvis tilstampet lervæg, mens den nordlige står i sand. Siderne skråner stærkt og har sluttet tæt om kisten. Sandet i nordsiden er formentlig ret hurtigt efter begravelsen begyndt at skride og har efterhånden lagt sig som en foring tæt langs ydersiden. Sydveggen faste ler er derimod stort set forblevet på plads. Går man ud fra, at kisten har haft låg (herom senere), vil det være naturligt, at lågtræet, som har været udsat for det største tryk, først bryder sammen. Den jordmængde, der herved styrter ned i kisten, vil ikke forårsage den store ødelæggelse i nordsiden, idet kistesiden jo her er understøttet, hvorimod kistens sydside vil være udsat for større ødelæggelse de steder, hvor sand og ler ikke er gledet ned langs ydersiden.

Der er, som før omtalt, ikke bevaret kistetræ i grav IV. Men sporene efter det, i form af striber af anden farve og konsistens end den omliggende fyld, ses både i fladen og i snittene; tolkningen af disse spor er afgørende for opfattelsen af vognens udseende. Det vil føre for vidt at

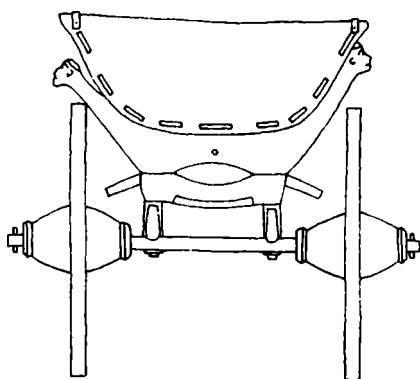
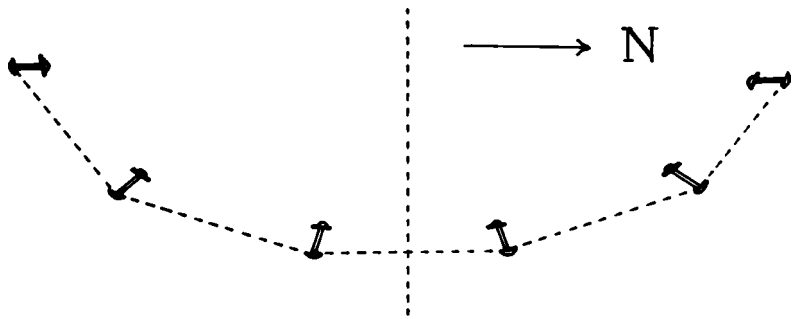

Fig. 10. Osebergvognen set bagfra.
Gavlornamentikken er udeladt.

Fig. 11. Grav IV. Tværnsnit på grundlag af naglernes gennemsnitsniveau i de langsgående rækker. Mål 1:10.

diskutere hvert enkelt af de i alt 17 snit; blot må det konstateres, at mens en del af dem viser kistesiderne noget forskubbede, fremgår det med sandsynlighed af snittene III, IV og VII, at her er spor af kistetræ bevaret in situ. De viser overensstemmende en afrundet form, opadtil afsluttet i lige, lodrette sider, hvis overkant formentlig har ligget mellem 12 og 15 cm over øverste sæt nagler. Når de langsgående planker, især på gavlsnittene, fremtræder næsten plane, kan det skyldes trykket fra ovenliggende jord i forbindelse med, at naglernes evne til at holde plankerne sammen er mindsket, efterhånden som træet er mørnet.

Gennemsnitstværsnittet (fig. 11) viser forbavsende god overensstemmelse med de resterende spor af kistetræ. Muligvis har dog de næstøverste planker haft en noget større rejsning; de har været dårligst understøttede og har været mest modtagelige for tryk ovenfra. Om de to planker har været lige brede eller ej, er det næppe muligt at afgøre. Ligeledes er det vanskeligt at fastslå bundplankens placering. På så at sige samtlige snit er aftrykket efter den forskudt nedad i forhold til de to nærmestliggende, og man kunne forestille sig, at den var fæstnet til un-

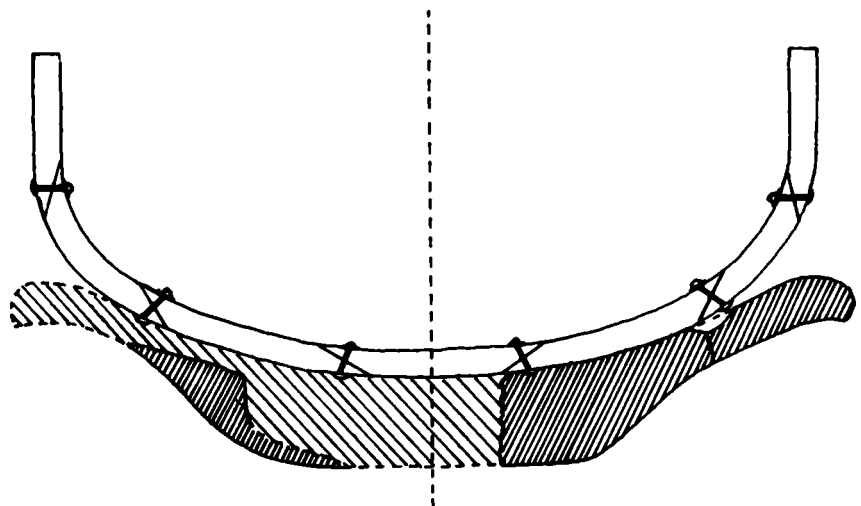

Fig. 12. Grav IV. Tværnsnit af vognfading og vognbuk. Rekonstruktionsforslag. Det ødelagte, lyst skraverede parti af bukken er genskabt ud fra den mørkt skraverede del. Mål 1:10.

Fig. 13. Spidser af drikkehorn fra grav IV. Den største 5,5 cm høj.

dersiden af naboplankerne. Dette er, ud fra den givne placering af naglerne, en mulighed, men noget definitivt kan ikke siges.

Af gavlene var især den østlige interessant, fordi her syntes at være spor af et kistelæg. Den blev i sin helhed gipset ind og sendt til Nationalmuseet, men ved skæbnens ugunst er der tilbage i dag kun de unummerede nagler og søm, samt udgravningstegningen af snittet.

På denne ses i et træspor, der forbinder overkanten af de to langsider, fire søm (nagler?), hvoraf de to nordligste, sammen med sideplanken, er noget trykket ned. Disse fire søms placering gør det rimeligt at antage, at de er lågsøm, men de kan også være en del af vognkonstruktionen. Når der ikke i vestgavlen ses søm eller træspor, kan det skyldes, at denne, i modsætning til østgavlen, er en del trykket ind, og evt. søm kan da være faldet ned i kisten.

På tegningen af østgavlen ses, foruden de formodede lågsøm, jerndelevarende til plankesamlingerne, og søm svarende til plankernes midte (fig. 8). Snittet i vestgavlen (fig. 9) viser et tilsvarende system, dog er jerndelene herfra så dårligt bevarede, at det selv efter konserveringen er vanskeligt at skelne mellem søm og nagler. To stykker, der ved udgravningen blev opfattet som søm, kan imidlertid med sikkerhed identificeres som nagler af almindelig type, og ser man tegningen af østgavlen nøje efter, er der god mulighed for, at de jerndelevarende til plankesamlingerne, og som ved udgravningen antoges for søm, i virkeligheden er nagler.

På baggrund af disse oplysninger er det vanskeligt at forestille sig en konstruktion, der effektivt har kunnet holde side- og bundplanker fast til gavlene, medmindre disse, ligesom i Oseberg-vognen (fig. 10), har været forsynet med udskæringer svarende til tappe i de langsgående planker. I så fald kan de søm, der svarer til midten af plankerne, have låst tappene fast i gavlene. Materialet giver imidlertid intet sikkert udsagn herom.

Henholdsvis 63 og 123 cm fra østgavlen er der tværgående rækker af nagler og vajnedesøm. Disses spændvidde er de sædvanlige 3–4 cm, men deres funktion kan ikke forklares entydigt.

Knap 1/2 m fra vestgavlen findes en 6–7 cm bred aftegnings i jorden. Det snit, der blev lagt i aftegningsens længdeforløb, viser formentlig sporene af en vognbuk, dvs. en planke der tildannet efter vognbunden bærer vognfadingen og danner forbindelse til aksel og hjul. Desværre var aftegningsen p. g. a. en indgipsning ikke komplet. Så meget er dog bevaret, at aftrykkets midtlinie klart ses at være sammenfaldende med vognfadingens. Rekonstrueres den manglende del ved at overføre punkter symmetrisk omkring midtlinien, fås det billede, der er vist på fig. 12. Som det ses, svarer rundingen udmærket til vognbundens.

Et andet tværgående spor, ca. 15 cm fra østgavlen, kan have været et tilsvarende stykke. Som sporet fremtræder i snit, synes det imidlertid først og fremmest at bære præg af en muldvarps passage under vognen.

Fig. 14. Det gotlandske spænde fra grav IV. Diameter ved bunden 6 cm.

Skal man herefter sammenfatte, hvad der med rimelighed kan siges om den vognfading, der blev brugt som kiste for kvinden i grav IV, må det blive: En klinkbygget, to m lang, én m bred og ca. 45 cm dyb formentlig glatsidet kasse med buet bund og lige gavle, hvori de syv, $3\frac{1}{2}$ cm tykke, langsgående planker muligvis har været indtappet. Anvendt som kiste har den sandsynligvis været lukket med låg.

Med den mere end 100 år ældre Oseberg-vogn er der følgende lighedspunkter: Størrelsen (kun få centimeters forskel), den buede bund, samt muligvis også den specielle klinkbygningsteknik og plankernes indtapping i gavlene. Den formodede vognbuk viser ligeledes stor lighed med Oseberg-vognens. At den i Fyrkat-vognen er anbragt så langt fra gavlen behøver ikke at betyde, at det her drejer sig om dens egentlige placering; der blev ikke i vognbunden fundet søm eller andet til antydning af, at fadingen engang har været fastgjort til bukken. Den har rimeligvis, ligesom Osebergvognens, ligget løst på bukkene.

Men vognfadingen fra grav IV var ikke den eneste på Fyrkat. Også i grav XX blev der fundet seks rækker klinknagler, hvis beliggenhed gør, at den anvendte kiste uden tvivl var en vognfading med mange træk fælles med den fra grav IV. Dog er fundoplysningerne her mindre detaljerede. Denne grav indeholdt to perler, en af rav og en af sølv (fig. 28 t. h.), samt en stump oprullet sølvtråd. Desuden lå der heri en rund

Fig. 15. Samme spænde i omvendt stilling.

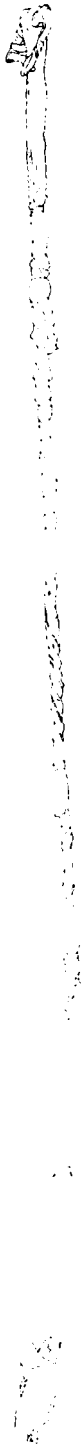

Fig. 16. Stegespiddet fra grav IV. Længde 99 cm. Tegnet af Holger Schmidt.

sten sammen med en hvæssesten og kendetegnet for en kvinde: nøgle og rester af et skrin i form af hanken og andre jerndelev.

I grav IV er der i et par tilfælde problemer med gravgodsets placering i kisten. Af forskellige grunde stod markundersøgelsen på i godt et år, og indholdet, som til dels blev optaget i indgipset tilstand for at kunne udgraves inden døre, har ført en noget omskiftelig tilværelse. Ikke desto mindre er det her, man kommer nærmest ind på livet af en Fyrkatboer.

Svage spor af tandemalje, af skinnebens- og lårknogler samt af hovedets og armenes omrids viser, at kvinden har været omkring 172 cm høj og lå udstrakt i kisten med hovedet i vestenden. Om dragten er der ingen sikre oplysninger. Aftegningerne omkring hende var for diffuse til at fortælle noget, og de få og små spor og rester af stof, der er bevaret, kan i intet tilfælde sikkert henføres til den. Til gengæld lå hun helt omgivet af gravgods (fig. 7).

Ud mod kistens vestende, på højre side af hovedet, lå et gotlandsk dragtsmykke, et „dåseformet“ spænde (fig. 7, I samt 14–15). Smykket er støbt i bronze, og oprindeligt har hele overfladen skinnet med guld, sølv og niello. Dåsens sider er prydet med fire reliefdyr i jellingestil, på oversiden står fire plastiske smådyr, og på det eneste af oprindeligt fire sidebeslag er der en stærkt stiliseret menneskefigur. Spændet, som i sine velmagtsdage har været et virkeligt pragtstykke, var imidlertid yderst defekt ved begravelsen. Foruden de tre sidebeslag manglede alle de fire plader – formentlig af guld – som engang har dækket overfladen mellem dyrene, samt nogle detaljer på top og sider og hele bundpladen med nålearrangement. Det er før set, at gulddele er fjernet før en begravelse; men en så gennemgribende ødelæggelse som her af hensyn til metalværdien forekommer urimelig, når flere af de manglende dele helt eller fortrinsvis har været af bronze. Formentlig var smykket en ruin og uanvendeligt som spænde allerede i kvindens levetid. I så fald bliver placeringen ved siden af hovedet, i stedet for på dette spændes rette plads midt på brystet, også mere rimelig. Svend Søndergård foreslog ved udgravningen, at genstanden var en lille skål; men om det bl. a. bygger på, at dyrene vendte nedad, da det blev fundet, er uvist.

Spændet er det hidtil eneste af sin art i Danmark. Fra Gotland kendes typen i hundredvis, men den træffes yderst sjældent uden for øen. Fra den vældige, midtsvenske Birka-gravplads er der således kun ét meget simpelt eksemplar, og det samme gælder for Hedeby. Spændet må sædvanligvis have været et kendetegn for gotlandske kvinder; men den forkerte anvendelse og ruinerede tilstand taget i betragtning er det dog næppe tilfældet på Fyrkat. En kær, gammel souvenir eller et arvestykke synes en rimeligere forklaring på dets tilstedeværelse. Ved kvindens venstre side stod en glat bronzeskål (fig. 7, IV) med spor efter den manglende hank på siden (fig. 18).

Skålen må have været anvendt som beholder; i al fald kan den ikke

Fig. 17. Bronzeknoppen fra grav IV.
Højde 3.8 cm.

Fig. 18. Bronzeskålen fra grav IV.
Største diameter 9.9 cm.

have været god at drikke af med den snævre, indadbøjede munding. Paralleller har det ikke været muligt at finde; man kan gætte på, at den er fra det ikke helt nære udland. Det samme gælder en lille, bægerformet bronzeegenstand, som lå ved højre arm (fig. 7 og 17). Med den korte, lige og snævre hals virker den imidlertid ikke særlig brugbar som bæger; muligvis er det hovedet til en stok eller en let kølle, hvad der kan passe udmærket med, at åbningen for det eventuelle skaft vendte indad mod gravens midte.

Helt uden drikkemuligheder var kvinden dog ikke sendt ud på den lange rejse. To spidser af oksehorn og nogle løse horndele er de bevarede rester af, hvad der næppe kan være andet end et sæt helt enkle drikkehorn (fig. 13). Det vides ikke, hvor i graven de har ligget, og mundingens beslag og endedupper findes ikke.

Også madlavningsmuligheder var der sørget for. Langs højre side lå et langt stegespid af jern (fig. 7, V) udformet i håndtag, spydformet blad til at stikke kødet på og derimellem en lang, slank stang med fir-sidet tværsnit, som var vredet i én retning ved bladet, i modsat retning ved håndtaget. Dettets yderste ende var udhamret og ombøjet til en øsken, hvori sad en lille, vredet ring til at hænge spiddet op i (fig. 16).

Det daglige spiseredskab var også medbragt. I hvert fald lå der over kvindens bækkenparti resterne af en træskede og muligvis knivens greb bl. a. prydet med bevikling af ganske fin sølvtråd i smalle, tværgående bånd og et sidebeslag af jern med perlebåndsornamentik i kanten. Selve kniven manglede; men den kan være opløst, „vandret“ over i skedens træ og således være årsag til, at denne var bevaret. Skeden har formentlig hængt ned fra et bælte sammen med en mængde andre delvis ødelagte småting, som lå inden for samme snævre område (fig. 7, III):

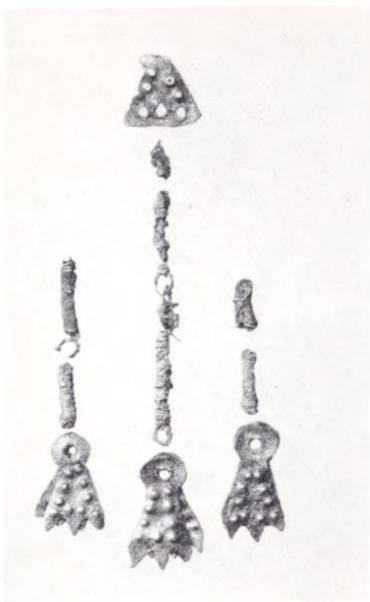

Fig. 19. Raslesmykke af sølv fra grav IV. Ca. naturlig str.

klare glassplinter, som kan være rester af et lille spejl, en tynd, rund, ca. 5,5 cm lang, forgyldt broncestang, spor af stof og skind bevaret af rust, en ombøjet broncestump og bittesmå dele af ubestemmelige sølvting, det ene med uklar ornamentik. Desuden af mere definérlige ting en hvæssesten med ophængshul, en hvid og en gul glasperle, en lille, rund sølvblikskive med punktstempler i rand og midte, en lille sølvtrådsring med almindelig snoet lukning, stumper af en kort sølvkæde i sædvanlig nordisk fletteteknik (fig. 23 t. v.) samt et stoleformet hængesmykke (fig. 23 t. h.), også en sædvanlig nordisk type. Tæt op ad knivskeden lå desuden en flad, smal bronzeegenstand, hvis sider har været dækket af et lag nu mest afskallet bladguld. Heri var bevaret rester af den ornamentik, som oprindeligt fandtes på den ene side. Formentlig har denne nu stærkt ødelagte genstand været en fra bæltet frit svingende hængesmykke (fig. 19).

Til de mærkeligste fund fra graven hører resterne af et sølvhængesmykke, som også lå i dette område. Det består af en lille, trekantet sølvblikplade med punktstempler, hvorfra der i tre kæder har hængt dobbelte, stemplede plader af samme materiale (fig. 19). Dette simple raslesmykke, som hverken i form eller ornamentik er nordisk, stammer med sikkerhed østfra, og de hidtil nærmeste paralleller er fundet i Rusland i de egne, hvor handelsvejene fra Norden nåede de vældige russiske floder.

Som omtalt ovenfor kunne svage spor af skinnebenskoglerne skelnes. Henholdsvis omkring 11 og 14 cm syd for deres nederste ender lå uden sammenhæng med andet gravgods to små sølvringe dannet af et tyndt, profileret bånd, som var lukket med en snoning (fig. 7 og 20). Tilsvarende ringe kendes ikke fra Danmark, og efter placeringen kan de næppe forklares som andet end tåringer. Det er heller aldrig før set i en vikingetidsgrav herhjemme.

Til gengæld fik kvinden på god nordisk vis sit lille skrin med sig. Det stod i nordlige side af fodenden, men blev ved udgravningen delt over på langs i to gipspræparater, således at et par genstande er skåret over af gipsvæggene og delvis mangler (fig. 7, nr. VI og VII). For indgipsning VII foreligger der lige som for III en opmåling af fundenes indbyrdes placering ved laboratorieudgravningen. Dette er derimod ikke tilfældet med indgipsning VI, som også indeholdt kistens østgavl.

Af skrinet var bevaret resterne af to sølvbelagte og ornamenterede hængsler samt den ligeledes sølvbelagte og ornamenterede låseplade med låsemekanisme, hvori nederste del af lukkebeslaget fra låget var fastholdt. Desuden fandtes den tilhørende nøgle samt en stump beslag, som formentlig har siddet på låget og måske været i forbindelse med lukketøjet. Hængslerne var rektangulære med små indhak i de fri sider, og sølvbelægningen dækkedes af et rudemønster udfyldt med skiftevis kors med kugler på armene, og cirkler med prik i midten. Mønstret var slået i med matrice, og at skrinets kvalitet ikke har været den bedste, ses

Fig. 20. Tåringe fra grav IV. Diameter 1,5 cm.

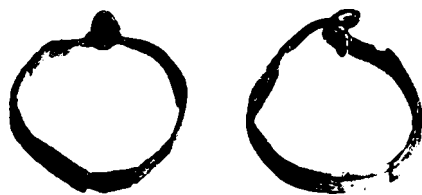

Fig. 21. Bronzeobjekt med rester af den ornamenterede guldbelægning. Grav IV. Længde 4 cm.

Fig. 22. Læderstump med guld- og sølvtrådspossement. Grav IV. Ca. nat. str.

af, at der på hængslerne er tydelige skel i ornamentikken, opstået ved at matricen er blevet flyttet (fig. 24). Låsepladen med låsen lå i to stykker, og sølvbelægningen var især på den ene del meget ødelagt og ornamentikken uklar. Det fremgår dog tydeligt af den anden del, at der her er tale om et båndslungmønster, som også er fremstillet med matrice (fig. 25). Låsemekanismen (fig. 26) er af samme princip som en enligtliggende lås, der muligvis er fra gravens vestende, samt den ovenfor omtalte skrinlås fra grav XXIIb. Ud fra hængslernes placering i indgipsning VII kan det fastslås, at skrinet var mindst 26 cm langt.

Fra indgipsning VI stammer følgende genstande, som må have ligget inden i skrinet: en slank, 20,5 cm lang hvæssesten, en 1,2 cm høj spindesten af brændt ler og en usædvanlig elegant jernsaks i trætui (fig. 27). Dertil kom en stump læder med påsiddende guldtrådspossement og svage spor af sølvtråd (fig. 22). Lidt guldtråd lå også på den dodes bryst og fandtes desuden i indgipsning VII omkring en ejendommelig genstand, hvoraf dele også lå i parti VI. Den må have været mindst 12–13 cm lang, men nu eksisterer sammenlagt kun omkring det halve. Af brudfladerne ses, at den bestod af en jernkerne med kvadratisk tværsnit, mod hvis sider var anbragt fire jerntene. Omkring denne af fem dele sammensatte stang har siddet tætsluttende, kraftigt profilerede bronceringe, hvoraf tre var bevaret. Deres maksimale diameter er 1 cm. Hvad denne spinkle genstand har været anvendt til, er foreløbig en gåde, og lignende stykker har det hidtil ikke været muligt at finde. Med gravens hele særhed i tankerne kan man gætte på, at den er udenlandsk.

Fig. 23. Stumperne af en flettet sølvkæde (t. v.), og stoleformet charm (t. h.). Grav IV. Ca. naturlig str.

I forbindelse med skrinets indhold var der flere spor af stof og i område VII spor af ben. Et lille, bevaret stykke, som blev undersøgt af konservator Knud Rosenlund, er fra et ungt svins underkæbe. En sådan skulle være for blød til benskereri, men til et eller andet meget simpelt redskab kunne den anvendes – man vægrer sig ved tanken om at grisesylte skulle være lagt i det sølvbeslåede skrin. Men mærkelig er også en lille klump uglegylp i dette område.

Til slut kan nævnes, at der ved laboratorieudgravningen af indgips-

Fig. 24. Ornamenteret hængseldel fra skrinet i grav IV. Midtpå ses matrixskellet. Bredde 3,1 cm.

ning III (se fig. 7) på gravens bund blev fundet en lille samling frø, der af dr. Hans Helbæk er bestemt som bulmeurt. Måske har frøene været ejet af kvinden og hængt i en nu forsvundet beholder ved bæltet. Bulmeurt, som hører til natskyggefamilien, har nemlig bl. a. den egenskab, at mens den i større doser er yderst giftig, kan den i små doser virke smertestillende. Desuden blev den i ældre tid anvendt som elskovsmiddel, og den indeholder også stærke rusgivende stoffer, bl. a. skal den være en af ingredienserne i heksesalve. Frøene fra Fyrkat er de tidligste spor af bulmeurt herhjemme. Det er altså muligt, at også disse, deres mangeartede virkning taget i betragtning, er bragt hertil fra udlandet.

Alt i alt må kvinden i grav IV have været en højst usædvanlig person. Måske kan hendes kistes sjældenhed, lige som møbelkisten i grav XXIIb, forklares som udslag af de forhåndenværende søms princip eller – lige som tidens bådgrave – som et transportmiddel til eller i det hinsides. Vikingetidens gravskik var meget varieret.

Men hendes ejendele er en forunderlig samling af rent nordiske ting, usædvanlige ting, der hidtil ikke har kunnet lokaliseres, og en gotlandsk samt formentlig en russisk ting. Desuden er der småringene ved tærne og bulmeurten. Graven er den absolut rigeste på Fyrkat, men sammenlignet med andre veludstyrede vikingetidsgrave træder et karakteristisk træk frem, nemlig at kvaliteten her ofte ikke er særlig god. Drikkehornene er uden beslag, sølvsmykkerne tynde og billige, skrinet har nok været prangende, men sølvbelægningen er fremstillet på billigste måde, det fine dåsespænde var en forkert anvendt ruin, og bronceskålen manglede hanken.

Man får her ikke indtryk af en fornem, nordisk kvinde, snarere af en berejst dame, måske en udlænding, der på sin vej til Fyrkat købte pæne ting forskellige steder og på turistmæssig vis brugte dem, som det faldt for godt. En anden mulighed er, at nogle af sagerne er gaver, og man strejfs da af den tanke, at hun kan have været en dame af det lettere kavalleri.

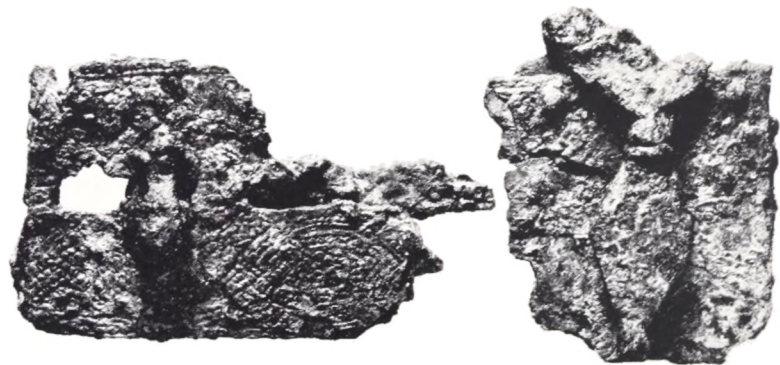
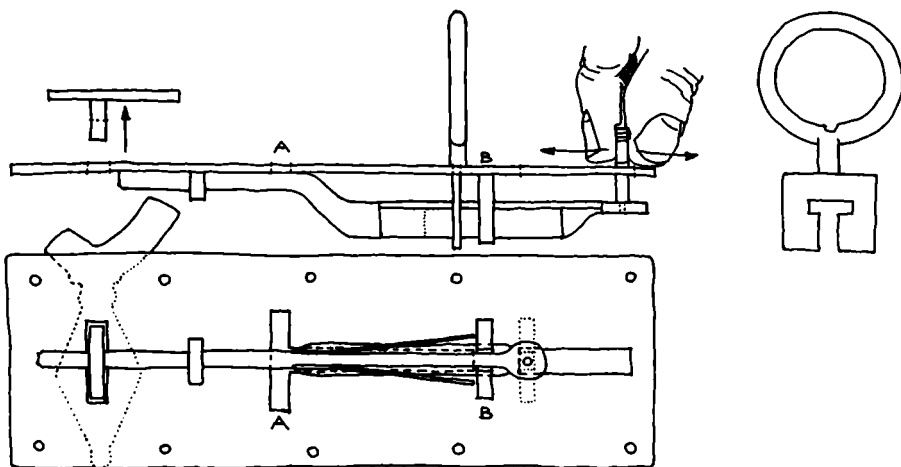

Fig. 25. Den ornamenterede låseplade og nederste del af lukkebeslaget fra skrinet i grav IV. Afstand mellem yderkanterne 13,5 cm.

Fig. 26. Principtegning af lås og nøgle fra grav IV udført bl. a. på grundlag af røntgenoptagelse. Sml. fig. 24.

Nederst ses låsen i lukket tilstand, mens den øverst er åbnet, og nøglen sidder i. Fremgangsmåden er følgende: Når nøglen stikkes gennem nøglehullet A og føres t. h., klemmes fjedrene mellem A og den lille plade B sammen, således at låsestangen (riglen) ved hjælp af skyderen på skrinets yderside kan føres t. h. gennem en lille åbning i B. Riglens ende slipper så ud af lukkebeslagets øsken, og skrinlåget kan løstes. Tegnet af Ole Ross.

Men grav IV står alene. Fyrkats gravplads adskiller sig som helhed ikke væsentligt fra andre fra vikingetiden, og her er intet, der fortæller, at Danmark officielt blev et kristent land en del år før Fyrkats grundlæggelse. Men et folks indgroede skikke og trosvaner forandres heller ikke fra dag til dag.

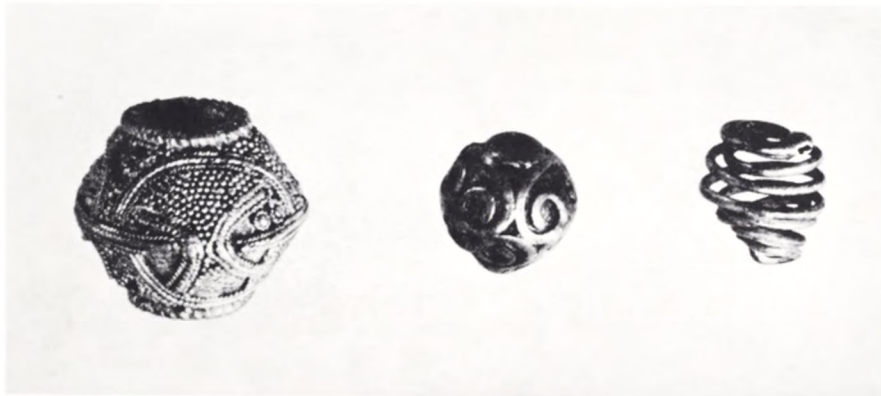
I modsætning til på Trelleborg, hvor der er fundet både fem og ti personer i samme grav, og hvor de fleste døde var yngre mænd, er der intet krigerisk ved Fyrkats grave. Alle er pæne enkeltgrave, og det ganske vist lille materiale, der er til rådighed, viser intet unormalt i forholdet mænd, kvinder og børn. Dette bekræfter kun, at der også på borgen var spor af kvinders færden, og hvor de er, må der også forventes børn. Man kan altså roligt regne med, at også i militærlejren Fyrkat har kvinder taget sig af de traditionelt kvindelige hverv.

Rige mandsgrave mangler her lige som på Trelleborg. En mulig forklaring er, at de fornemme blev begravet andetsteds, f. eks. i nærheden af hjemmet. At miljøet dog ikke var fattigt, fremgår af grav IV's mangeartede indhold, og en svag afglans af luksus er der vel også i de i

Fig. 27. Saksen fra grav IV med rester af trætui. Samlet længde 19 cm. Tegnet af Ole Ross.

Fig. 28. Sølvperler fra gravene XXIIa, (t. v. højde 1,3 cm) III (i midten) og XX (t. h.)

andre grave medgivne småting af ædelmetal samt i øksen fra grav II. Også dette træk svarer til indtrykket fra borgen. Det beskedne antal grave bestyrker ligeledes formodningen om, at Fyrkat kun har eksisteret en kort årrække. Fundmilieuet er klart nordisk, dog med den østligt-prægede grav IV som undtagelse på gravpladsen og en samling brændt korn som undtagelse på borgen. Det er undersøgt af dr. Hans Helbæk og regnes også for østligt. Forbindelser vestpå er der ikke spor af.

Det er her forsøgt at give et indtryk af de døde fra Fyrkat, og at formulere nogle af de slutninger, man kan drage ud fra gravskik og gravgaver. På mange punkter bekræftes indtrykkene fra borgen. Men det strenge, næsten umenneskelige billede man dér fik af regler, disciplin og kaserneliv formildes lidt af gravgodsets svage genskin af, at indbyggerne også var individer med personlige ejendele – mest udtalt i småskrinene, hvor lås og nøgle markerede ejendomsretten til indholdet.

Mere menneskelig bliver borgen også, når man tænker sig kvinden fra grav IV færdes dér på ringprydede tæer med sine mærkelige udenlandske sager.

Fig. 29. Billedsten fra Levide, Gotland.
1000-tallet. (Holger Schmidt fot.)

Gammelt på en ny måde - almue - inspirationen i nutidens tekstiler

Af MINNA HOLM KRAGELUND

Fig. 1. Fra udstillingen „Gammelt på en ny måde“, hvor der i udtræksrammerne er vist, hvordan vort århundrede har taget de gamle bondemønstre og -teknikker op. Udstillingen er bl. a. beregnet på studiebesøg og kan ses endnu.

Det begyndte med en diskussion om, hvorfor der bl. a. på Nationalmuseet gøres så stort et arbejde for at bevare de danske bondetekstiler fra før industrialiseringen.

For at vise hvad de er blevet brugt til i dette århundrede – og altså hvorfor vi bl. a. værner om dem – blev der i 3. afdelings tekstilrum

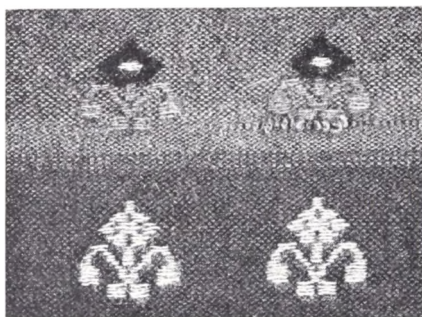

Fig. 2. Johanne Sigumfeldt har efterladt sig en stor samling væveprøver, og hun har – som så mange andre væversker – arbejdet meget med det blomstermonster, som vi hos bønderne kalder „urtepotte“. Her og i de følgende marginillustrationer vises forskellige udformninger af blomsten. Denne prøve viser tydeligt, hvad det kan betyde, når man bruger forskellige farver, men fastholder det samme mønster.

lavet en udstilling, der giver eksempler på den påvirkning, de gamle tekstiler har øvet på kunsthåndværk, industriel design og undervisning. Man skal måske hellere sige den inspiration, som vor tids mennesker har fået gennem studiet af de gamle ting. Det kan være en væver, en broderitegner eller en strikkeekspert, der er blevet optaget af et mønster eller en farvesammensætning og har omsat det til nye materialer, og til ting, der passer i moderne hjem.

Denne artikel skulle give et rids af den tekstile udvikling fra omkring århundredskiftet indtil i dag med hovedvægten lagt på nogle af de mennesker og institutioner, der har holdt de gamle tekstiltraditioner i hævd.

Maskinernes fremmarch i sidste halvdel af forrige århundrede bevirkede, at den manuelle tekstiltilvirkning efterhånden holdt op. Særlig mærkbart var det på landet, hvor man samtidig mistede de egnsprægede stoffer, der er så stærkt forbundet med bondedragterne.

Inden for broderi var det kun den sidste fase af hvidsyningerne fra Hedebo-egnen, der overlevede. Vel at mærke ikke på sin hjemegn, men i byerne, hvor såkaldt udklipshedebo blev taget op. Dekadence var det allerede på Hedebo-egnen, og det blev ikke bedre af at komme i hænderne på byfolk, der ikke havde nogen tradition at støtte sig til. Omkring 1900 samledes da en række kræfter for at genoplive og videreføre det gode danske særpræg fra før industrialiseringen. Der blev dannet en række foreninger o. lign., der skulle stå bag en kvalitetsmæssig fornyelse og fremstilling af bl. a. vævninger og broderier, ligesom der i en del tidsskrifter fremkom artikler behandlende både ny og gammel tekstilteknik.

Pioneren inden for håndvævningen var Johanne Sigumfeldt (1868–1953). Hun var ud af væverslægt og tog sammen med sin moster Jenny la Cour (1849–1928) til Sverige, hvor de lærte at væve. Året efter – i 1889 – begyndte de en væveskole i Askov, og allerede det følgende år fik den støtte fra „Dansk Husflidsselskab“. Skolen gav elementær undervisning i vævning, for blot det at kunne få vejledning i at væve var på det tidspunkt noget usædvanligt. 1897 udgav de i fællesskab „Vævebog for Hjemmene“.

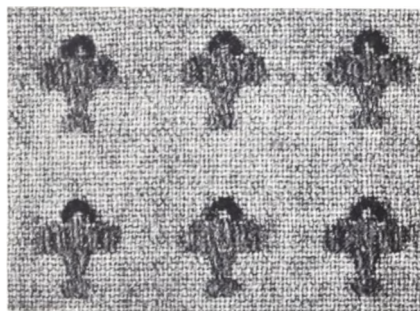
Efter tre måneders studieophold i Finland, blev Johanne Sigumfeldt interesseret i de sønderjyske rylagensvævninger eller beiderwand. 1896 holdt hun op med at undervise og flyttede hjem for at passe sin syge far. Det var her hun indtil 1913 bl. a. arbejdede med Thisbetæppet, hvis mønster hun havde fået af den gamle Væver Jensen i Vonsild, der også hjalp hende med at få fat i en jacquardvæv.

På væveskolen i Askov arbejdedes der med mønstre ud fra de gamle bondetekstiler. Efterhånden blev der grundlag for at udvide arbejdet, og Dansk Husflidsselskab indbød til et møde i Kunstindustrimuseet med arkitekterne Martin Nyrop (1849–1921) og Anton Rosen (1859–1928) som initiativtagere. Her blev forelagt både gamle prøver fra Dansk Folkemuseum og nye fra Jenny la Cours skole. Det besluttedes at lade

Fig. 3. Johanne Sigumfeldt forsøger her med to mønstre - urtepotten - eller som hun kaldte den „fransk lilje“ - og pletter. Islætten varierer. Nederst er den merceriseret bomuld, derefter uld og øverst i de franske liljer er brugt perlegarn.

Fig. 4 og 5. Fra Vævestuens mange prøvebøger stammer disse urtepotter. Den øverste er i bomuld og beregnet til puder. Stoffet kunne bestilles i forskellige farver, bl.a. med rust eller lilla bund. Den nederste urtepotte er fra et møbelstof, hvor trenden er i bomuld og islætten uld, her rustfarvet. Blomsten er blå med sort top. Begge er vævet af Johanne Sigumfeldt.

udføre nogle prøvevævninger, og kort efter - i 1913 - oprettedes „Dansk Husflidsselskabs Vævestue“ gående under navnet „Vævestuen“.

De første forsøg blev gjort af Johanne Sigumfeldt i samarbejde med dessinatrice Elna Mygdal (1868-1940), der da var lærerinde på „Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinder“, samt forstanderinden for samme skole frk. Sophy Christensen. Der blev her gjort et retningsgivende arbejde for den følgende udvikling. Hurtigt kom dog Anton Rosen ind i billedet. Det viste sig nemlig, at farverne i de gamle vævninger ikke

passede til datidens smag. De virkede for stærke og derved smagløse. Anton Rosen dæmpede da farverne eller prøvede nye sammensætninger samtidig med, at han beholdt de gamle mønstre. De stoffer, der derved fremkom, var meget egnede til møbel- og gardinstoffer, ligesom der fremstilledes dragtstoffer i større mål. Det var på Vævestuen, at forsøgene blev gjort. De vævninger, der faldt heldigt ud, blev så vævet i metermål af egne væversker eller af andre uddannede rundt om i landet. Blandt Vævestuens kunder var bl. a. en række offentlige institutioner.

Efter tre års ledelse trak Johanne Sigumfeldt sig tilbage for at få selvstændig vævestue. Her fortsatte hun sine eksperimenter samtidig med, at hun leverede til sine mange kunder. Senere lededes Vævestuen af Karen Warming, men efter at „Selskabet til Haandarbejdets Fremme“ stiftedes 1928, overgik Vævestuens materialer til dette, medens Karen Warming fortsatte egen vævestue til sin død 1969.

Efter Jenny la Cour ledede Marie Ravn (1876–1963) vævekurserne i Askov. Også hendes indsats er meget betydelig, og hun gav sin sidste undervisning på „Den danske Husflidshøjskole“ i Kerteminde, hvortil vævekurserne i 1951 blev flyttede, og hvor de siden fortsatte under udvidede former.

En anden ledende skikkelse i vævningens første dage var Mette Westergaard (1866–1952). Hun lærte at væve bl. a. i Askov, og i 1904 startede hun egen væveskole i København, ligesom hun efterhånden fik en omfattende vævestue. Mette Westergaard var uhyre flittig og søgte altid at finde nye veje. Hun prøvede – ligesom Johanne Sigumfeldt – at væve bondemønstrene op i perlegarn og merceriseret bomuld, der kom meget frem efter den første verdenskrig. Disse bomuldsstoffer blev sær-

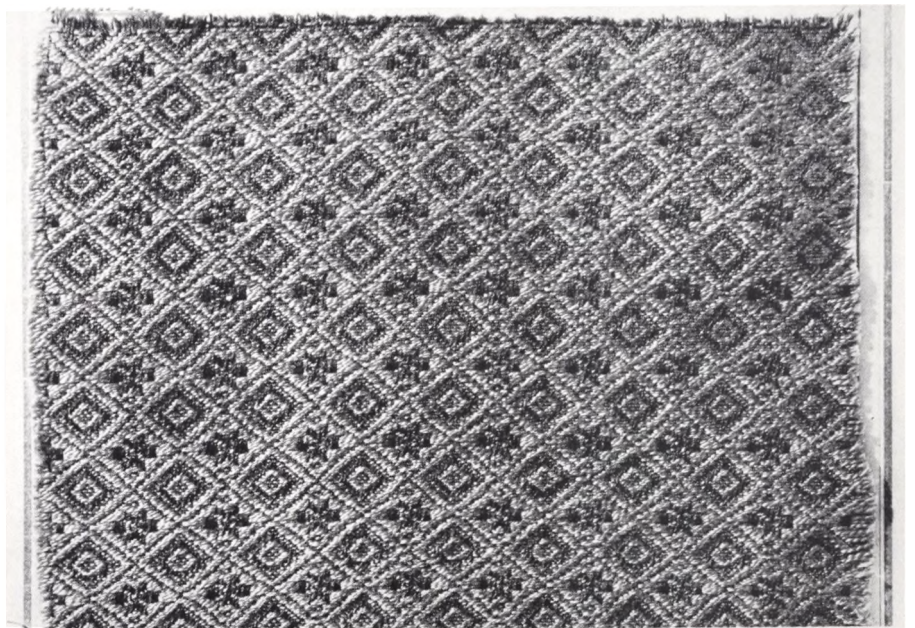

Fig. 6. Silkelin eller merceriseret bomuld og perlegarn forsøgte der meget med. Johanne Sigumfeldt vævede for vævestuen dette møbelstof netop i de omtalte materialer. Stoffet bliver ret robust og med en silkeagtig overflade.

Fig. 7. De enkle drejlsmonstre har appelleret både til væverskerne og til deres kunder. Mette Westergaard vævede – som mange andre – kraftige bomuldsvarer til møbelbetræk, og de minder meget om hestehår. Her er farverne sort-gylden, men rød er også en yndet farve sammen med sort.

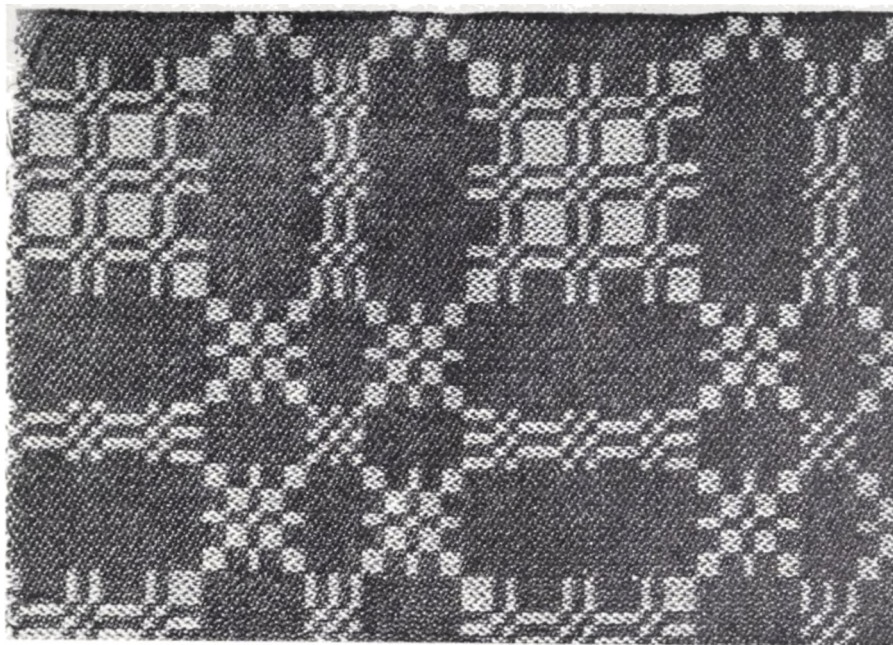
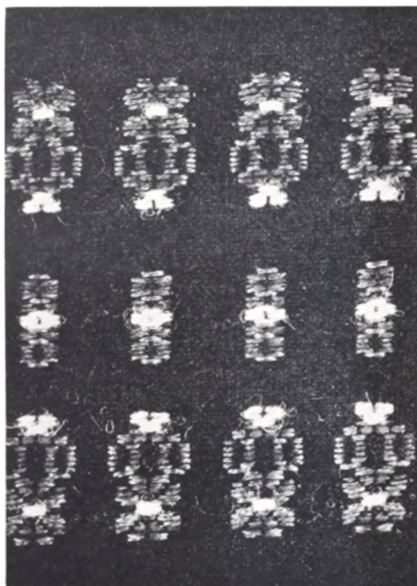

Fig. 8 og 9. To Mette Westergaard-urtepotter. Den øverste ligger meget tæt op ad bøndernes urtepotteøj, idet den er helt i uld og i rødt, hvidt og blå. Den nederste er mere personligt udformet med brun uldbund og rød-hvid blomst i silkelin.

lig brugt til møbelbetræk og gardiner. Som noget nyt vævede Mette Westergaard med silke, bl. a. efterligninger af ternede tørklæder fra Rømø og Fanø. De er senere taget op af Dampvæveriet i Grenå, blot vævet i bomuld. Foruden vævninger efter bondemønstre, eksperimenterede Mette Westergaard med kunstvævning, og her arbejdede hun meget sammen med maleren Chr. Møhl-Hansen.

Inden væversken Marie Moos i 1933 nedsatte sig som selvstændig, havde hun gennemgået bondevævningerne på Dansk Folkemuseum og tegnet en mængde mønstre af. I sine senere møbelstoffer bruger hun ofte ufarvet uld sat sammen på en meget raffineret måde, der understreger materialerne på det bedste. Hertil krævedes megen teknisk kunnen, og en stor del af denne havde hun fået gennem studiet på Folkemuseet. Også Marie Moos fremstillede fortrinsvis møbelstoffer.

Paula Trock (1889–) startede 1928 væveskolen „Askovhus“ ved Vejen. Her lagdes også vægt på kendskabet til de gamle danske teknikker, men ret hurtigt gik Paula Trock og hendes medarbejder Henny Baumann (1892–1956) over til mønstre, der ingen forbindelse havde med bøndernes. Paula Trocks indsats har især været inden for spinning af uld og i det hele taget forsøg med uld.

I 1938 holdtes på Bellahøj en stor udstilling i anledning af 150 året for stavnsbåndets opløsning. Her blev også vist landbokvindens forhold, og i afdelingen med klædedragt kunne man bl. a. se en smuk samling nye væveprøver. Disse var udført af forstanderinden på Frederiksborg Højskole, fru Margrethe Christiansen, væversken Lis Ahlmann og farver Einar Hansen, Vejle. Der var 24 prøver på møbel- og kjolestoffer,

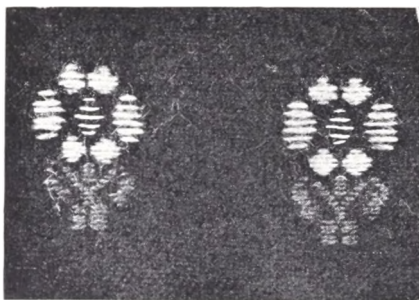

Fig. 10 og 11. Disse to urtepotter er direkte kopier efter gamle bondevævninger i Dansk Folkemuseum. Den øverste er udført af Regitze Valentiner og den nederste af Vævestuen.

og de var lavet i tre sæt, et hver til Dansk Husflidsselskab, til foreningen Sønderjydsk Haandvæv og til Højskolernes Håndarbejde.

En samling udstillede gamle dynetøjer blev analyseret af museumsassistent Margrethe Hald, der på grundlag heraf i 1940 udgav bogen „De bolstre blaa“.

Nogenlunde samtidig realiseredes på Lis Ahlmanns initiativ udstillingerne „Folkelig Vævning i Danmark“. Der var planlagt én stor udstilling, men på grund af krigen blev det til tre mindre i 1940 og 1941 på Kunstindustrimuseet. Fra nær og fjern blev der samlet farvede og mønstrede stoffer ind. De umønstrede almuestoffer og dækketøj blev ikke taget med. For at lette væverskerne var der på udstillingerne fremlagt analyser af de udstillede stoffer. Fra de tre udstillinger blev der ialt udarbejdet 157 analyser og beskrivelser, som kunne erhverves. Analyserne blev udført under tilsyn af væverskerne Elisabeth Budde-Lund og Gerda Henning, mens Johanne Sigumfeldt hjalp med gamle vævetekniske udtryk. Foruden analyserne resulterede udstillingerne i en bog med samme titel som udstillingerne, skrevet af Elisabeth Budde-Lund og museumsinspektør Ellen Andersen, Nationalmuseet. I denne rigt illustrerede bog er der medtaget 70 analyser, og uden tvivl har disse været til inspiration for mange væversker.

I 1963 vistes på Charlottenborgs efterårsudstilling en fyldig samling af Lis Ahlmanns vævninger. Her kunne man få indtryk af hendes glæde bl. a. ved striber inspireret af de gamle olmerdug og bolster. Få har som Lis Ahlmann forstået at få farver og mønstre til at virke sammen. Ikke mindst for møbelstoffernes vedkommende har hendes indsats været banebrydende, idet hun f. eks. væver stoffer til bestemte af Mogens Kochs, Børge Mogensens og Kaare Klints møbler. For hende er det afgørende, at der er samspil mellem de forskellige materialer.

Det var vanskelige forhold rent materialemæssigt, da Regitze Valentiner (1905–1970) i 1949 startede eget værksted. Den lille tildelte portion uld var f. eks. ufarvet. Regitze Valentiner havde, da hun gik på Kunsthåndværkerskolen hos Gerda Henning (1891–1951), hørt lidt om plantefarvning og havde skrevet nogle opskrifter af efter farver Einar Hansen. Det var derfor nærliggende for hende selv at forsøge at indfarve garnet. Efterhånden farvede – og ofte også spandt – hun selv alt sit garn, ligesom hun holdt kurser for andre. Med folkedanserne havde Regitze Valentiner en særlig forbindelse, idet hun efter stoffer på Nationalmuseet vævede kopier, som folkedanserne kunne bruge til deres dragter.

Folkedanserne hører iøvrigt også med i hele dette billede af „genoplivnings-processen“. Som den første lokalforening startede Foreningen til Folkedansens Fremme i København 1901. I 1929 kom Landsforeningen Danske Folkedansere til, og den har nu godt 130 lokalforeninger som medlemmer. Der er ikke alene gjort en indsats for at bevare, hvad der er tilbage af musik og kendskab til dansene, men især i de se-

mere år er der lagt større og større vægt på, at dansernes dragter skal være så nær de originale bonde dragter som muligt.

For at lette dette arbejde har Nationalmuseet i samarbejde med folkedanserne ladet fremstille såkaldte dragtkuverter. I slutningen af 1930'erne startede lærerinde frk. Anne Sofie Boesen Dreijer (1900–) på at udarbejde mønstre og syvejledninger til bevarede egnsdragter, og i dag tæller samlingen godt 100 forskellige, som kan lejes. Dragtkuverterne er gennemarbejdet af museumsinspektør Ellen Andersen (1898–) og med denne konsulenttjeneste fra museets side skulle danserne have mulighed for at fremstille gode kopier.

Samtidig med at arbejdet med dragtkuverterne begyndte, indrettedes der på Dansk Folkemuseum et tekstil-studierum. Allerede i 1916 ytrer den senere museumsinspektør Elna Mygdal ønske om at få indrettet et sådant rum. Men det blev først, da museet flyttede til Prinsens Palæ, at lokaleforholdene blev så gode, at man fik et studierum. Der blev sat udtræksrammer op langs væggene. Disse rammer kan trækkes ud af en slags reol og vendes og drejes som en dør, så lyset falder fra den bedste side. I 614 rammer blev der sat tekstiler, og således bag glas kunne de studeres af enhver museumsgæst. Studierummet findes stadig, men under den nuværende inspektør, Hanne Frøsig Dalgaard, er den nævnte opsætning taget ned, og andre tekstiler sættes nu op efter ændrede kriterier. Dette især som følge af publikums stigende behov for individuel betjening.

Flere gange i det forrige er „Dansk Husflidsselskab“ nævnt. Det startedes allerede 1873 og skulle virke til fremme af den danske husflid som helhed, ikke blot den tekstile, som vi her koncentrerer os om. Sel-

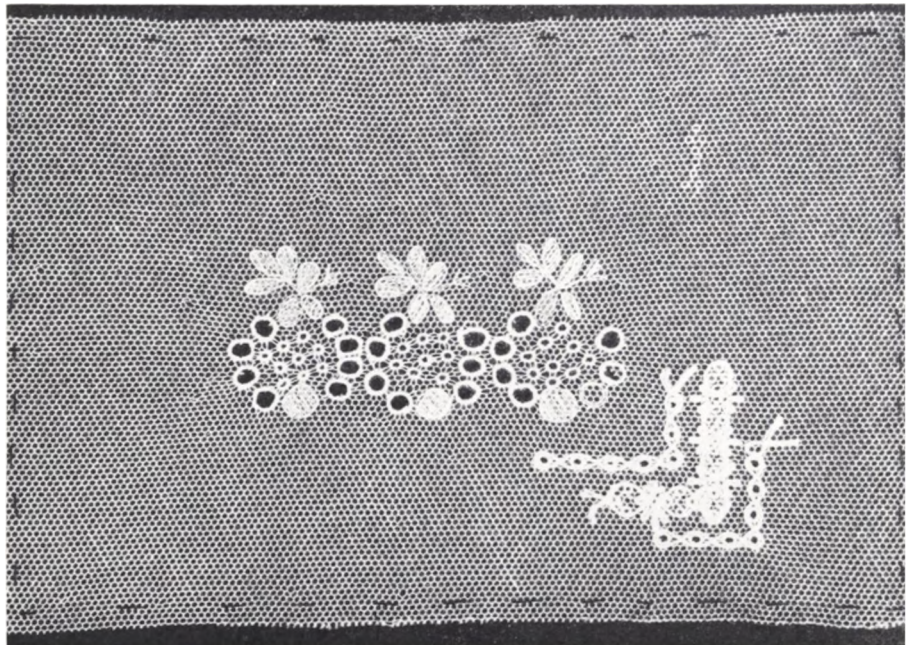

Fig. 12. En af de nyeste forbedringer af dragtkuverterne er bl. a., at der medfølger en prøvesyning af broderi, f. eks. til skjorte, tørklæde eller hovedtøj. Dette tyllsbroderi hører til Mønsdragtens kvindehovedtøj, og er udført af fru Ellen Weng.

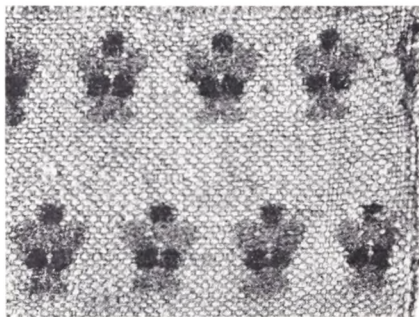

Fig. 13 og 14. Begge disse blomster er vævet af Johanne Sigumfeldt, og i hvert fald den nederste i den tid, hun arbejdede for Vævestuen. Begge har bomuldstreng og uldislæt.

Farvebilledet på modstående side: Fire eksempler på Magasin du Nords nye gardin- og møbelstoffer vævet i bomuld efter gamle dynemønstre. De smalle ens striber er et typisk bolstermønster, mens kombinationen af smalle og brede striber først og fremmest leder tanken hen på olmerdug.

skabets første bestyrelse kom til at bestå af samfundets førende folk, bl. a. flere folketingsmedlemmer. Bag det hele stod den virksomme lærer N. C. Rom (1839–1919), der først i 1899 trådte frem i ledelsen som formand – en post han beholdt til sin død. 1871 havde han udgivet den omfattende bog, „Den danske Husflid“, der omtaler husfliden i de forskellige egne af landet. Husflidsselskabets første bestyrelse henvendte sig med undervisningsministeriets bistand til samtlige kommuner med opfordring til at stå sammen om opgaven. Ministeriet bevilgede 1000 Rd. til kurser for lærere og lærerinder, og efter det første år var 46 husflidsforeninger og to skoler medlem af selskabet.

Fra begyndelsen var selskabet meget aktivt, ikke mindst på grund af de mænd, der gik ind for arbejdet, f. eks. Anton Rosen, Martin Nyrop og senere arkitekt Svend Møller. Væveskolen i Askov er nævnt. 1930 indviedes Landshusflidsskolen i Kalundborg, hvor man især tog sig af læreruddannelsen. 1935 startede fru Elisabeth Jensen dér de første kurser for lærerinder i kvindeligt håndarbejde. De to skoler blev 1951 flyttet til Kerteminde og blev grundstammen i Den danske Husflidshøjskole, der stadig giver kurser såvel til lærerinder som til private. I mange andre sammenhænge arbejdede selskabet på at fremme det danske, bl. a. stod det bag Vævestuen, Selskabet til Hedebo-syningens Fremme, og det gjorde en indsats for tønderske kniplinger og plantefarvning.

I begyndelsen af artiklen er omtalt hedebo-syningen og de dårlige eksempler, der blev fremstillet i byerne. For at højne standarden og udbrede kendskabet til disse ellers så fine hvidsyninger, dannedes 1907 Selskabet til Hedebo-syningens Fremme. Dets første formand blev ark. prof. Martin Nyrop, der efterfulgtes af kollegaen Anton Rosen. Begge var de blandt de mange, der tegnede nye mønstre med de gamle teknikker. I begyndelsen var det fortrinsvis baldyringen, man tog op, men efterhånden vandt også kædestingssyningen indpas. Ved undervisning forsøgte man at få det bedste til at leve videre. Selskabet delte udstillings- og salgslokaler med „Vævestuen“, ligesom der samme sted solgtes sønderjyske kniplinger – en side af tekstiltilvirkningen man også prøvede at genoplive. Her var dog for det meste tale om tro kopi og ikke arbejder efter nye mønstre. I 1928, da Haandarbejdets Fremme startede, overgik Hedebo-selskabets materiale dels hertil, dels til Kunstindustri-museet. Her opbevares nu omkring 500 modeller.

Som en af de bedste udøvere af den „nye“ hedebo-syning nævnes Clara Wæver. I 1890 startede hun den forretning, der stadig bærer hendes navn. Hendes broderiforretning omtales som en af den gode smags forposter i modsætning til de utallige såkaldte broderimagasiner eller tegnekontorer, som de noget deklasserende benævnes. Da den forretning, der ejedes af frøknerne Bindsbøll og Konstantin-Hansen lukkede i 1903, overtog Clara Wæver alle mønstre og en del tegninger herfra. Den nedlagte forretning havde da i 30 år været stedet, hvor der skabtes nye ting, specielt tegnede af kunstnere.

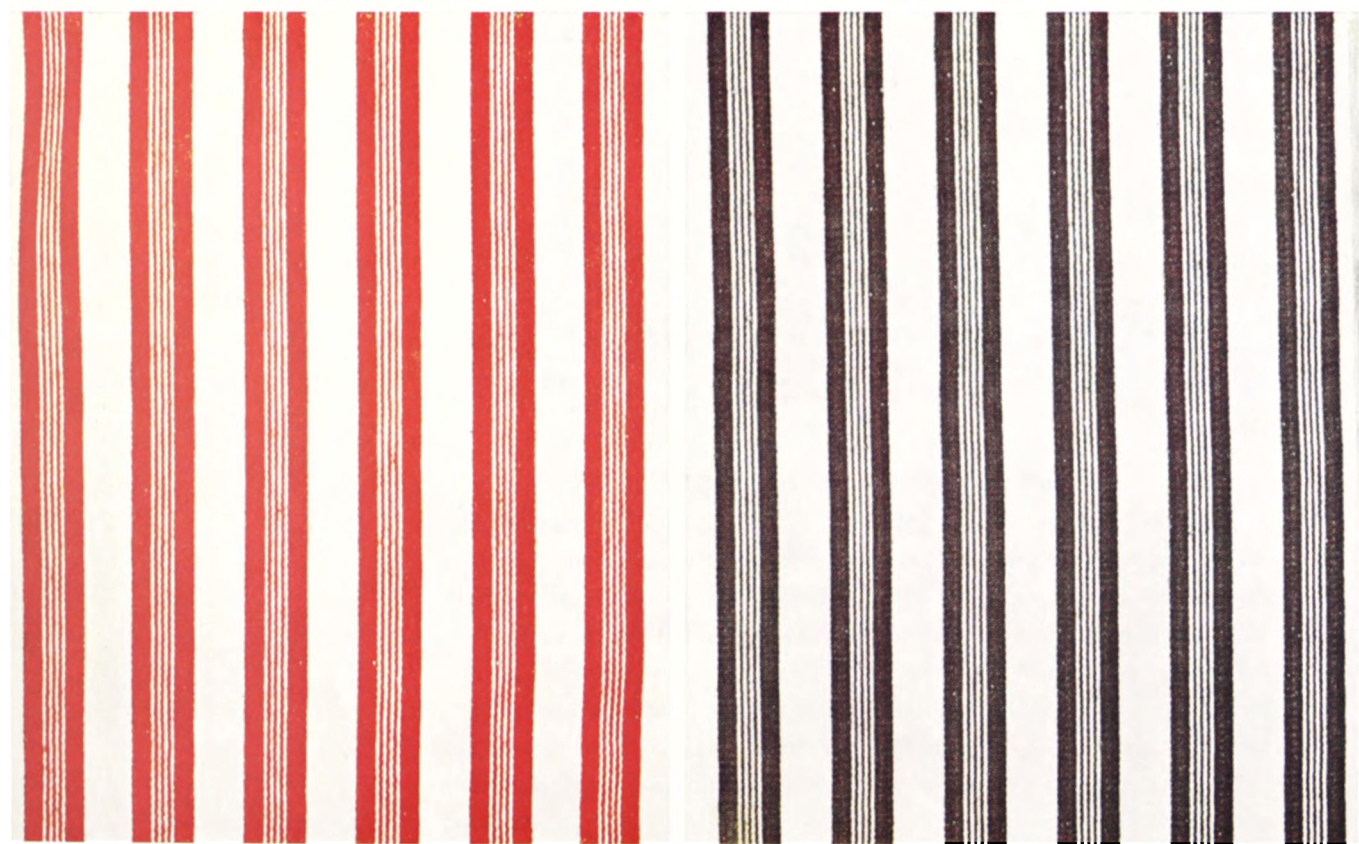
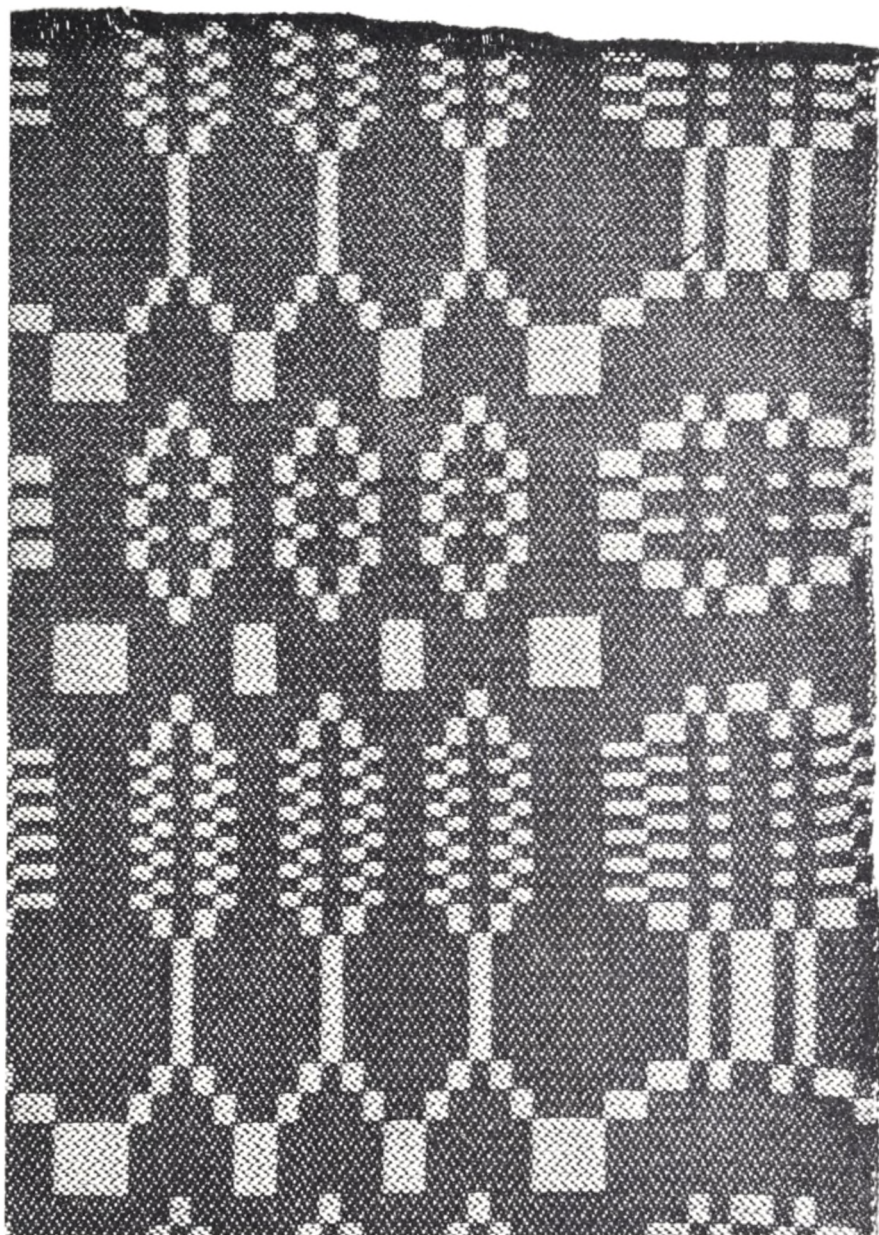
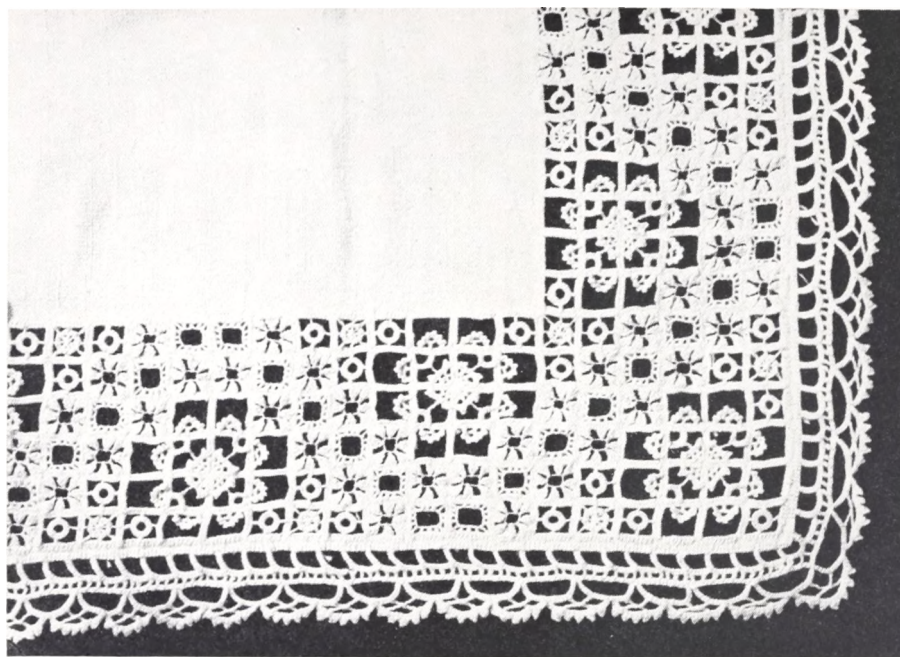

Fig. 15. Træhværgarnet er blevet kopieret og brugt utallige gange og til flere teknikker, bl. a. også korssting. Johanne Sigumfeldt vævede mange drejlsmønstre i sort-gyldent, og det var velegnet som betræk til mahognimøbler. I denne sort-gyldne prøve er den gyldne perlegarn.

Indtil 1917 stod Clara Wæver selv for sin forretning, og også under den følgende leder – N. C. Dyrhund – var standarden høj. I 1918 udgav forretningen to bøger om ny og gammel hedebo-syning. Den udmærkede indledning er skrevet af Elna Mygdal. Til forretningen tegnede Christian Møhl-Hansen mange modeller. Han er en af de kunstnere, der har betydet mest for dansk broderi, ikke alene motivmæssigt, men også med hensyn til farvevalg. Dette sidste fik indflydelse især for de vævere, der arbejdede med de bonde-inspirerede mønstre. Farverne måtte her som inden for andre grene af dekorationskunsten følge tidens farvesmag.

Fig. 16. Hjørne af kvadratisk lysedug tegnet af prof. Anton Rosen for Selskabet til Hedebo-syningens Fremme. Denne virker ganske overdådig, men Anton Rosen tegnede også mange meget enkle modeller, bl. a. små flakonner.

I Norge og Sverige havde kvinderne forlængst sluttet sig sammen for at fremme håndarbejdets sag. 1928 stiftedes da her Selskabet til Haandarbejdets Fremme, som både skulle skabe fornyelse og afsætningsmuligheder for håndarbejde af kvalitet, – og ikke mindst koordinere de forskellige kræfter. Der blev oprettet en bedømmelseskomite, så man var sikker på en høj og ensartet standard. Til at begynde med tog selskabet sig kun af broderi og vævning, men senere kom også kunsthåndværk med, ligesom færøsk og grønlandsk husflid søges fremmet.

På selskabets broderiværksted fremstilledes modeller dels kopier af gamle tekstiler, dels nye inspireret af bondesyningerne samt nogle helt uafhængige heraf. Ark. Mogens Koch forestod grundlæggelsen af den store modelsamling. I 1950'erne blussede interessen op for alle former for antikviteter, og der er i de senere år af frk. Ida Winckler tegnet særligt mange broderimodeller med udgangspunkt i vore museumstekstiler.

Forskellige foreninger sluttedes efterhånden sammen med Haandarbejdets Fremme. Således 1931–32 „Dansk Kunst og Husflid“, der var stiftet i 1928 som en salgscentral under Mette Westergaard. 1933 kom „Vævestuen“ til og derefter Selskabet for kirkelig Kunst. 1942 indlemmedes „Foreningen til Gavn for Kvinders Haandarbejde“ under navnet Linnedstuen. Desuden videreførtes modeller fra Hedebo-syningens Fremme. Sideløbende med forretning og værksted har selskabet foranstaltet undervisning og fra 1938 har Haandarbejdets Fremmes skole uddannet håndarbejds lærerinder, først efter to års skolegang, nu efter tre års.

Udstillinger er en anden vigtig side af selskabets virke. F. eks. har der hvert tredje år på Kunstindustrimuseet været vist de nyeste ting, ligesom man har deltaget i diverse udstillinger i udlandet. Igennem årene har

Fig. 17. Detalje af syvejledning til maskesyning. Fra Haandarbejdets Fremmes Håndbog nr. 5 „Gammel dansk hvidsøm“, hvor der gives anvisning på, hvordan gammel dansk hvidsyning kan sys i dag.

Haandarbejdets Fremme også udgivet en række udmærkede bøger, der for størstepartens vedkommende har rod i de gamle broderier. 1933 startede selskabet arbejdet med modelkasser. Disse kan lånes af medlemmer, og i dem er der modeller forsynet med vejledning, så de kan kopieres.

En lignende service startede man samtidig med på Kunstindustrimuseet under navnet Haandarbejdskredsen, der stadig fungerer. I en kasse er der fem originale broderier af forskellig art sat op på pap med plastic eller celluloid for begge sider. I 1939 rådede museet over 600 forskellige opsatte tekstiler. Ved broderiet kunne der være stingtegninger samt forslag til anvendelse af broderiet på en nutidig model. Dette sidste stammede fra Haandarbejdets Fremme.

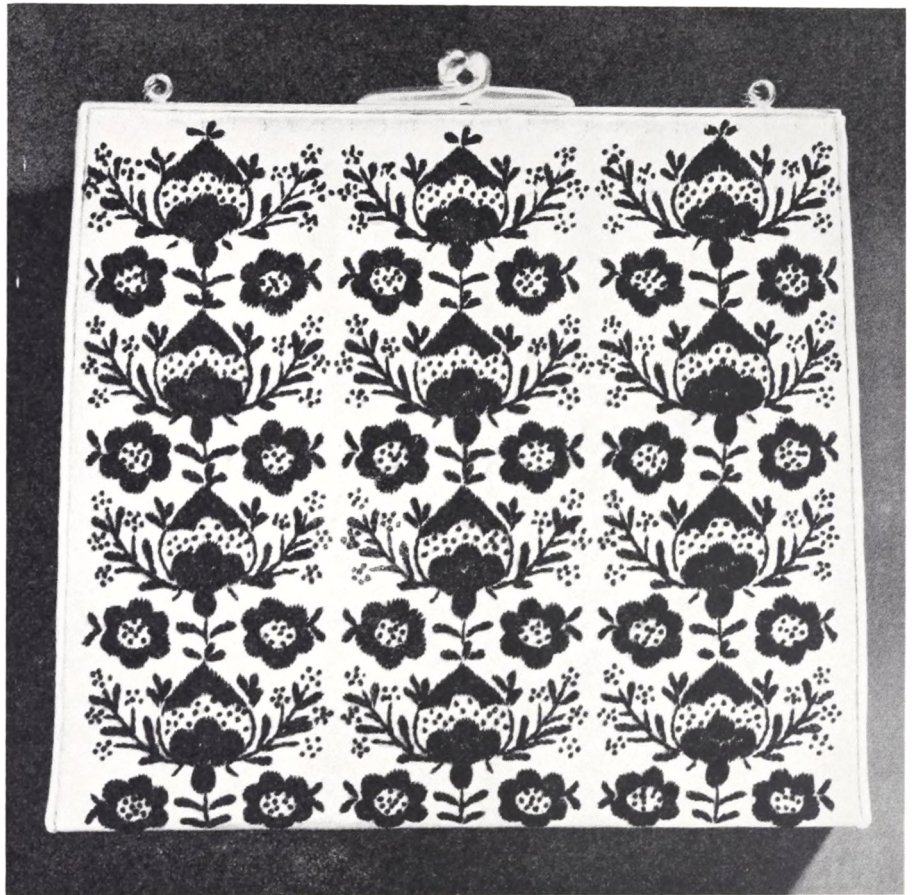
Selv om der nu efterhånden er nævnt en række mennesker, der gjorde en indsats for tekstilsagen, så var der endnu en meget mærkbar mangel – nemlig på undervisningsmateriale. Dette gjorde sig stærkest gældende i ungdoms- og voksenundervisningen, hvortil man praktisk talt ikke kunne skaffe forsvarlige materialer, endsige mønstre.

På denne baggrund startede i 1931 Højskolernes Håndarbejde. Det var fru Anna Hald Terkelsen, Danebod Højskole, og fru Marg. Christiansen, Frederiksborg Højskole, der tog det første initiativ. De gik til FDB, hvor de fik den økonomiske rygdækning, ligesom de kommende materialer og modeller forhandlede gennem brugsforeningerne. De første modeller tegnedes af malerinden Margrete Drejer, og fra første færd blev der lagt vægt på at benytte gamle, danske teknikker og mønstre. Forøvrigt stod der også i aftenskoleloven, at lærerinderne kun måtte lære danske ting fra sig.

Da Højskolernes Håndarbejde i 1950'erne flyttedes fra Askov til Kersteminde, fik man høj- og efterskolerne til at yde et tilskud på det dobbelte af et års indkøb af håndarbejdsmaterialer, og så begyndte bygningen af egne lokaler. Samtidig forærede FDB alle de modeller, der hidtil var fremstillet, til Højskolernes Håndarbejde. Institutionen har nu eget broderi- og væveværksted, men modtager de fleste modeller ude fra landet, f. eks. fra håndarbejds lærerinder. Deres arbejder skal gennem en bedømmelseskomite, hvorefter der afmåles stof og garn, som enhver kan købe samtidig med mønster og vejledning. Hovedformålet er stadigvæk at skaffe godt, dansk materiale til undervisningsbrug. Til at forestå denne undervisning er der flere steder uddannet lærerinder, f. eks. på Den danske Husflidshøjskole, Engelsholm Højskole og Haandarbejdets Fremmes skole. Imidlertid har Højskolernes Håndarbejde lige siden 1933 stået bag en række kurser for lærerinder – først høj- og efterskolelærerinder, siden også folkeskole- og seminarielærerinder. Det første kursus varede tre uger. Det blev ledet af fru Margrethe Christiansen, og Margrete Drejer underviste.

Indtil i dag er der holdt ca. 35 kurser, og under en eller anden form har emnet været gamle, danske broderier, i begyndelsen især det rent

Fig. 18. I slutningen af 1960'erne var Ida Winckler fra Haandarbejdets Fremme på en række museumsbesøg rundt om i landet. I Rønne inspirerede de bornholmske kvindehuer hende til at tegne denne selskabstaske. Bunden er elfbensfarvet silkesatin og broderiet udført i sort silke.

sytekniske, siden har man også behandlet kultur- og stilhistorisk stof. Undervisningen er forestået af bl. a. Gudrun Andresen, der var med fra begyndelsen, Charlotte Rud, Ellen Haastrup og i de senere år også Klara Sørensen.

Det sidste skud på stammen inden for foreninger er „Danmarks folkelige Broderier“, der dannedes i 1954 med fru Ellen Villemoes Andersen og museumsinspektør Ellen Andersen som initiativtagere. Bag denne forening står en række kvindeorganisationer, der har med folkeligt oplysningsarbejde at gøre, samt nogle museer. Enhver privat kan dog også blive medlem. Foreningens formål er i lighed med andre skandinaviske lande at få samlet og udstillet alle bondebroderier i privateje. De bedste og mest egnsprægede genstande bliver fotograferet af Nationalmuseet og ført på kartotekskort, så i hvert fald det bevares og kan danne grundlag for om muligt at vise egnsforskelle og disses udvikling gennem tiderne. Først og fremmest skal de gamle ting dog bevares som forbillede for gode nye modeller.

Foreningen har nu ved hjælp fra kvindeorganisationerne, der lokalt står for indsamling og udstilling, gennemført sit arbejde i størstedelen af Danmark, og der har været udstillet omkring 25.000 genstande. Til-

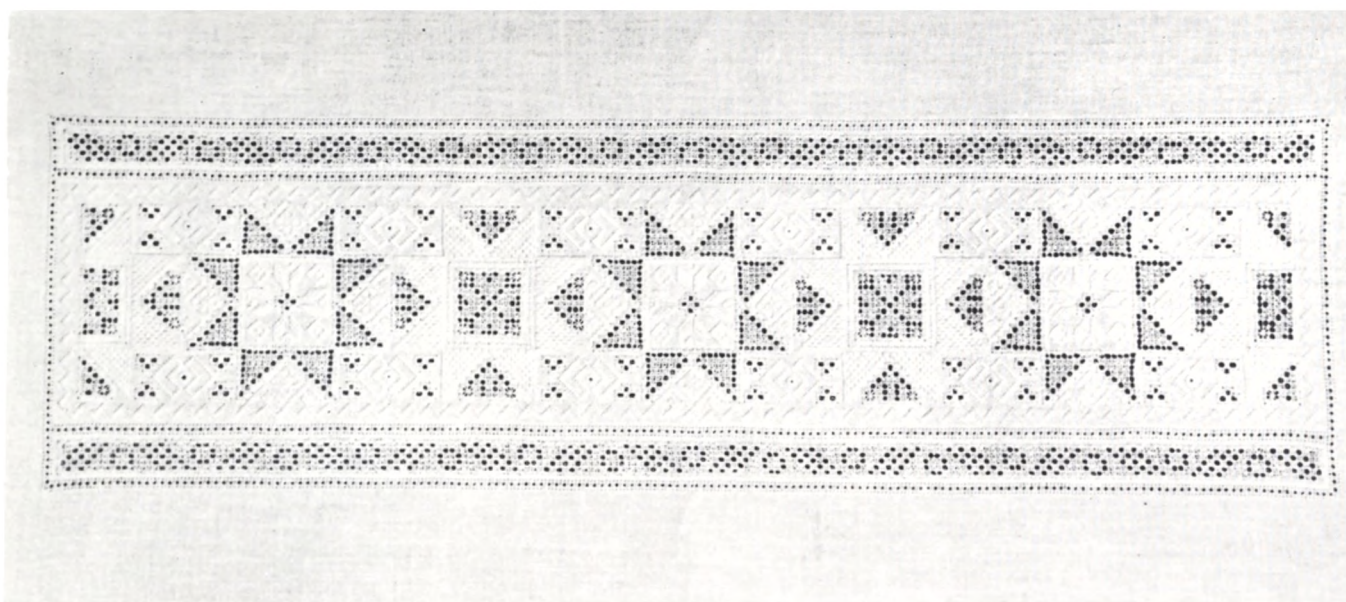

Fig. 19. Geometriske mønstre tiltaler manges øjne, og inden for broderiet er det ikke alene tællesyningerne, men også som her dragværket, der er taget op på ny. På denne dug fra Højskolernes Håndarbejde er dragværksmønsteret sat på som en midterbort.

bage er kun Vest- og Nordjylland samt Færøerne og Grønland. Efter hver landsdelsudstilling – der har nu været seks – fremstilles en lysbilledserie, der viser de særligt egnsprægede ting. Desuden udsendes mønsterark, der viser gamle teknikker eller f. eks. en bestemt mønsterdel. Dette også til brug i undervisningen.

Igennem årene er der mange, der i Dansk Folkemuseum har studeret de gamle bondetekstiler – det være sig private som industrifolk. Sidst har Magasin du Nord i København henvendt sig for at få lov at se på olmerdug. Af disse sribede sengetøjer valgtes nogle stykker, som der blev lavet vikleprøver efter. Det blev gjort efter ganske samme system, som når bønderkonerne i forrige århundrede „bestilte“ et bestemt mønster hos landsbyværeren: om en træpind eller et stykke pap vikles farvet uldgarn i det sribemønster, man ønsker det færdige stof skal have. En sådan garnbevikling kan give et ganske godt begreb om det færdige resultat.

Efter disse nye vikleprøver lod Magasin du Nord så udføre prøvevævninger til gardiner. Slutresultatet blev bomuldsgardiner vævet i Indien, og gardiner i kunststof vævet her i landet – begge dele med olmerdugsstriberne som udgangspunkt.

Og har man de gamle drejls- og hvergarnsmønstre present, vil man nikke genkendende til mangan en maxifrakke eller -kjole. Disse mønstre egner sig nemlig fortrinligt til større flader, og de er derfor taget op igen af beklædningsindustrien.

Prøver vi til sidst at se udviklingen i store træk, vil vi opdage, at den falder i tre etaper. Først var der det grundlæggende arbejde omkring århundredskiftet, da den tekstile kunstindustri for alvor kom i gang. Det

Fig. 20. De meget mønstrede og farverige agchynder har inspireret til mange puder og vægstykker. I de sidste par år er der sporet en voksende interesse for denne ikke helt lette teknik. Broderiet udføres med uldgarn på groft uldstof, og der bruges forskellige sting. Puden er en model fra Højskolernes Håndarbejde.

var dengang – som ofte siden – kunstnere og arkitekter, der var toneangivende og spillede en væsentlig rolle inden for nyskabelser.

Omkring 1930 startedes der på flere fronter på uddannelse af lærerinder, og i det hele taget blev undervisningen i kvindeligt håndarbejde taget op mange steder landet over. Dette sidste har sammen med den voksende antikvitetssinteresse i 1950–60'erne bevirket, at der nu er en bred folkelig forståelse for de gamle tekstiler og deres værdier og egnethed som forbilleder for vor tids frembringelser. Nu kommer såkaldte „almindelige mennesker“ og producenter på museet og studerer specialsamlingen af bondetekstiler.

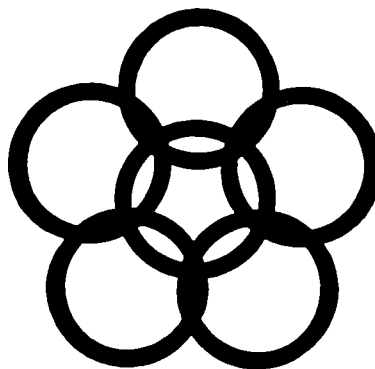

Fig. 21. Håndarbejdets Fremmes bømærke – de slyngede ringe – er et kinesisk mærke, der symboliserer sammenhold.

Skindsko og træsko

Af BJARNE STOKLUND

„Den gemene Mand paa Øerne, de bruge Sko af Oxehuder, Sælhuder, Kalskin og Lammeskin, hvilke Hude de meget vel tilberede og barke med den herlige Urt Tormentilla, hvilken der udi stor Overflødighed vokser, og kaldes af de feriske Bark. Naar samme Huder saaledes ere barkedede, da tilskære de hver deres Sko, og bruge ikkun en eneste Solle, men samme Skoe sammensyes over Tærne og op over Hæle. I samme Sko bruge de Tvinger, det er uldne Baand, som ere sammenflettede og ere meget hvide, hvilket dem sjunis at staa meget vel.“

Fig. 1. Bygden Syðrugøta på Eysturoy set fra syd. Manden og kvinden i forgrunden er begge iført skindsko og træstøfler. (Johs. Klein fot. 1898.)

Sådan beskrev Færøernes første topograf, Thomas Tarnovius, så tidligt som i 1669 det fodtøj, som øernes befolkning dengang brugte til daglig. Rejsende og topografer gennem de følgende århundreder helt op

Fig. 2. Sten med hul til knusning af tormentil-rødder ved de færøske bygninger på Frilandsmuseet. (H. Vensild fot. 1971.)

Fig. 3. Knusning af tormentil-rødder til garvning i Múla (B.S. fot. 1961.)

til 2. verdenskrig har gjort samme iagttagelse og fortalt derom, for det var et blandt mange træk, hvorved færingeres folkekultur klart afveg fra det, man ellers kendte til. Da Frilandsmuseets folk gæstede øerne i 1959 og 1961 var disse hude- og skindsko næsten helt gået af brug, og det var et særsyn at møde folk, der endnu brugte det gammeldags fodtøj. Der blev dog stadig syet sko af tyndt lammeskind til brug som gymnastiksko, men de var hvide og ikke rødgule som de ældre skindsko. Det skyldtes, at de blev behandlet med alun og ikke med „den herlige Urt Tormentilla“, som Tarnovius taler om. Man havde dog stadig fremgangsmåden ved garvning med tormentil-rod i frisk erindring, og folk i bygden Múla, hvorfra Frilandsmuseets hus kommer, lavede nogle skindsko på den traditionelle måde til brug for museet.

Når roden af tormentil (*potentilla erecta*) blev brugt som garvemiddel, var det som erstatning for det normale garvemiddel, bark, som man på de træløse øer havde svært ved at skaffe sig. Samme udvej har man benyttet sig af i Irland, og det er måske her, færingerne har lært metoden at kende. Den lille plante, hvis færøske navn karakteristisk nok er *bark* eller *børkuvísa*, vokser både i udmarken og i indmarken. Det sidste sted kan den blive så stor og kraftig, at en god stor nævefuld af dens rødder er tilstrækkeligt til at barked et skind. Rødderne blev gravet frem med fingrene eller med en særlig, tilspidset pind, *barkasneis*, og derpå skyllet og rensset ved åen.

I hver bygd fandtes mindst én stor sten eller klippeflade, *barkhella*, med huller, hvori tormentilrødderne blev knust ved hjælp af en oval rullesten, *barksteinur* (fig. 2–3). Med de knuste rødder kunne man nu

enten *barke tørt*, smøre den knuste masse direkte på skindet og rulle dette sammen, eller man kunne koge en luge af de knuste rødder og havvand. Ønskede man lyse skind kunne der tilsættes en smule rod af skræppe. Ville man have mørkere, rødlig skind, blev der i stedet tilsat lidt urin efter kogningen.

Inden garvningen måtte ulden være taget af skindet, og det kunne gøres på to forskellige måder. Enten blev skindet hængt op i kostalden og gennemgik en rådningsproces, således at ulden kunne trækkes af; et sådant skind blev blødt og fint og kaldtes *roturoð*. Eller man kunne tørre skindet straks efter slagtingen og derpå skære eller rage ulden af med en skarp kniv. Et sådant *rakarod* blev mere stift og brugtes derfor til formål, hvor der ikke blev stillet så store krav til kvaliteten.

Et skind skulle ligge i barklagen en dagstid eller kortere, afhængigt af hvor stærk lagen var. Når det blev taget op, skulle det vrides hårdt, så al lagen kom ud, og derpå hænges til tørre uden at være rettet ud. Efter tørringen skulle skindet strækkes og gnides for at blive blødt; det gjorde man bedst over hjørnestolpen på en af de karakteristiske færøske bærekasser, *leypar*.

Der var ganske faste regler for, hvorledes et fåreskind skulle skæres ud

Fig. 4. Kongsbonden i Múla renser fåreskindet med en skarp kniv før garvningen. Bemærk at han er iført gummisutter, som er skindskoenes afløser. (B.S fot. 1961.)

Fig. 5-6. Syning af skindsko i Múla.
Fig. 5. Skødet klippes ud med håndbredden som mål.

Fig. 6. Den ene sko syes sammen på vrangen. I forgrunden ligger skødet til den anden sko. (B.S. fot. 1961.)

i stykker, *skøðir*, til sko. Af et normalt fåreskind kunne der blive 5 par sko. To par fik man af ryglængden, *miðleingjan*, som var den bedste del af skindet. Af sidestykkerne, *útryðjurnar*, kunne der i reglen blive tre skøder i hver side. Når man syede til sig selv, skulle bredden af det sammenlagte skøde være som håndbredden (fig. 5) og længden skulle være afstanden mellem tommeltot og langemand i udspilet tilstand plus længden på tommeltottens yderste led. På lignende måde var der „tommelfingerregler“ for, hvor meget der skulle skæres af et skøde, hvorledes snørehullerne skulle anbringes etc. Skødet blev syet sammen på vrangen med stærk uldtråd eller lignende (fig. 6). Det blev sømmet fortil over foden og bagtil på hælen. Den færdige sko blev snøret til foden med uldne, flettede skotvinger, *tvæingir*, som var trukket gennem to huller i hver side og viklet om anklen.

Vi har hidtil udelukkende talt om sko af fåreskind, men som det fremgik af citatet fra Tarnovius, blev der også lavet sko af andre skind. Nogle af dem, som hestehud, sælskind og grindemave, forekom kun sjældent. Kalveskind var en del brugt til kvindesko, men vigtigst var dog kohud. Mens fåreskindsskoene først og fremmest blev brugt inden døre og på tunet, så var de sværere sko af kohud beregnet til arbejdsbrug og til at færdes på fjeldet med (fig. 7). Hudesko var mandfolkesko, og det

var mændene selv, der skar dem til og syede dem, mens kvinderne sørgede for skindsko til sig selv og børnene.

Der blev slidt hårdt på hudeskoene, når man havde dem på i fjeldet, men selv om det var et relativt let arbejde at lave et par nye, så blev de dog ikke kasseret, blot fordi der kom et hul på dem. Man lukkede blot hullet med et stykke fåreskind, *skóklutur*, som blev lagt inden i skoen. Selv når dette ikke længere var muligt, var skoen ingenlunde kassabel, men kunne syes om til en såkaldt *klássa*. Man syede åbningen til og skar en ny åbning til foden i det, der hidtil havde været sålen. I en sådan vendt sko kom man altså til at gå med en søm midt under foden. Det kunne være ubehageligt i starten, men den blev dog ret hurtigt trådt til. *Klássur* brugtes ved grovere arbejde, som f. eks. udbæring af gødning.

Der kunne være grund til at nævne endnu en række detaljer og variationer i det traditionelle færøske fodtøj, men det tillader pladsen desværre ikke. Interesserede kan henvises til Sverri Dahls grundige behandling af emnet i afhandlingen „Føroyskur fótbúni“ i tidsskriftet *Varðin* XXIX (1951). Endnu skal dog nævnes, at når man skulle færdes ude i de tynde fåreskindsko, stak man i et par tøfler, *tuflur*, som bestod af en svær træbund med et påstiftet overlæder fortil (fig. 1 og 8). Denne kombination af skindsko og trætøfler er en vigtig detalje, som man er tilbøjelig til at glemme, når man beskriver det færøske fodtøj, fordi trætøfler er så velkendte fra mange andre egne af Europa.

Når så mange forfattere har lagt mærke til de færøske skind- og hudesko og har fundet det umagen værd at beskrive dem, så var det nemlig dels fordi de var fremmedartede, dels fordi de blev opfattet som et meget gammelt og primitivt kulturelement. At denne opfattelse er rigtig, viser fund fra oldtid og middelalder med al ønskelig tydelighed. I jern-

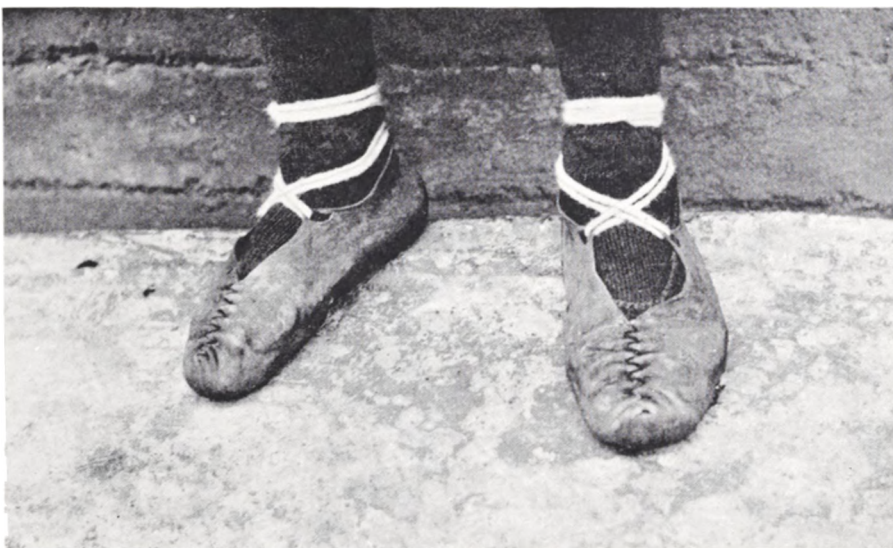

Fig. 7. Mand iført hudesko. I skoen til højre skimtes kanten af den svære uldne *skóleistur*, en art kort sok, som man altid har inden i hudeskoen. (B.S. fot. 1959.)

alderen og vikingetid havde det almindelige fodtøj samme enkle udformning som det senere færøske; det var sko syet af ét stykke og uden særlig sål. Nu og da dukker der dog mere komplicerede skoformer op, således i det berømte Oseberg-fund fra 800-årene. Her fandtes sko, som var syet med særskilt sål, men ligesom de øvrige oldtidssko uden forskel på højre- og venstreskoene.

De senere års udgravninger i de nordiske middelalderbyer har bragt vældige mængder af sko og skorestere frem. Alene ved undersøgelserne på Bryggen i Bergen er der fundet over 3000 sko, som ligesom mange andre fund stadig venter på at blive nærmere analyseret og publiceret. Fundene viser, at man i middelalderen har brugt sko af mange forskellige typer og varianter, men fælles for langt de fleste er, at et skopar består af en højresko og en venstresko, og at de er syet med særlig sål. Sålerne er imidlertid tynde og ikke forsynet med hæl. De havde derfor ikke nogen lang levetid, og sko af denne lette type ydede heller ikke nogen særlig effektiv beskyttelse mod kulde eller vådt føre. Herpå kunne man dog råde bod ved at stikke skoene i en art ydersko eller galocher, de såkaldte *patiner*, når man skulle færdes ude. Sådanne patiner, som kendes fra middelalderens sidste århundreder, kunne være lavet på forskellig måde. De enkleste havde en kraftig sål af træ med forhøjninger fortil og bagtil og en eller to remme op over foden; de lignede altså mest vore nutidige badetøfler. Som man vil have bemærket, har patinerne ganske samme funktion som træetøflerne på Færøerne, og der er grund til at tro, at man dér har bevaret en middelalderlig tradition.

I de mere centrale dele af Europa fandt der i løbet af 1500-årene en radikal ændring sted på skoteknikkens område, således at patinerne blev mere eller mindre overflødige. Middelalderens lette skotype blev afløst af en sværere, randsyet sko med sål af flere lag læder; hertil føjedes som et nyt træk i tiden omkring 1600 den særlige forhøjede hæl. Hermed var

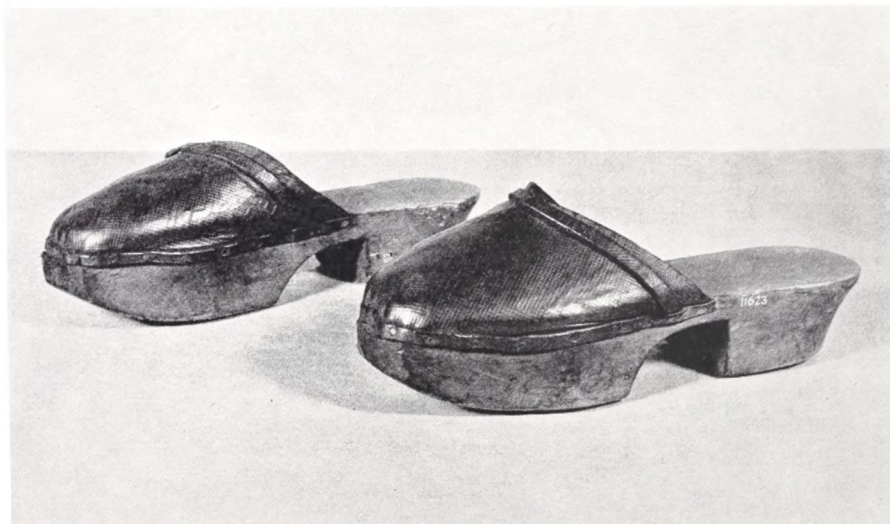

Fig. 8. Færøske træetøfler på Frilandsmuseet. (H. Vensild fot. 1971.)

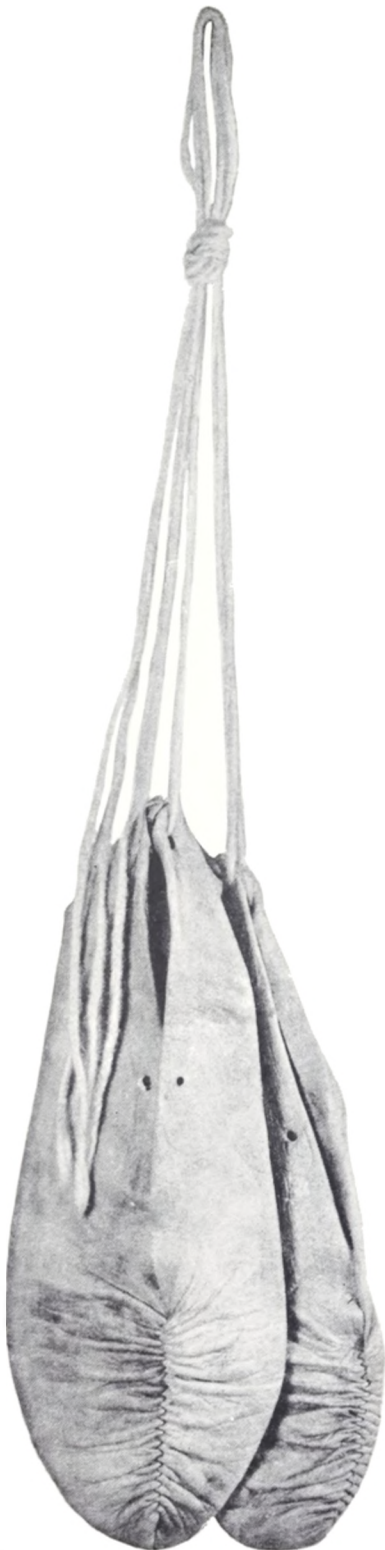

Fig. 9. Skindsko, som blev garvet og syet i Múla 1961. Skoene hænger i de sammenbundne hvide skotvinger. (H. Vensild fot. 1971).

den skotype udviklet, som i skiftende udformninger har været i brug til i dag.

Med dette hastige kulturhistoriske udblik har vi nu fastslået, at den færøske skindsko ikke er en lokal opfindelse, men et gammelt, mere alment udbredt kulturelement, som har holdt sig særlig længe i brug på de små øer i Atlanterhavet. Sådanne enkle skindsko kendes navnlig fra Sydøsteuropa, men har også været i brug enkelte steder på vore breddegrader, således på Island, på nogle øer ved den irske kyst, i et afsides sogn i Dalarna samt i Estland, hvor sådanne sko brugtes af både estere og svenskere. Skindskoene synes altså at optræde rundt om i det nord-europæiske randområde, i fjerntliggende, isolerede egne, hvor man også har bevaret mange andre gamle kulturtræk.

Ved at henvise til traditionens magt i isolerede samfund, har vi dog ikke givet nogen særlig god forklaring på brugen af skindsko på Færøerne i nyere tid. Afsides beliggenhed behøver ikke nødvendigvis at medføre konservatisme; det gives der mange forbavsende eksempler på. Et af de mest slående er vel nok de velbevarede dragter fra Herjolfsnæs kirkegård på Grønland, som viser, at 1400-årenes nordboer i det næsten glemte samfund, som snart skulle bukke under, fulgte ganske godt med i moderne fra de toneangivende dele af Europa.

For færingerne var 1600-årene en periode med store forsyningsvanskeligheder. Tingbøgerne fra disse år er fyldt med klager over svigtende forsyninger eller fortegnelser over de varer, som manglede i handelsboden. Det var sådanne livsvigtige ting, som måtte skaffes udefra, som mel og malt, jern og salt, tømmer til huse og både – men ikke sjældent møder man i disse lister også en fornødenhed af en helt anden art, nemlig røde kvindehuer fra Holland. De var en vigtig bestanddel af dragten og kunne derfor ikke undværes. Også en anden dragtdel optræder, omend ikke så hyppigt, nemlig mands- og kvindesko. Det viser, at man i 1600-årene ligesom senere har kendt til andre sko end de hjemlige hudesko. Thomas Tarnovius fortæller da også i 1669, at de bønder, „som ere noget ved middel“, foruden de sædvanlige hudesko nu og da bruger „danske sko“. Import af modesko til stadsbrug forekom muligvis allerede i middelalderen. Ved udgravningen af en gårdtomt i Kvívík blev der fundet rester af sko med såler af en særlig type, som synes at have været almindelige i Skandinavien omkring 1200. De kan være fremstillet på Færøerne, men det forekommer rimeligst med Sverri Dahl at antage, at de er indført fra Norge.

Færingerne har således kendt og brugt norske og danske sko i skiftende modeformer til stadsbrug, men samtidig holdt de fast ved de hjemlige hudesko som arbejdsfodtøj, fordi de frembød en række fordele. For det første var de langt billigere end de importerede sko. I det gamle færøske samfund var arbejdsdelingen kun gennemført i ringe grad; der var meget få håndværkere, og en væsentlig del af forbrugsgoderne blev produceret af gårdenes egne folk. I dette mønster passer hudeskoene

Fig. 10–14. Træskomand Hans Jørgen Hansen fra Tommerup på Fyn demonstrerer fremstillingen af et par træsko, efter at hans værksted er blevet overflyttet til Frilandsmuseets hus fra Kirke-Søby. (Svend Jespersen fot. 1941.)

Fig. 10. Træstykket får den første grove tilhugning.

Fig. 11. Træskoen formes med tængslen.

fint ind. Råmaterialet, skind, havde man rigelig adgang til, og skoens enkle snit gjorde fremstillingsprocessen så simpel, at enhver kunne lære at skære og sy sine egne sko.

Men dertil kom, at hudeskoene var uovertrufne for den, som skulle færdes på de stejle færøske fjeldsider. Vi kan belyse dette med en parallel fra færingernes gamle hjemland, Vestnorge. Bønderne i Lærdal i Sognefjord måtte færdes i et lignende fjeldterræn og brugte hertil i begyndelsen af 1800-årene en særlig slags sko, *tæser*, som „ere syede som en strømpefod og have hverken nogen underlagt hæl, ej heller er sålen tykkere end overlæderet, med hvilket den er sammensyet således, at den hvælver sig rundt om fodbladet og har således ingen udstående kant“. Tæserne var således lavet på en lidt anden måde end de færøske sko, men deres vigtigste karakteristika var de samme. Hvad der siges om Lærdal-folkenes sko må da også have gyldighed for færingernes: „Just således måtte disse sko være beskafne, for dermed at gå i de bratte og stejle fjelde, da man på en stivere sål uundgåelig måtte styrte ned.“ Færingerne havde således mange grunde til at holde fast ved disse sko, indtil der dukkede et produkt op, som kunne konkurrere både på pris og kvalitet. Dette skete først under og efter 2. verdenskrig, da de fabriksfremstillede gummisutter vandt indpas.

Fig. 12. Træskoens udbores med et naver.

Fig. 13. Færdighuling og rensning med naver.

Det, at man bruger én slags fodtøj til stadsbrug og en anden til hverdags- og arbejdsbrug, er jo i øvrigt noget, som kendes mange andre steder fra. Før århundredskiftet var lædersko og støvler for landbefolkningen i det meste af Danmark kostbart fodtøj, som kun blev taget i brug ved særlige lejligheder. Det nationale hverdagsfodtøj var overalt træskoene, som vi alle er fortrolige med, men som i virkeligheden er nok så mærkelig som den færøske skindsko.

Den egentlige træsko, som er hulet ud af ét stykke træ, kan i alder ikke måle sig med skindskoene. Den kan ikke følges længere tilbage end til 1400-årene, da den dukker op omtrent samtidig i Frankrig, Holland og Danmark. Det har været foreslået, at den tidligere nævnte træpatin skulle være stamfar til træskoene, mest fordi patinernes høje klamper kan minde om dem, der findes på de danske træsko. Der er dog større rimelighed i at sammenstille patinerne med de langt mere udbredte træføfle og de dermed beslægtede træsandaler, som bl. a. har været brugt i Nord-sverige og i Alpe-egnene.

Hvor den egentlige træsko er blevet opfundet, må foreløbig stå hen. Hvad vi ved er blot, at dens hjemland er kyst- og sletteegnene i Nord-vesteuropa fra Frankrig til Danmark (inklusive Skåne). I Danmark synes den endnu i 1500-årene at konkurrere med en særlig „bondesko“, hvis udseende vi dog ikke kender. I begyndelsen af 1600-årene må træskoene imidlertid være slået så meget igennem, at flere rejsende i Danmark gør bemærkninger om den, således polakken Jan Pasek, som var i Danmark med de polske hjælpetropper 1658. Han skriver: „De klæder sig smagfuldt, men bærer, ikke blot på landet, men også i byerne, sko af træ, hvormed de gør så stor larm, at man næppe kan høre en anden tale. Fruentimmerne af højere stand bærer dog sko som polakinderne.“

Træskoene, som gerne er lavet så rummelige, at der er plads i dem til den uundværlige halmvisk, er uovertrufne, når det gælder at holde fødderne varme og tørre. En tysk forfatter roser i slutningen af 1700-årene de hollandske træsko og siger, at de beskytter fødderne mod fugtighed langt bedre end den sværeste kohud, holder dem varme i den kraftigste kulde og koster dertil blot nogle få styver. Men disse fortrin må afvejes mod visse ulemper: Træskoene er klodsede, giver ringe bevægelighed og er uegnede i sne, som er tilbøjelig til at klumpe sig sammen under dem. Det er da intet under, at de netop er det foretrukne fodtøj blandt lavlandets agerdyrkere, som er bosat under kølige og fugtige himmelstrøg.

Til træskoenes popularitet har deres prisbillighed utvivlsomt bidraget væsentligt. Råmaterialet – el, bøg eller andet let træ – var i Danmark en billig vare, og den tekniske udrustning var ikke større, end at træskomanden kunne have den med sig, når han gik fra gård til gård for at lave træsko. Til gengæld krævedes der en betydelig ekspertise. Mens fremstillingen af skindsko kan læres af enhver, så er træskomageri specialtarbejde, som kræver en grundig uddannelse (fig. 10–14).

Skønt træskoens historie endnu ikke er nærmere undersøgt, så tyder

Fig. 14. Med en spånkniv finsnittes træskoens fastspændt i snitteskamlen.

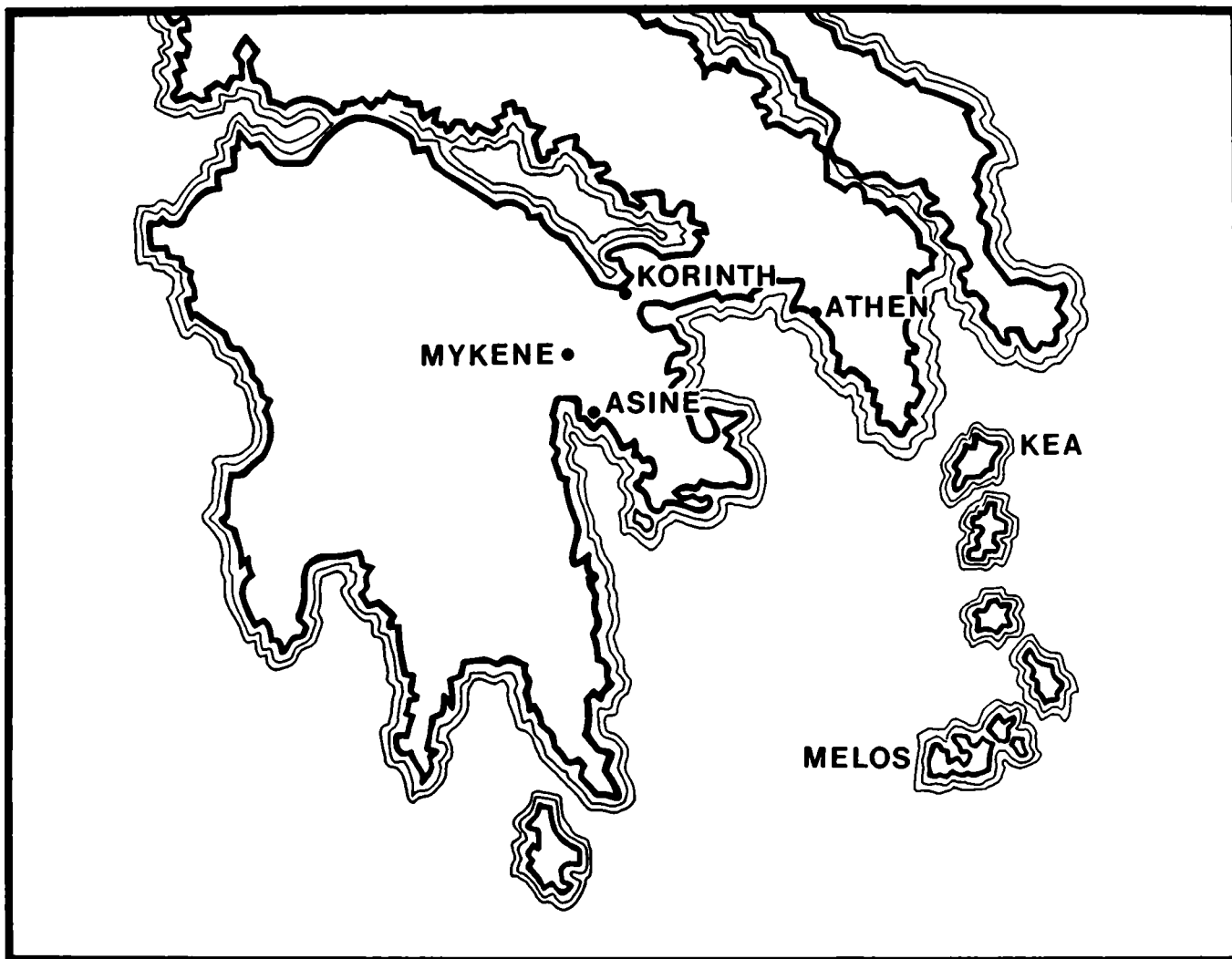
Fig. 15. Fynske træsko på Frilandsmuseet. T. h. mandstræsko, t. v. kvinde-træsko og foran dem et par børnetræsko. (H. Vensild fot. 1971.)

meget på, at den kom til at indtage en stadig mere central plads, og at dens rolle kulminerede i tiden mellem 1750 og 1850. I denne periode finder man mange steder træsko både til daglig og til pænere brug, og der er en righoldig flora af egnstyper (fig. 15). Stigningen i folketallet i almindelighed og i antallet af husmænd i særdeleshed bevirkede, at der var rift om bisysler, der som træskomageriet kunne supplere den sparsomme afkastning fra landbruget. Det er også i denne periode, statsembedsmænd og økonomiske forfattere får øje på træskoene. I en tid med rigelig arbejdskraft gjaldt det om at fremme de produkter, hvor råmaterialet var uden større værdi. Man oplever derfor også, at træskoene i dette tidsrum spreder sig fra de gammeldanske landskaber, hvor man har brugt dem fra gammel tid, op i Mellemsverige, tildels som resultat af en centraldirigeret propaganda for dette billige fodtøj.

I slutningen af forrige århundrede begyndte den udhulede træsko at vige for den såkaldte „franske træsko“ med træbund og overlæder. Den havde visse fortrin fremfor den gammeldags træsko, og da fremstillingen af den blev overtaget af større værksteder og fabrikker, kunne den snart også konkurrere på prisen. I den ændrede form har træskoens som bekendt bevaret sin position på en række områder, ja, har vel endog i de seneste år vundet ny fremgang.

Denne lille, etnologiske skitse har berørt et stort og delvis udforsket emne, som selvfølgelig ikke har kunnet behandles udtømmende. Hensigten har været med et konkret udgangspunkt at vise, hvorledes historiske, geografiske, økonomiske og kulturelle faktorer samvirker om at skabe de kulturvariationer, som vi møder i dagligdagen eller inden for den nærmeste fortid.

Kistegrave fra en første græsk storhedstid - en foreløbig meddelelse fra udgravningerne i Asine

Af SOREN DIETZ

Fig. 1. Kort over Sydgrækenland. Asine ligger i den mykenske „hovedprovins“ Argolis, hvis store byer Tiryns og Mykene udgjorde kraftcentrene for sagntidens grækere.

Grækenland har fra gammel tid hørt til de områder, hvor arkæologerne med størst lyst har boltret sig. På grund af den græske oldtids betydning for den europæiske kulturs senere udvikling blev forskningen i Grækenland tidligt international, og fra midten af forrige århundrede oprettede flere større nationer skoler i Grækenland, som kunne formidle viden om

græsk kultur, og som kunne give forskere af disse centrale dele af den europæiske kulturhistorie mulighed for at studere de primære kilder. Medens svenskerne, efter nogle større gravninger i 1920'erne og 1930'erne, protegeret af den daværende svenske kronprins, fik oprettet et institut i Athen, er noget tilsvarende ikke lykkedes for danskerne, selvom et større udgravningsprojekt blev afviklet fra 1902 til 1914 på Rhodos, som ganske vist, på det tidspunkt, hørte under Tyrkiet. Danmarks andel i disse gravninger kan idag ses på Nationalmuseets Antiksamling. Selvom det ikke længere er muligt at få oldsager med fra Grækenland, er de forskningsmæssige perspektiver i udgravninger legio, og det var derfor med glæde, at undertegnede som repræsentant for Antiksamlingen i foråret 1970 tog imod et tilbud fra direktør Styrenius fra det svenske institut om at deltage i nye udgravninger ved det gamle svenske udgravningsområde Asine på Peloponnes. (fig. 1).

Navnet Asine er arkæologisk set knyttet til området omkring et klippefremspring i den lille bugt ved Tolón, en af de mange indskæringer langs kysterne af den store argoliske bugt, som mod syd danner grænsen for landskabet Argolis, med de berømte borge ved Tiryns og Mykene (fig. 2). Mod nord strækker sig de yderste grene af det frugtbare argiviske plateau, som idag er bevokset med udstrakte appelsin- og citronplantager, mod horisonten afgrænset af lave bjerge. Bugten har mange øer, og mod sydvest danner Archadiens bjerge, hvor der endnu i maj er sne på toppen, grænsen for horisonten. Når dertil kommer, at kysten netop her er fortrinligt egnet til badning med en bred sandstrand og rimeligt lavt vand, er der ikke noget at sige til, at ejeren af området følte trang til at slå mønt af turisterne ved at anlægge en campingplads, øst for borgklippen. Da området ligger i en arkæologisk zone, må der dog ikke opføres installationer uden tilladelse fra antikvitetsmyndighederne, i vort område repræsenteret ved eforen i Nauplion, som ved ansøgningens indkomst foranstaltede en mindre prøvegravning. Det stod straks klart, at området indeholdt bebyggelsesspor efter en omfattende bebyggelse i oldtiden, og lodsejerens planer måtte foreløbigt skrinlægges.

Eforen henvendte sig til det svenske institut med en anmodning om at lave prøvegravninger i området, hvor svenske arkæologer allerede i 20'erne havde haft spaden i jorden. Det var en enestående chance, og direktøren henvendte sig til den danske generalkonsul, svenskeren Gösta Enbom, som lovede at støtte projektet. Enbom foreslog, at også en dansk arkæolog skulle med, og dermed kom undertegnede ind i billedet – Svend Bergsøes Fond betalte for rejse og ophold, og således lykkedes det med venlige mæceners hjælp at få stablet det økonomiske grundlag for udgravningen på benene.

Borgen Asine er omtalt i Iliaden, i det såkaldte skibskatalog, der nævner de byer og stæder, som sendte mandskab og skibe til den lange krig mod Troja, og ligesom tilfældet har været for de andre byer, der var omtalt i det berømte skrift, har man siden oldtiden forsøgt at identificere

Fig. 2. Kastraki. d. v. s. „den lille borg“ hedder i dag den klippe, hvor oldtidens Asine har ligget. (Gösta Enbom fot.)

stedet ud fra beskrivelserne hos Homér. Selvom disse er sparsomme for Asines vedkommende, er det tydeligt, at det ikke har voldt store kvaler for oldtidens historieskrivere og rejsende at finde byen, som lå nær Tiryns „med de store mure“ og som var en af de to byer, som „beherskede den dybe bugt“. Selv om senere skribenter til tider flyttede lidt rundt på placeringen, stod det fast fra midten af forrige århundrede, at oldtidens Asine måtte findes på den lille klippe Kastraki ude i bugten ved Tolón. Heinrich Schliemann, som blev berømt på at identificere Troja og for sine gravninger i de argoliske hovedbyer, Tiryns og Mykene, afmærker således på sit kort over Argolis, Asine ved Kastraki, og han omtalte de betydelige spor efter oldtidsbebyggelse, som kunne ses på klippen. Det var altså først og fremmest med tanken om at gøre et fremskudt for den homeriske arkæologi, at de svenske arkæologer A. W. Persson og O. Frödin begyndte gravningerne ved Asine i 1922.

De svenske gravninger i 20'erne fortsattes i årene 1924, 1926 og 1930, og resultatet blev indsamlingen af et stort materiale og en række vigtige iagttagelser fra perioder, som strækker sig fra den tidlige bronzealder i 3. årt. f. Kr. til den venetianske periode i den sene middelalder. For den

Fig. 3. Udgravningsfelterne ved Asinegravningerne 1970 set fra syd. Udgravningerne foregik i en appelsinplantage. (Göste Enbom fot.)

periode, slutn. af 2. årt. f. Kr., som man havde ventet at finde rigeligt repræsenteret, blev udbyttet på selve borgen rimeligt, men ikke overdådigt som i Mykene. De vigtigste fund stammer fra store kuppelgrave med indgang, såkaldte tholosgrave fra et nærliggende bjerg Barbouna, hvis rige indhold af guldsager blev gravningens største attraktion – for skattegravere. I kulturhistorisk forstand blev perspektivet langt bredere, det gælder således den tidsalder, som skal omtales nærmere i denne artikel, den senere del af mellemste bronzealder, eller den mellemhella-diske periode, som den hedder i fagsproget, tiden omkring 1600 f. Kr., da den første græske storhedstid var i støbeskeen. Men først et par ord om gravningerne i maj 1970.

Der er tre grunde til, at man bør vælge foråret eller efteråret til at grave i Argolis. For det første kan man have svært ved at skaffe arbejdskraft i plukketiden, som for mange frugters vedkommende ligger om sommeren, for det andet er varmen om sommeren ubehagelig til udearbejde, især for mindre varmebestandige nordboer, og endelig har jorden en kedelig tilbøjelighed til at tørre ud til stor skade for jagttagelserne af farveforskelle i jorden. Principielt er der ingen forskel på en udgravning i Vestjylland og en udgravning ved Asine, men i praksis er der visse afvigelser, – f. eks. vil man personalemæssigt her i landet lægge hovedvægten på studenter og maskinkraft, fordi den manuelle arbejdskraft er for dyr, – i Grækenland, hvor arbejdskraften er billig, satser man på en stor arbejdsstyrke, som kan fås for et relativt beskedent beløb – og som desuden er nødvendig på grund af tidspresset, som de fleste ekspeditionsmedlemmer er underlagt. I Argolis, hvor mange udenlandske skoler graver, er udbudet af kvalificeret arbejdskraft stort, der

findes ligefrem folk, som har deres væsentligste indkomster fra udgravningsarbejde, som så at sige er professionelle udgravere, og mange af disse folk er naturligvis yderst kvalificerede til det praktiske arbejde, når der først er opnået enighed om de forskellige særheder, netop disse udgravere fra Norden lægger speciel vægt på. En anden forskellighed ligger i materialets karakter. Hvor man i Norden kun sjældent har bopladsafløjninger på mere end én meter, vil afløjningerne, som følge af en større bebyggelsesintensitet, som regel nå op på adskillige meter, som det blev set ved tidligere gravninger ved Asine, her op til 5 meter, og endnu større dybder er ikke sjældne. Dette sidste giver naturligvis anledning til utallige stratigrafiske problemer i det lodrette plan, som imidlertid lettes ved, at man i disse områder har haft den gode vane, i modsætning til forhistoriske afløjninger her i landet, at fundamentere husene med sten, som nu i de fleste tilfælde kan danne grundlaget for adskillelsen mellem lagene.

Ved Asinegravningerne 1970 blev afdækket en flade på ca. 250 m² ned til en dybde af omkring 2,5 m under den nuværende overflade, hvor man desværre blev standset af grundvandet, som er væsentligt højere idag end i oldtiden. De yngste afløjninger viste sig at være fra hellenistisk tid, 3. til 1. årh. f. Kr., få spor kunne fæstnes til archaisk tid, 6. årh. f. Kr. men fra geometrisk tid, 8. årh. f. Kr. ned til den mellemste bronzealder, ca. 1600 f. Kr., var lagfølgen nogenlunde intakt gennem de kendte perioder. Lagenes renhed var forbløffende, kun få steder havde senere bebyggelser skåret sig ned i ældre, og der er gode håb om, at vi her kan rekonstruere sluttede beboelsesmilieuer fra den sene bronzealder og den tidlige jernalder i Argolis. Ved en dybde på ca. 2 meter kom de første afløjninger fra den mellemhelladiske periode, som melder sin begyndelse i keramikken, arkæologens sædvanlige kronologiske målestok, ved tilstedeværelsen af de dominerende bopladskeramiktyper i mellemhelladisk: en grå, poleret, tydeligt hjuldrejet vare – siden Schliemann kaldet den „grå minyiske“ – og en keramik med en karakter-

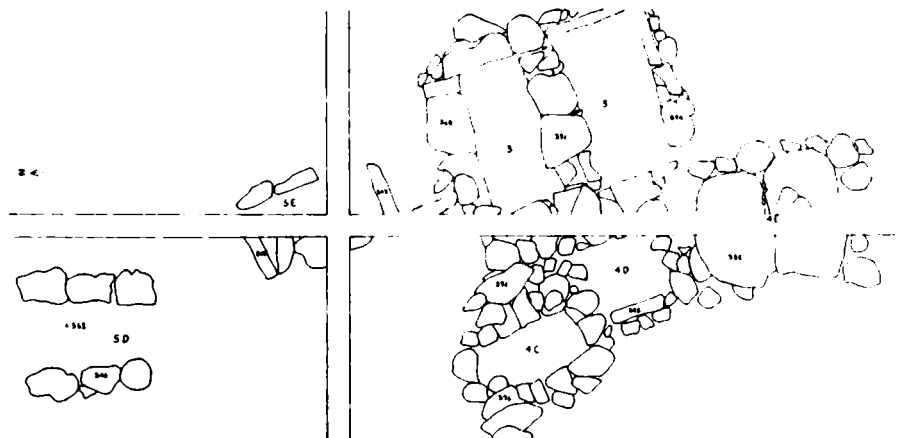

Fig. 4 Plantegning over de mellemhelladiske grave fra gravningen 1970.

ristisk mat bemaling i mørke, røde og sorte farver på lys baggrund. Der er en blandingszone på ca. 10 cm mod det overliggende lag, som indeholdt karakteristisk keramik fra den såkaldte senmykenske periode (ca. 1400 f. Kr. til ca. 1200 f. Kr.), bl. a. mange dele af den meget almindelige fodskål, den såkaldte kylix. Desværre var det ikke muligt, i vore felter at isolere et lag fra den tidlige del af mykensk tid, og vi må foreløbig slutte, at pladsen har været ubeboet i denne periode (ca. 1550 til 1400 f. Kr.).

Formålet med udgravningen 1970 var først og fremmest at få klarhed over omfanget af oldtidsbebyggelsen, og der blev derfor udlagt 2 prøvegrøfter på hver 2 m's bredde. For hver 5 m anlagdes tværbalke således, at der blev gravet i bassiner på 5 gange 2 m. For hver 10 meter skiftedes hovedprofilen fra øst- til vestsiden (se fig. 3). De mellemhelladiske grave fremkom i 4 af de sydligste felter, i 3, 4, 5 og 6, som det ses på planen (fig. 4), hvor det samtidig ses, at balkene blev bevaret, og ikke alle grave blev åbnet i 1970 – grav 4E ligger midt i balken, og grav 5E ligger præcis i krydset mellem længdebalken og tværbalken. Planskitsen er sammentegnet fra tegninger over gravene, efter at dækstenene er fjernet fra de sydligste grave. Højdeforskellen er betydelig mellem gravene, dybest liggende er gravene 4D og 4E, lidt højere ligger dobbeltgraven i felt 3 og graven 4C, medens gravene 5D og E ligger højest – den sidstes overkant ligger ca. 80 cm over overkanten på grav 4D.

Det er ikke muligt endnu at give en helt fyldestgørende forklaring på

Fig. 5. Grav 5E fra vest. I profilen og omkring stenene ses rullestenslaget.

Fig. 6. Grav 4D fra SV med grav 4C i baggrunden. Vandet, som stod op i de laveste grave, gjorde udgravningen yderst vanskelig.

Fig. 7. Grav 5D fra syd. Graven er opbygget af store, afrundede sten. Østkanten var anvendt som fundament for et senere hus.

dette fænomen, idet felterne med de højereliggende grave først bliver gravet i bund senere, men fladeiagttagelserne angiver visse klare holdpunkter for det historiske forløb i forbindelse med gravenes placering. De dybeste grave i de sydlige felter var dækket med et næsten sterilt fyldlag, hvis hovedbestanddele var små afrundede strandsten, laget udgjorde de fleste steder mere end en halv meter. I felt 3 var der over dette lag rester efter et stenfundament til et hus – i felt 5 derimod fandtes gravene 5D og E, begge var tydeligt nedgravet i rullestenslaget (se fig. 5), gravfylden i grav 5E indeholdt kun få sten. Der er 3 kronologiske horisonter repræsenteret i de 4 sydligste felter. Den tidligste grav er 4D, som delvist er anvendt som fundament for grav 4C, der altså må være en anelse yngre end 4D, muligvis er 4E ligeså gammel som denne sidste (fig. 6). De solide kistegrave i felt 3 og 4 er opbygget af flade heller og dækket med store flade sten. Da man senere ville bosætte sig på pladsen, hentede man strandsten fra den nærliggende strand og dækkede de gamles „kirkegård“ med et solidt dække, derefter opførtes formentlig huset, hvis syldsten fragmentarisk fandtes i felt 3, og de døde begravedes nær husene i de mindre solide grave 5D og E, som ikke konsekvent er opført af flade sten, men også af afrundede, og som muligvis ikke har haft stendække som de ældre grave. Konsekvensen af denne udredning må naturligvis være, at der under gravene i felt 5 muligvis ligger endnu et mellemhelladisk lag svarende til de dybereliggende grave i de 2 sydlige felter. Det bliver en af kommende udgravningers spændende opgaver at bringe klarhed om dette punkt.

Ved udgravningen var alle grave fyldt med jord, ofte stenblandet, og for gravene i de 2 sydlige felter kan det ihvertfald med sikkerhed siges, at udfyldningen var sket allerede ved gravens anlæggelse, idet de tætte kister, som ikke havde været plyndret, ville have kunnet holde jorden ude. Gravenes indhold var i begyndelsen noget skuffende – som altid ved udgravninger finder man de bedste ting, når man skal til at slutte, og gravgaver fremkom først den allersidste dag. I 2 grave blev der fundet skeletter, grav 4C og 5D (se fig. 7). I den første grav, som altså tilhører den anden begravelsesfase, lå liget netop ved overgangen til det lag, hvor vandet begyndte at pible frem, så rensningen blev yderst besværlig. – Som det fremgår af fig. 8, smuldrede den våde jord omkring knoglerne under fremdragelsen. Liget var lagt i en stærkt sammenpakket stilling på højre side. Ved en nærmere betragtning bliver det klart, at det umuligt kan være lagt i kisten lige efter dødens indtræden – knoglerne er arrangeret i graven, efter at kødet er faldet af, og de efterlevende har ikke gjort sig særlig umage med at få de anatomiske detaljer til at passe. Vi står her overfor en begravelsesskik, som ikke er ukendt i tiden – liget får lov at henligge, indtil kødet er rådnet af, hvorefter kun skelettet bliver lagt ned i graven. Der fandtes ikke gravgaver i graven, men en sten var, åbenbart med vilje, placeret omtrent hvor den døde brystkasse måtte formodes at skulle have været. Skelettet i den højreliggende grav 5D lå på venstre side med hovedet i nord – formentlig er der her tale om samme begravelsesskik som i den første grav, men skelettet er ikke så sammenbøjet som i denne. Også her var der placeret

Fig. 8. Grav 4C fra syd. Graven er opbygget af flade heller og var dækket af store stenplader.

Fig. 9. Den store dobbeltgrav i felt 3, set fra syd.

en sten over brystkassen. I stratigrafisk henseende gjorde denne grav sig bemærket ved at have dannet basis for en højereliggende mur.

I de nederste grave var det et stort problem, at grundvandet begyndte at komme allerede omkring midten af de store stenplader, som dannede siderne på gravene således, at rundt regnet den nederste halvdel af gravene lå under vand – da der ikke var egnede pumper til rådighed, måtte gravningen i disse nedre lag foregå ved soldning af mudderet. I et enkelt tilfælde gav denne metode et udmærket resultat, nemlig i grav 4D. Den første gang, det imidlertid blev nødvendigt at grave under vand, var dobbeltgraven i felt 3, som i første omgang spændte vore forventninger til bristepunktet på grund af dens størrelse (fig. 9). Da vi med stor forsigtighed fik arbejdet os ned i den, viste det sig, at den var fyldt med næsten steril jord med kun ganske få skår af den grå minyiske vare, og intet tydede på, at der havde været skeletter eller gravgaver i graven. Den store omhu, hvormed denne grav blev afdækket, viste med sikkerhed, at den ikke havde været åbnet og plyndret i oldtiden, og graven udgør, sammen med mange andre grave fra perioden et kompleks, som kunne kaldes „de gådefulde tomme grave“.

Men til de mere opløftende fund under kampagnen. I graven 5E lå 2 smukt bevarede krus under den sammenstyrtede nordende af graven. Den mest bemærkelsesværdige var dobbeltkruset med de landende fugle afbildet på figur 10. Fuglene er aftegnet med sorte farver, og de runde kroppe har en rød kerne – farverne er matte, som det er karakteristisk for den mellemhelladiske periode. Der er tale om et virkeligt

smagfuldt og sikkert udført stykke arbejde. Denne krukke kan passende være vor vejviser ind til gravenes tidsalder.

„Sorte og røde“ fugle findes først og fremmest i det keramikmateriale, som blev udgravet af den engelske skole omkring århundredskiftet ved fæstningen Phylakopi på det nordlige Melos, en af de sydlige øer i den vestlige Cycladegruppe. Denne plads, som er forblevet en af de vigtigste udgravningspladser på Cycladerne, har specielt aflejringer fra den senere del af den ældre bronzealder, ved 3. årt.'s udgang og fra den mellemste og sene bronzealder. Phylakopi etablerede sig allerede i 3. årtusind som et af de første bysamfund i det græske område, og efter fundene at dømme kom den til at indtage en fremtrædende plads i det interægæiske handelssamkvem. Dens rigdom og betydning skyldes dels dens strategiske beliggenhed mellem Kreta og fastlandet, dels dens store rigdom på det sjældne, men vigtige råstof, obsidian, som blev eksporteret til vide områder langt ned i den sene bronzealder. Der er næppe tvivl om, at fuglevaserne har deres oprindelse i de meliske værksteder, hvor keramikere også tidligere i 2. årtusind eksperimenterede med fuglemotivet. I den periode, som vi her taler om, omkring 1600 f. Kr. var Phylakopis vigtigste handelspartner Kreta, som fra begyndelsen af 2. årtusind havde oplevet politiske og kulturelle højkonjunkturer i et omfang, man ikke tidligere havde kendt i det ægæiske område. Denne udvikling var utvivlsomt inspireret af de gode konjunkturer under det mellemste rige i Ægypten (ca. 2000 til slutningen af 18. årh. f. Kr.). Da imidlertid de gode markeder i det østlige Middelhav svigtede ved Hyksos' erobring af Ægypten lidt før 1700 f. Kr., vendte de kretiske handelsmænds interesse sig mod Cycladerne og det græske fastland, og vi oplever nu et kulturelt opsving på Cycladerne inspireret fra Kreta. Kontakten var ikke kun ensidig, også Cycladerne kunne levere varer, som de kræse kretensere kunne bruge, heriblandt keramiske produkter. I de såkaldte „Temple Repositories“ i Knossos fandt udgraveren Sir Arthur Evans importerede vaser af gruppen sort og rød med fuglemotiver i en aflejring, som tilhører perioden mellemminoisk III, hvilket med al ønskelig tydelighed understreger de sorte og røde fugles tidsmæssige indplacering – det er netop påvirkningen fra denne tids kretiske keramik, som definerer den sidste fase af den mellemhelladiske periode på fastlandet.

Det er utvivlsomt den kretiske drejning mod fastlandet, som skaber grundlaget for opblomstringen af den mykenske kultur, som skulle udvikle sig til den første europæiske stormagt nogle århundreder senere. Vi kan også på fastlandet følge fuglemotivet udført i sort og rød, denne gang helt ind til centrum for den mykenske magt, kongeborgen ved Mykene, hvor de berømte skaktgrave, anlagt indenfor cirkler af opretstående kalksten, netop indeholder nogle stykker af disse smukke vaser. De første kom for dagen allerede ved Schliemanns gravninger i 1880'erne i skaktgravene I og VI (se fig. 11). Det er ganske givet, at denne

Fig. 10. Dobbeltvase med landende fugle fra grav 5E. Fuglenes omrids er sort, medens kroppens kærne er rød.

først fundne gravcirkel, som vi nu kalder A-cirklen, blev opført i de senere år af den mellemhelladiske periode, men da gravene ofte indeholder flere begravelser, og da Schliemann ikke var tilstrækkelig omhyggelig med sine iagttagelser, har det ikke været muligt at skille de forskellige begravelser fra hinanden med virkelig sikkerhed. Det var derfor en åbenbaring, da græske arkæologer omkring 1950 fandt endnu en gravcirkel, denne gang udenfor fæstningsmurene i Mykene – denne cirkel kaldes nu B-cirklen og er opført før A-cirklen. Der har stadig været begravelser på denne gravplads, efter at den anden var taget i brug. Der fandtes en enkelt fuglevase i grav „Nu“, den er fra samme periode som vaserne fra Asine, selvom den ikke har farverne sort og rød, og den er sikkert importeret fra Melos. Den sidste vase, som skal nævnes, er et stykke fra Asine, fra de svenske gravninger i 20'erne, også den fundet i en grav blandt de mange grave under husgulvene i den såkaldte „nedre by“, denne sidste ligner forståeligt nok mest vores.

Fugletegningen på vaserne fra Asine adskiller sig i stilen fra de øvrige, vi har omtalt. På de rigtige cyclade-fremstillinger står fuglene som regel lige op og ned. Vores derimod har fremstrakte ben, som lagde de an til landing, og heller ikke de store fejende vinger ligner i enkeltheder cycladefuglene. Hvad det er for fugle, som har inspireret pottemagerne fra Asine, kan ikke siges med bestemthed på grund af stiliseringen – det synes nærmest at være traner, men at inspirationen til selve maleriet stammer fra Cycladerne ligger udenfor al tvivl. Det ser altså ud til, at denne keramik er produceret i Asine af en lokal kerami-

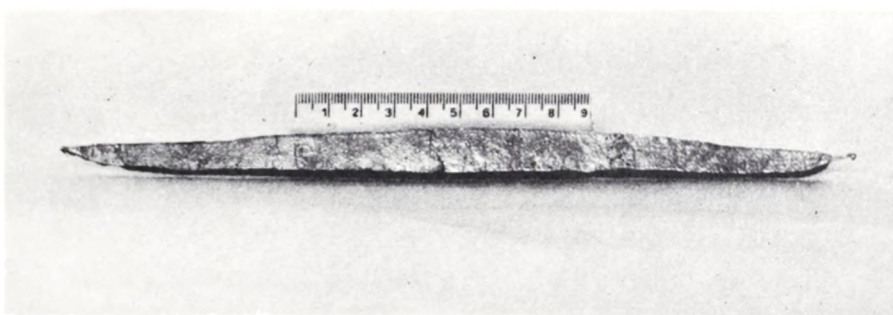
Fig. 11. Fuglevase fra den såkaldte A-cirkel i Mykene grav VI. (Efter A. Furtwaengler og G. Loeschcke: *Mykenische Tongefässe*, 1879).

ker, men at forbindelserne til Cycladerne har været stærke. Den anden krukke fra graven er mindre bemærkelsesværdig, selv om også den er ret speciel og kan give anledning til grundige overvejelser.

Under arbejdet med soldningen af muddret i grav 4D fremkom, i nordenden af graven, et smalt bånd af fint udhamret guldblik med en ornamentik sammensat af uddrevne punkter (fig. 12). Guldbåndet kom op i 2 stykker, og som det ses af billedet, må det have været overbrudt allerede ved nedlæggelsen, for hullerne omkring bruddet på begge stykker har tjent til at holde delene sammen med snore af organisk materiale, som nu er hensmuldret. Man må med andre ord slutte, at det havde været anvendt, før det blev brugt i graven som udsmykning for den døde. Ornamentikken var udført med ret svagt udhamrede punkter, og i visse partier står mønstret meget uklart og kan dårligt rekonstrueres.

Fig. 12. Gulddiademet fra grav 4D. Stykket er overbrudt på midten, reparationshuller angiver, at bruddet allerede er sket i oldtiden.

Som det vil erindres, lå dette guldsmykke i den tidligste grav, under det udfyldningslag, som støttede anlæggene fra den seneste periode af den mellemhelladiske tid. Det er imidlertid vanskeligt at angive den præcise datering for disse lave grave. Guldbåndet er så specielt, at der ikke kan bygges altfor nøjagtige kronologiske slutninger på det. Gravformen er dog mellemhelladisk, så en vis indkredsning kan vi få. Der findes i det sydlige Grækenland udover Mykene kun 2 bånd af denne type fra mellemhelladisk tid, det ene fra en dybtliggende kistegrav i Korinth, det andet fra en yderst rig grav på pladsen Aghia Irini på Kea, den vestligste af Cycladerne, kun en times sejlads fra Attikas østkyst. Denne plads er i det sidste tiår blevet undersøgt af amerikanerne under professor John L. Caskey med helt epokegørende resultater. Disse bånd ligner dog ikke i enkeltheder vort bånd fra Asine, som er det ældste.

Bånd af guld eller andre ædle metaller af spidsoval form eller med afskårne ender er imidlertid ikke enestående i det ægæiske område, blot savnes de fra den mellemste bronzealder. Kun få kendes allerede i den tidlige bronzealder i 3. årtusind, og de stammer næsten alle fra et enkelt sted, nemlig den lille ø Mochlos, tæt ved Kretas nordøstkyst. De fleste af disse bånd afviger fra Asinebåndet ved at have afskårne flade ender og iøvrigt huller i kanten til fastgørelse af forskelligt vedhæng, men ornamentikken er som på vort bånd udført overvejende ved uddrevne punkter. Ingen af disse bånd er fundet in situ på personer i gravene.

Kulminationen når anvendelsen af båndene i den sene bronzealder, formentlig med en begyndelse i den sidste fase af den mellemhelladiske periode, som de øvre grave ved Asine kunne henføres til. Det er igen til skaktgravene i Mykene, vi må vende os for at finde paralleller. Samtlige skaktgrave i Schliemanns A-cirkel, som med rette er blevet berømte for deres guldrigdom, indeholdt guldbånd, enkelte med flere begravelser indeholder adskillige. Også gravene i den nytilkomne cirkel B var rige på guld, og takket være den mere omhyggelige udgravningsteknik lykkedes det at finde guldsmykker i slægt med båndene in situ fra 2 mellemhelladiske grave. I grav ypsilon, som er en lav kistegrav, lå skelettet af en kvinde i udstrakt rygleje, på hvis pande lå et rosetteformet guldsmykke sammensat af tre spidsovale udhamrede guldblade med orna-

Fig. 13. Se næste side. Mykensk gulddiadem fra Mykene, A-cirklen grav III. De store guldbånd med den rige forsinring er langt mere avancerede end det tidlige bånd fra Asine. (Efter H. Schliemann: *Mykenae*, 1878).

mentik i uddrevne punkter, altså blot en kombination af 3 af vore bånd, keramikken i graven henførte den klart til den sidste periode af den mellemhelladiske tid. Samme fænomen kendes fra grav ksi, som er en meget rig grav – i dette tilfælde er rosettesmykket anbragt på panden af en 5–6 års pige, den lille prinsesse som udgraverne kaldte hende; også denne grav er mellemhelladisk. De spidsovale mykenske bånd fra den sene bronzealder er langt større og mere overhængte end de tidlige bånd, og desuden er det vigtigt, at teknikken næsten altid består af en kombination af punkter og store bukler (fig. 13). Til et af disse mykenske bånd fra de ældre gravninger gør Schliemann denne makabre bemærkning, „an welchem noch ein Theil des Schädels klebte“, hvilket synes at bekræfte iagttagelserne fra de nye gravninger, nemlig, at båndene har været anbragt på panden som en slags diadém – dette må vel også have været tilfældet med det ældre bånd fra Asine. Hvis vi driver tilbageslutningen videre, kan vi udlede, at diadémets var et kvindesmykke, og at det altså har været en kvinde, som har ligget i graven, samt at hovedet har været i gravens nordende. Diadémets fra Asine er særlig betydningsfuldt, fordi det viser, at ideen med pandesmykker til gravbrug ikke blot på Kreta, men også på fastlandet er ældre end den mykenske periode. Det slutter sig, med sin punktornamentik, klart til de ældre, mere enkle bånd – det nye, som sker på dette punkt ved overgangen til den mykenske tid, er altså snarere en udvikling i de tekniske færdigheder end indførelsen af nye ritualer.

Takket være 1970 prøvegravningerne ved Asine kan fremtidige undersøgelser blive mere målrettede. For den nederste halve meters vedkommende, hvor de mellemhelladiske grave ligger, forestår en spændende færdiggravning af felterne fra 1970, som forhåbentlig vil blive suppleret med nye oplysninger fra fladegravninger i området umiddelbart øst for. Ved hjælp af pumper vil vi desuden forsøge at nå ned til jomfruelig jord for at konstatere, hvor dybt de forhistoriske aflejringer findes på pladsen. For de mellemhelladiske lag vil det være naturligt at koncentrere undersøgelsen om forholdet mellem husfundamenterne og gravene. Fra de ældre Asinegravninger kender man en del til dette problem – gravene var i reglen anlagt under gulvlaget i selve husene, dette forekommer ikke klart her, og der er endnu mange dunkle punkter, som skal afklares, før levevilkårene for den mellemste bronzealders mennesker ved Asine kan lægges frem. Hertil hører også en naturvidenskabelig vurdering af knoglematerialet og de organiske efterladenskaber. I mulighederne for at genfinde oldtidens kulturmilieuer i landsbyform ligger netop Asines force – ikke i den mere almindelige monumentforskning og i arkitekturstudier, som den klassiske arkæologis dyrkere med størst iver har kastet sig over i Grækenland gennem tiderne.

PS. Udgravningen 1971 i Asine bragte flere rige grave for dagen. Det kan nu fastslås, at gravpladsen har ligget isoleret fra husene.

En akvamanile fundet på havets bund

Af FRITZE LINDAHL

Fig. 1. Løveakvamanilen er 26,5 cm høj og 33 cm lang. Den højbenede, noget stift formede løve har en halvt fortåret mand i gabet. Manden griber med hænderne fat om løvens snude. Hans krop er formet som et rør, der tjener kanden som tud. Hanken er dannet af en drage: den stiger op fra løvens bagparti og støtter sig med forpoterne mod dens nakke. Dragehanken er flad, men med en hulning under den højeste del; dragehalen ender i en stiliseret dusk. Løvehalen snor sig i en bue over til højre bagben.

Det sker af og til, at havet afgiver det bytte, det langt tilbage i tiden har fravristet mennesker ved skibsforlis eller på anden måde.

Det hændte således i april 1969, at en fisker fra Hanstholm under fiskeri en tre timers sejlads fra den danske kyst på ca. 50 favne vand fik en løveformet bronzefigur i sit trawl (fig. 1). Figuren var defekt, den manglede det ene ben (fig. 1), og finderens skønnede ikke på fangsten, men lagde løven hen til noget affaldsmateriale på kutterens dæk. Her fandt en anden fisker den; han bad om at få den overdraget og frelste den derved fra at blive kastet tilbage i vandet.

I sommeren 1970 blev bronzeløven forevist på Forhistorisk Museum, Moesgård, hvor man konstaterede, at det var en middelalderlig vand-

kande, en akvamanile (navnet kommer af aqua: vand og manus: hånd). Man fandt, at den burde undersøges af Nationalmuseets 2. afdeling, der har en enestående samling af akvamaniler. Da det her viste sig, at akvamanilen på afgørende måde supplerede den forhåndenværende bestand, blev den erhvervet af Nationalmuseet.

I 1959 publicerede Halfdan Siiger her i Nationalmuseets Arbejdsmark et islamisk fabeldyr, en kostbar bronzeløve fra middelalderen, der med Ny Carlsbergfondets hjælp var indkøbt til Etnografisk Samling. Siiger betegnede denne løve som det fineste enkeltstykke fra den nære orient i samlingen, men han fremhævede tillige dens betydning for en videre forståelse af akvamanilerne i museets middelaldersamling.

Den umiddelbare sammenhæng mellem det islamiske pragtdyr, en rigt ornamenteret, tung og flegmatisk løve, fra hvis flab et oksehoved stikker frem, og de ofte naivt og noget provinsielt udseende akvamaniler i den danske samling, er måske ikke ganske indlysende.

Den islamiske løve menes at have fungeret som røgelsesbrænder. Den er fra tiden o. 1200 eller lidt før og skal være blevet til på persisk eller selchukkisk område, hvor man ikke tog så tungt på Islams forbud imod efterligning af levende væsener. Det var selchukkernes fremtrængen til Middelhavet, der gav anledning til korstogene til det hellige land fra 1000-tallets slutning og igennem de følgende århundreder. På korstogene mødte de kristne den fantasifulde islamiske kunst, som den bl. a. kom til udtryk i bronzestøbte brugsgenstande såsom skåle, spande, lamper, lysestager og røgelsesbrændere af forskellig art, herimellem dyreformede som løven i Etnografisk Samling. For en stor del inspireret af islamiske forbilleder gav man sig forskellige steder i Europa til at fremstille dyreformede bronzegenstande, bl. a. akvamaniler. Særligt i Meuseggen og i Harzen, hvor rige zinkerts- og kobberforekomster begünstigede bronzestøberi, produceredes i 1100- og 1200-tallet en større mængde i kunstnerisk henseende ofte fremragende akvamaniler, formet som fabeldyr, løver, hjorte og væddere. Senere kom hertil rytterakvamaniler, der på det anskueligste gengav selve korstogsridderen.

Disse har ligesom vor Vesterhavs-akvamanile i dyrets hoved et hul til påfyldning og i flaben eller på brystet en rørformet tud til at hælde af. I forskellige europæiske lande anvendte man disse vandkander i fornemme huse til håndvask under måltiderne; gafler brugte man ikke. På middelalderlige miniaturer vises, hvordan tjenere fra akvamaniler hældte vand over herskabets hænder, og vandet blev opsamlet i fade.

Akvamanilerne benyttedes således til at begynde med verdsligt, og mange af motiverne, f. eks. riddere og jægere, var ikke af religiøs art, men efterhånden fandt de vej ind i kirkerne, hvor den katolske messe krævede et stadigt stigende antal redskaber, bl. a. kander til rituel håndvask, der blev foreskrevet de tjenestegørende præster.

Flertallet af de eksisterende akvamaniler er udført i bronzestøberier i Nordtyskland. Man holdt her længe fast ved denne form for kander,

Fig. 2. Løveakvamanile i Nationalmuseet, inv. nr. D 795. Erhvervet til samlingen i 1873 og skal ifølge opgivelse være kommet fra Amager. Den skal være udført i Nordtyskland i 1200-tallets første halvdel.

der med tiden udvikledes i mere monumental retning. Der foregik en eksport til Skandinavien af akvamaniler, som kvalitativt var meget forskelligartede. Ofte var det rent håndværksmæssigt fremstillede stykker, som efterlignedes igen, hvor de kom frem, på mindre værksteder.

I hvor stor udstrækning man her til lands har haft akvamaniler til verdsligt brug, ved vi ikke, da de ikke som vaskefadene, mollingerne, er fundet på borge eller andre steder, der sandsynliggør deres verdslige anvendelse.

Vi ved derimod med sikkerhed, at ni af de niogtyve akvamaniler, der hidtil har udgjort Nationalmuseets bestand, stammer fra kirker, og at én stadig befinder sig i en kirke (Ousted, Vor herred, Århus amt). Hertil kommer, at adskillige, som i 1800-årenes begyndelse blev indsendt til Oldsagskommissionen uden nærmere angivelse af proveniens, utvivlsomt må have haft kirker i indsenderens nærhed som hjemsted. Efter

reformationen tjente akvamanilerne ikke længere deres formål, men henstod „uden hensyn og nytte“, som det hedder i en præsteindberetning fra 1809 til Oldsagskommissionen; i et par tilfælde vides de ganske vist at have været brugt som dåbskander (i Ousted og Indslev kirker), mens én har tjent Væ kirke i Skåne som vejrhane!

Nationalmuseets akvamanilesamling er ikke alene en af de største, der findes, den har tillige det fortrin, at den repræsenterer den bestand af akvamaniler, der fandtes i danske kirker i middelalderen, suppleret med eksemplarer fra en islandsk og to norske kirker. Selv om samlingen måske ikke indeholder akvamaniler af så høj kunstnerisk kvalitet, som dem der findes i Metropolitan Museum i New York, British Museum og Victoria & Albert i London, Germanisches Museum i Nürnberg eller Museum für Kunst und Geschichte i Hamborg, har vor samling i kulturhistorisk henseende et forspring fremfor disse museers, der hovedsageligt hidrører fra privatsamlinger rundt omkring i Europa.

Af Nationalmuseets samling på nu ialt 30 akvamaniler er de 22 formede som løver. På folk i Nordeuropa må disse dyr have virket på én gang fremmedartede og dragende; allerede i vikingetiden anvendtes de som motiv, og ved den kontakt med den nære orient, som korstogene medførte, fik man som nævnt nye impulser til at benytte løvemotivet. Den middelalderlige opfattelse af symbolikken i dyreskikkelser kan føres tilbage til omtale i Det gamle Testamente, Johannes Åbenbaring og til den græske naturhistorie fra 3. århundrede e. Chr., „Physiologus“, hvor beskrivelser af naturlige og overnaturlige væsener er forsynet med allegoriske, symbolske udlægninger.

Det, der ved første øjekast udmærker den nyligt erhvervede akvamanile fremfor de andre i Nationalmuseets samling, er den lille mand i løvens flab. Der findes i forvejen i samlingen en løveakvamanile, der også har været forsynet med en mand, men hans hoved er brækket af (fig. 2). Man ser kun hans tynde arme med hænder, der – som på den ny akvamanile – holder fat om løvens snude. Det er, som om de små mennesker stemmer imod og søger at undgå at blive fortæret. For det må vel være et ondt uhyre, mennesket her kæmper med? Kirkefaderen Augustin tillagde ganske vist løven dobbeltværdi som symbol, den kunne være både god og ond, repræsentere både Christus og Satan. Den kunne også som det eneste dyr have menneskelige egenskaber og skåne en anden skabning. Men mon ikke den tanke, der ligger bag, er fra Salmerne Bog, salme 22, vers 22: „Fri mig for løvens gab“? Fra det onde?

Det er ikke vanskeligt at gruppere løveakvamanilerne typologisk; meget sværere er det at henføre grupperne til bestemte værksteder, hvor de er blevet til. Adskillige akvamanilegrupper synes dog at samle sig om typer, udgået fra Hildesheim, der fra biskop Bernwards tid († 1022) og flere århundreder frem i tiden var centret for nordtysk bronzestøbning.

Den nu afdøde professor Erich Meyer har i sit afsnit om løveakvama-

Fig. 3. Løveakvamanile i Kölns Diözesanmuseum. Stamsfaderen til den store løvefamilie, hvortil Vesterhavs-løven hører. De palmetteformede graveringer på løvens lårben viser, at den er påvirket af islamiske bronzearbejder.

niler i det store katalogværk over „Bronzegeräte des Mittelalters“ (hvori alle de akvamaniler, man i 1935 kendte i dansk besiddelse, er medtaget) opstillet en gruppe, som vort nyerhvervede eksemplar tydeligt slutter sig til. I spidsen herfor står en løve fra 1200-årenes begyndelse, nu i Kölns Diözesanmuseum (fig. 3). Den har palmette-ornamentik på lårbenene og er i det hele taget tydeligt påvirket af de islamiske bronzearbejder. Typen som helhed er forholdsvis naturalistisk udformet og kendetegnes ved udstående pandeben og store mandelformede øjne, der er anbragt midt i vinklen mellem snuden og baghovedet. Til denne gruppe slutter sig ifølge katalogværket adskillige akvamaniler, spredt rundt omkring i Europa, én er i Viterbo i Italien. Gruppen menes at stamme fra Hildesheim, men størst lighed synes vor løve dog at have med en akvamanile, der tilhører en sidegren til den nævnte familie. Den findes i domkirkeskatten i Minden (fig. 4) og er „en prægtig løve, der overgår dem alle“, siger Erich Meyer. Denne løve er lidt større end vor: 32 cm høj og 36 cm

lang. Den menes at være blevet til engang i 1200-årene på et værksted i Westfalen, måske i selve Minden.

Vor akvamanile må være nogenlunde samtidig med eller lidt senere end den flotte Minden-akvamanile. Den ligner den på mange punkter, selv om den ikke har dennes fuldt plastisk udformede dragehank, og selv om vi på grund af vor løves tilstand ikke nøje kan følge de enkelte træk. Vor akvamanile er højbenet, og forbenene er stive ligesom Minden-akvamanilens. Bagbenene er noget stejlere anbragt, kroppen er som Minden-løvens lang og flaskeagtig, gabet er langagtigt og hovedet højt løftet. Ørerne er lagt tilbage og er nærmest parallelle med kroppen, et træk, der ifølge Erich Meyer placerer Minden-løven og vor som efterkommere af de løver, der endnu ikke er inspireret af sachserhertugen Henrik Løves berømte monument fra 1166 foran borgen Denkwarderode i Brunsvig. Dette løvemonument fik stor betydning for nordeuropæiske løveskulpturers udformning i mere naturalistisk retning og hermed for de gotiske akvamaniler. Vor løve må nærmest betragtes som et blandingsfænomen med træk fra både romansk og naturalistisk, gotisk kunst.

Vi kan således typologisk knytte vor akvamanile sammen med andre nordtyske; nærmest til en westfalsk sidegren til en gruppe, der stammer fra Hildesheim. Men om den kommer fra denne stad eller fra Minden er ikke til at sige. Den store nordtyske familie, som vor løve tilhører, blev spredt viden om i Europa, og måske har også dén haft en fjern destination. Hvem ved, om den blev sejlet ned ad Elben eller Weser, og om det var en kirke, f. eks. på Island, i Norge eller i Danmark, den styrede frem imod, da en ublid skæbne sendte den ned på havsens bund?

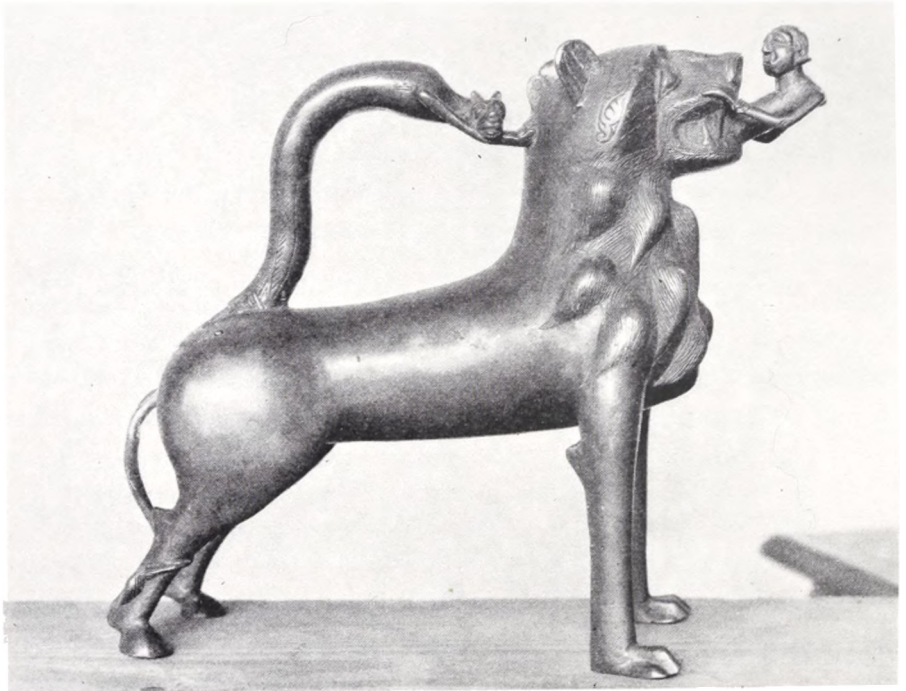

Fig. 5. Akvamanile formet som en løve med en mand i gabet. Domkirkeskatten i Minden. Den smukke akvamanile menes at være udført i Westfalen, muligvis i Minden i 1200-tallet.

Hagebrogård-jættestuen

Af ERIK JØRGENSEN

I året 1910 – sidst i februar måned – indkom et bronzesværd til Nationalmuseet fra gårdejer Jens Madsen på Hagebrogård. Sværdet var, som det fremgik af følgeskrivelsen, fremkommet ved gravning i en høj på indsenderens mark mellem nogle store sten og lå i en skede, som smuldrerede, da den blev berørt (fig. 2).

Fig. 1. Hagebrogård-jættestuen set fra øst. (Erik Jørgensen fot. 1969).

Fig. 2. Bronzesværd indsendt til Nationalmuseet i 1910 af gårdejer Jens Madsen på Hagebrogård. (Lennart Larsen fot. 1971).

Nationalmuseets daværende direktør, Sophus Müller, anmodede kort efter sognefoged Kr. Poulsen på Højgård om at formå gårdejer Jens Madsen til at lade højen henligge urørt og fredet, som den var, indtil museets besigtigelse og en eventuel undersøgelse kunne finde sted. Den 17. marts forelå da en skriftlig erklæring herom, og samtidig forpligtede Nationalmuseet sig til en undersøgelse af den pågældende høj samme år enten om sommeren eller senest i efteråret; og sidst i juli måned faldt det så i museumsassistent Hans Kjærs lod at foretage en sådan.

Da findestedets nærmere omgivelser afdækkedes, fremkom flere sværesten, der snart viste sig at være bærestenene af et jættestue. Følgen heraf blev, at bronzealdergraven, hvorfra sværdet stammede, ikke blev gjort til genstand for synderlig opmærksomhed, ja den nævnes knap nok i beretningen. Hans Kjær var derimod mere interesseret i jættestuen, hvilket tydeligt fremgår af et brev, som han senere sendte til museet, hvori der blandt andet står: „Det var jo mærkeligt at finde en Jættestue på dette Sted, og jeg nægter ikke, at jeg var stærkt optaget af, hvilke Oldsager en Jættestue i denne udprægede Enkeltgravsegn ville indeholde“. Vi skal nedenfor se, at hans forventninger virkelig blev indfriet i gunstig retning, for hvad der fremkom ved denne udgravning af fund og fundoplysninger, gjorde snart dette mindesmærke berømt – ikke blot i danske, men også i nordeuropæiske arkæologi-kredse. Siden da har enhver arkæolog med respekt for sig selv, der beskæftiger sig med yngre stenalder, kendt Hagebrogård-jættestuen. Dog måske mere af navn end af selvsyn, og det selv om jættestuen kun ligger 400 meter sydøst for Hagebro Kro – på det lave og let hvælvede terræn i spidsen af den kile, der dannes mellem Karup- og Haderis Å.

I årene 1901 og 1902 havde Hans Kjær sammen med museumsinspektør Hans Christian Blinkenberg undersøgt 35 gravhøje, der lå på skrænterne over ådalen ved Koldkur-Mølgård mellem Sejbækkens udløb i Karup Å og Resen by; så egnen var ikke ukendt for Hans Kjær i 1910. Det var måske én af årsagerne til, at det netop blev ham, der kom til at foretage en udgravning i dette mindesmærke. Højen var slet ikke så ukendt for ham, som man skulle tro af det ovenfor nævnte brevcitat, for han beskrev den allerede i 1901 under sin „herredsrejse“ af Ginding herred under Haderup sogn ved følgende: „Nr. 42. Matr. Nr. 3 (Hagebrogaard). En Høj ca. 2 Meter høj, 20 Meter bred. Østre og nordre Side er noget afgravede. Ifølge Meddelelse har man for en Del Aar siden i Højen set Dele af 2 „Kamre“. Fra det ene af disse hydrører en stor Sten, ca. 1 Meter bred, $\frac{1}{3}$ Meter tyk, der nu henligger ved Foden. Kamrene undersøgte ikke, idet Ejeren af Pietet eller Overtro standsede Gravningen. Lyng- og græsgroet i Ager“.

Udgravningen kom til at foregå under andre og gunstigere betingelser end ellers, eftersom jættestuens store dæksten manglede. I stedet for at skulle grave sig ind til kammeret gennem den smalle og lave gang,

Fig. 3. Den udgravede jættestue, set fra vest. (Hans Kjær fot. 1910).

kunne undersøgelsen her udføres på en mere behagelig måde – oppefra og nedefter. Og som det var datidens skik, blev kun jættestuens kammer og gang udgravet (fig. 3).

Jættestuekammerets grundplan viste sig at være asymmetrisk, bredest i syd med sine godt 2 meter og knap 4 meter lang. Ikke alle af kammerets 11 store bæresten er bevaret, eftersom der dels mangler én mod syd i den vestlige langside og dels én mod øst i sydvæggen. Hvornår disse to bæresten er blevet fjernet, lader sig vanskeligt afgøre med bestemt-hed, men at det er sket allerede i oldtiden, er helt sikkert. Gangen, der er ca. $3\frac{1}{2}$ meter lang og $\frac{1}{2}$ meter bred, vender mod øst og dannes af fire stenpar, hvoraf det inderste er fælles med kammeret. Gangen har været henved 85 cm høj, hvorimod kammeret har været noget højere, idet afstanden fra dets bund til toppen af den største bæresten er 134 cm. Dette tal kan imidlertid næppe betragtes som et udtryk for kammerets største højde, og det må antages, at kammeret har været noget højere. Bunden af såvel kammeret som gangen var brolagt, og ved overgangen herimellem fandtes en mindre tærskelsten på højkant.

Fig. 4. Hjerteformede pylespidser af flint. 1:1. (Henning Ørsnes del. 1971).

Det indsendte bronzesværd havde man fremdraget i det sydvestlige hjørne af kammeret kun få centimeter under den sydligste bærestens øverste kant, og dette forhold viser, at jættestuens dæksten manglede allerede midt i bronzealderen. Sværdet stammer efter al sandsynlighed fra en grav og har antagelig ligget i en egetræskiste, der har været placeret i østvestlig retning – på tværs af jættestuens længderetning og på det sted i den vestlige langside, hvor den ene bæresten mangler.

I et noget dybere liggende lag fandtes et par hjerteformede pylespidser, der antagelig hidrører fra grave tilhørende stenalderens slutperiode,

senneolitisk tid (fig. 4). Og endnu dybere i et niveau, der lå omkring 25 cm over kammerets bund (fig. 5), fandt Hans Kjær adskilligt gravgods, der tilhørte enkeltgravskulturen, nærmere angivet fra dennes slutfase, som benævnes overgravstid. Gravgodset består dels af to økser af grønsten med skafthul, der i gængs tale kaldes stridsøkser, og dels af ti lerkar, der dog ikke alle er hele (fig. 6–8). Disse kar er antagelig blevet beskadiget, da man foretog gravlæggelser i senneolitisk tid. Lerkarrene, eller som de også kaldes, de retvæggede bægre, ligner i ydre form lidt i retning af vor tids urtepotter. Nogle af karrene har tillige en krave ved munden, og alle er de ornamenteret på forskellig vis.

De oldsager, der fremkom neden under det lige nævnte fundlag, stammer fra den anden store kulturgruppe indenfor yngre stenalder – tragtbægerkulturen. Blandt dette gravgods tiltrækker et stort lerkar, der stod i det nordøstlige hjørne og på bunden af kammeret, størst opmærksomhed (fig. 11). Det er det såkaldte Hagebrogård-kar, et skulderkar med to brede modstillede hanke. Ved sin karakterfulde formgivning og dybt indstemplede, lysbrydende ornamentik er dette kar et af de fornemste repræsentanter for den høje standard af ædelt kunsthåndværk, som yngre stenalders pottemagere frembragte på denne tid, d. v. s. ved mellemneolitisk tids begyndelse. Foruden dette pragtfund fandtes der på kammerets flisebelagte bund flere forskellige ravperler, bl. a. lange rørformede eksemplarer samt kølle- og dobbeltøkseformede stykker (fig. 10). Hertil kommer så tre små flade økser af flint, som man benævner smalbladede eller tyndbladede økser (fig. 9). Og endelig må da ikke glemmes skårene af to andre lerkar – tragtbægre, som ligeledes fremkom i dette lag.

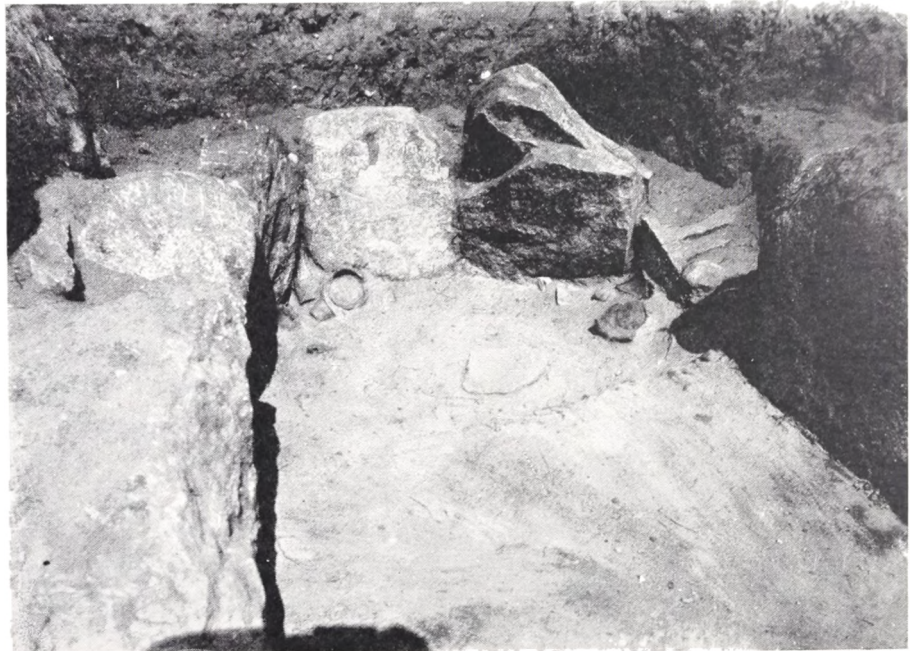
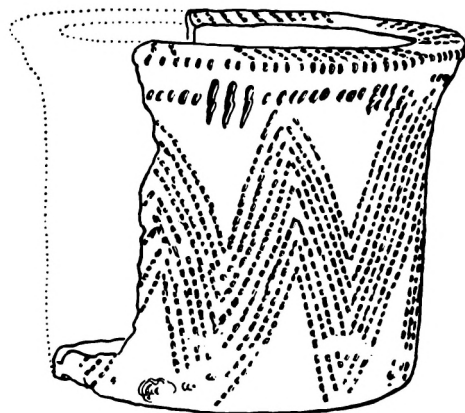

Fig. 5. Oldsager tilhørende enkeltgravskulturen in situ. (Hans Kjær fot. 1910).

Fig. 6-8. Lerkar og økse tilhørende enkeltgravskulturen: fra sundlaget, der ses på fig. 5.

I ældre tid kaldte man yngre stenalderens tre hovedafsnit henholdsvis dyssetid, jættestuetid og hellekistetid; sidstnævnte blev tillige benævnt dolktid. Det har imidlertid siden vist sig, at dysserne først anlægges i slutningen af dyssetid, og at jættestuerne næsten kun bygges i jættestuetids begyndelse, så man vil heraf se, at disse navne er mere misvisende end vejledende. Derfor anvendes i dag andre og neutrale betegnelser for disse tidsrum, og der tales nu om tidlig-, mellem- og senneolitisk tid (neolitisk kommer af de to græske ord neo og lithos, der betyder henholdsvis ny og sten). Der blev ovenfor nævnt, at der i yngre stenalder indenfor mellemneolitisk tid fandtes to store kulturgrupper, nemlig tragtbægerkulturen og enkeltgravskulturen. Det var tragtbægerkulturens bærere, der byggede de imponerende jættestuer som gravmonumenter i modsætning til enkeltgravsfolket, der i stor udstrækning bisatte de døde i gravhøje i hver sin trækiste. Forholdet mellem disse to kulturgrupper er ofte blevet skildret på en meget dramatisk måde. Man mente nemlig at kunne datere enkeltgravsfolkets indvandring til Jylland ud fra fundene og fundforholdene i jættestuerne. I Johannes Brøndsteds store trebindsværk om Danmarks Oldtid kan man om dette problem bl. a. læse: „Ja, hvem, der vil tro på et fredeligt samvær side om side, må komme på andre tanker ved at se de utvetydige vidnesbyrd, jættestuefolkets store stengrave kan aflægge om at være forladt i utide og ligefrem overtaget af det fremmede folk. Eksempel på det førstnævnte giver dobbeltan-

lægget ved Ettrup i sv. Himmerland; her kunne det ses, at begge jættestuer i højen var fyldt til med jord, lukket og forladt på et tidspunkt, da der endnu var rigelig plads til begravelser. Og om enkeltgravsfolkets overtagelse af hjemmebefolkningens gravstue fortæller jættestuen ved Hagebrogård nær Karup Å vest for Viborg. Her fandtes dybest nede blandt forskelligt andet af jættestuefolkets efterladenskaber: den kendte lerskål. Bemærkelsesværdigt er det, at den stod uforstyrret og hel der, så man må tro, at den hører til den eller de sidste begravelser, der foretoges i jættestuen af den gamle befolkning på stedet, inden denne opgav stuen. I et lidt højere liggende lag var truffet forskellige sager fra enkeltgravsfolkets yngre periode, hvilket viser, at jættestuen på et senere tidspunkt er blevet taget i brug af det nye folk. Det er den slags fund, der bevidner, at helt fredeligt kan det ikke være gået til, i så fald ville der ikke være den bratte standsning i fundene fra jættestuefolkets efterladenskaber. Det gamle folk må have forladt egnen; vi står utvivlsomt overfor et tilfælde af lokal fordrivning, en erobring af land“. – I P. V. Glob's doktordisputats fra 1944 om den jyske enkeltgravskultur er skildringen ikke mindre malende: „Sydfra indvandrede de beredne, økse-svingende Nomadestammer til Jylland, hvor de hurtigt blev Herre over den centrale og vestlige Del af Halvøen. Op gennem Sønderjylland indrammer Gravhøjene Indvandringsvejene, der selvsagt kun kan følges i store Træk. De ældste Øksfund viser, hvor omfattende de første Indfald var. Midt- og Vestjyllands brede løvrige Aadale var de fremmedes første Tilholdssteder. Her var der rigelig Føde til deres Dyr. De urgamle Fisker- og Jægerfolk, der holdt til ved Søer og Vandløb, blev de fleste Steder undervunget, og samme Skæbne ramte utvivlsomt de spredte Bondesamfund, hvis det ikke lykkedes dem at naa over til Østjylland, hvor deres Frænder Megalitfolket sad tæt. Fundene viser, at Jættestuekulturen i Vestjylland afbrydes, da dens Keramik stod i fuldeste Blomst“.

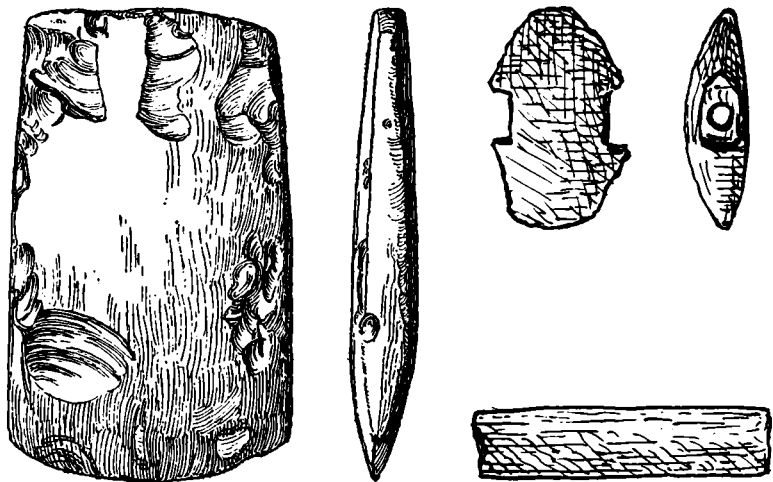

Fig. 9-11. Flintøkse, ravperler og Hagebrogård-karret fundet på og ved jættestuekammerets flisebelagte bund.

På grund af nye arkæologiske landvindinger må disse skildringer i dag revideres. Dette skyldes blandt andet museumsbestyrer S. Vestergaard Nielsen i Års, der i 1952 publicerede nogle grave fra mellemneolitisk tid, som han havde undersøgt ved Østerbølle i det sydvestlige Himmerland. Gravene, der tilhørte tragtbægerkulturen, var af en type, som han ikke tidligere havde set magen til. Han gav dem navnet stendyngegrave og tolkede dem som fattigmandsgrave i en mere afsides jættestuebygd. Det viste sig imidlertid, at helt ukendt var disse gravanlæg ikke, for allerede i 1885 havde daværende læge W. Dreyer fra Gedsted, der senere blev direktør for Københavns zoologiske have, gjort opmærksom på grave af denne art i „Samlinger til jysk Historie og Topografi“, men hans beskrivelser fandt herfra ikke vej til den egentlige arkæologiske faglitteratur, og stendyngegravene forblev et ukendt fænomen, indtil Vestergaard Niensens artikel i tidsskriftet Kuml.

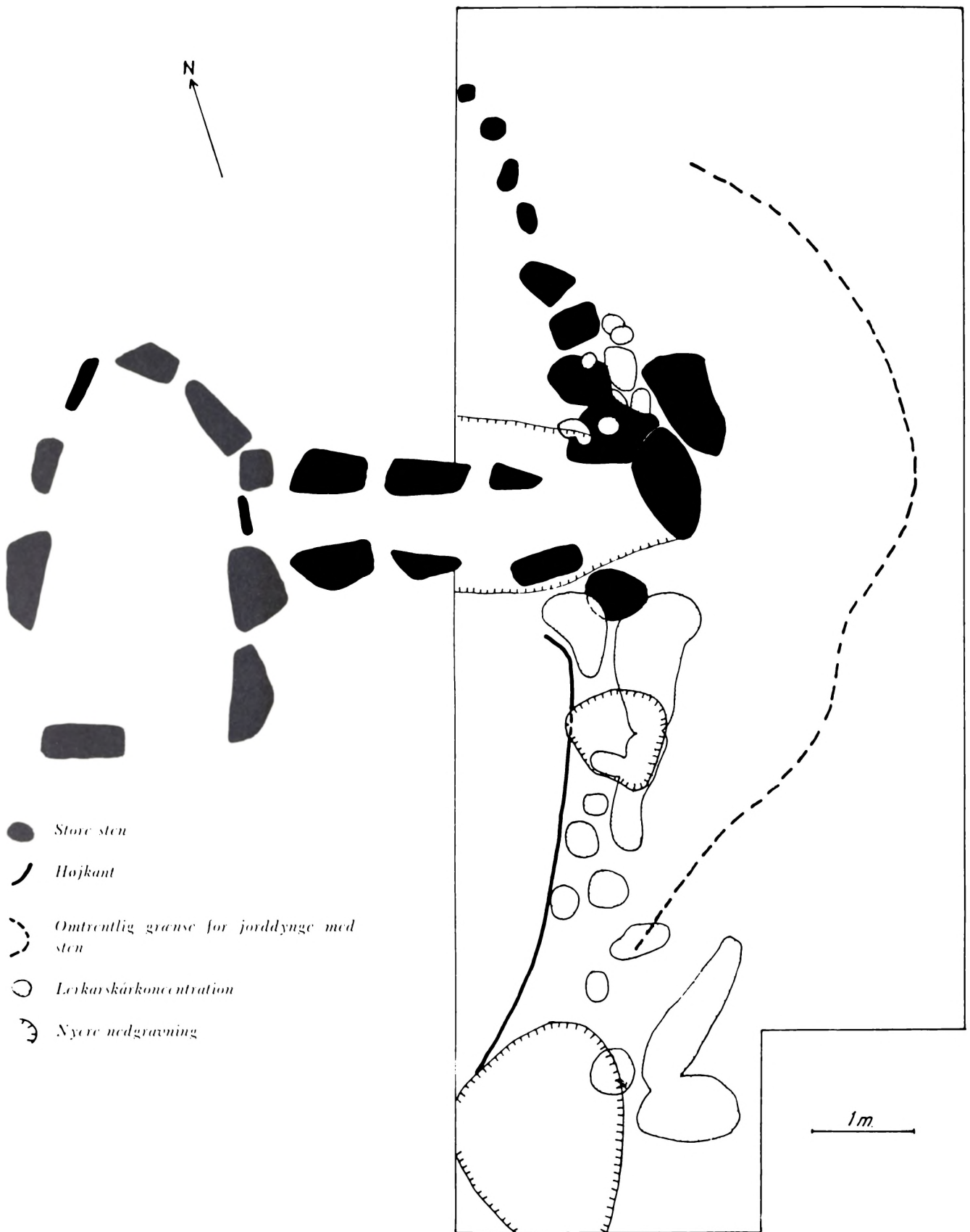
Danske arkæologer blev herigennem gjort opmærksom på et nyt forskningsområde, og det varede da heller ikke længe, før disse anlæg blev gjort til genstand for intens studium af professor C. J. Becker. Først ved en opsporing af lokaliteter med sådanne grave og i de seneste år gennem storstilede undersøgelser af få bestemte gravpladser for at få klarhed på gravenes opbygning og brug og for at finde ud af, hvor store gravpladserne eventuelt kan være. I løbet af de 19 år, der er gået, siden de første stendyngegrave blev publiceret, har vi i dag kendskab til mindst 24 lokaliteter med disse anlæg, hovedsageligt fra Himmerland og Vest- og Midtjylland. I 1952 kendte man ti stendyngegrave, i dag ligger antallet af undersøgte grave over tallet fire hundrede (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1967 side 19–30).

Stendyngegravene, der ligger skjult under flad mark, adskiller sig væsentligt fra de gravtyper, man kendte indtil 1952. Det typiske stendyngegravsanlæg består af to såkaldte grave, d. v. s. mandslange, badekarlignende nedgravninger, der er helt eller delvist opfyldt med hånd- og hovedstore sten og som ligger ved siden af hinanden. I forlængelse af disse findes en større, nærmest firkantet nedgravning, der for oven er dækket af et stenlag. Et stykke nede deler nedgravningen sig i to grøfter, og i bunden af disse kan man under heldige iagttagelsesbetingelser finde stolpehuller. Dette kompleks kalder man et dødehus, og heri finder man som regel gravgodset, der enten ligger lige under stenlaget eller imellem stenene. Den døde har som regel fået sin store tyknakkede flintøkse med sig sammen med en mindre smalbladet økse. I stedet for den sidstnævnte kan der være en huløkse eller også optræder de begge. Af og til findes der tillige en mejsel, og i sjældne tilfælde ligger der også en økse af grønsten med skafthul, en såkaldt stridsøkse, i dødehuset. Ofte finder man en del lerkarskår øverst imellem stenene i gravene eller dødehuset, hvilket viser, at der i sin tid har været anbragt et lerkar ved anlægget. Gravpladserne kan være ret store i udstrækning – flere hundrede meter; det skyldes, at stendyngegravsanlæggene ligger i rækker, det ene sæt efter det andet. Ved nogle lokaliteter drejer det sig kun om en enkelt række, men på andre, f. eks. Herrup-gravpladsen, der ligger ca. 5 kilometer vest for Hagebrogård-jættestuen, findes der flere. Denne gravplads er den største af sin art med sine 165 undersøgte grave.

Nu forholder det sig imidlertid sådan, at de fleste stendyngegrave er fra den del af mellemneolitisk tid, hvor tragtbægerkulturens folk i Vest- og Midtjylland efter J. Brøndsted og P. V. Glob enten var blevet undertvunget eller forlængst skulle være fordrevet af det indvandrede enkeltgravsfolk. Når tragtbægerkulturens folk nu engang forblev i disse egne længe efter, at dette folk opgav jættestuerne som gravkamre, så kan man således ikke længere påstå, at det var enkeltgravsfolket, der var skyld i, at man ikke fortsatte med at gravlægge i jættestuerne.

Et af de klareste beviser på, at tragtbægerfolket virkelig forblev i Midtjylland i mellemneolitisk tid, finder vi i dette folks gravsteder på Vroue Hede. Denne lokalitet ligger et par kilometer nordøst for Hagebrogård-jættestuen, mellem vandløbet Sejbækken og den midtjyske højderyg, der ca. 500 meter nordligere hæver sig stejlt op af den flade Karup Hedeslette. Her har forfatteren sammen med lokale hjælpere og tidligere studiekammerater i syv somre foretaget udgravninger af såvel jættestuer som stendyngegrave. Ganske nær ved de undersøgte jættestuetomter fandtes en gruppe stendyngegrave, og materialet fra disse anlæg viste, at jættestuerne blev anvendt til begravelser i begyndelsen af mellemneolitisk tid, og at man herefter bisatte de døde i stendyngegrave. Der er her på denne lokalitet fremkommet fund fra gravlæggelser fra alle fem faser af tragtbægerkulturen i mellemneolitisk tid, og dette

Fig. 12. Plan over jættestuens kammer, gang og indgangsparti.

- *Stor stein*
- *Højkant*
- - - *Omtrentlig grænse for jorddyng med stein*
- *Lithiskårkonsentrasjon*
- ⌋ *Nyere nedgraving*

Fig. 13. De væltede randsten nord for indgangen. (Erik Jørgensen fot. 1969).

må samtidig betyde, at man har boet fast på samme sted i det nævnte tidsrum. Man kan så spørge, hvad der har været årsag til, at gravskikken er blevet ændret; på dette spørgsmål er det vanskeligt at give nogen entydig forklaring, idet der både kan være religiøse som sociale og politiske grunde, der ligger til grund herfor.

I sommeren 1969 blev der igen foretaget en udgravning af Hagebrogård-jættestuen, og denne gang af indgangspartiet. Men hvorfor nu det?

Som ovenfor nævnt udgravede man i ældre tid næsten kun kammeret og gangen af en jættestue. Dog hændte det i enkelte tilfælde, at et begrænset område udenfor indgangen også blev undersøgt og i yderst få tilfælde hele anlægget. Hvad der her fandtes af lerkarskår og andet materiale gav næring til mange makabre teorier om, hvordan jættestuefolket havde ryddet gravkamrene for at skaffe plads til de senest døde. For at få klaring på disse teoriers holdbarhed måtte nye udgravninger til. Heldet var med Knud Thorvildsen, da han i 1940 undersøgte Grønhøj-jættestuen ved Horsens. Fundforholdene udenfor denne jættestues indgang var særdeles klare, thi her fandtes flere lerkar i skår ved foden af randstenene, nogle endda med bunden i vejret, som var de lige faldet ned fra disse; andre derimod var gået i stykker, da de stod på randstenene og var sunket sammen her og lå ind mod højfylden. Forklaringen på tilstedeværelsen af disse lerkar kan vist ikke være andet end den, at pladsen udenfor jættestuens indgang har været en offerplads. Her har de efterladte hensat deres ofre, så længe jættestuen blev anvendt til begravelse. Om de så har været tænkt som supplerende eller fornyelse af de gravkar, der var medgivet den døde ved begravelsen, eller lerkarrene var ment som et offer til højere magter, der beherskede døden og dødeboligen, er spørgsmål, arkæologen gerne ville besvare, men som så

Fig. 14 Del af højsiden syd for indgangen. Lerkarskårene, der ses imellem stenene midt i billedet, hidrører fra hankekarret fig 20. (Erik Jørgensen fot. 1969).

ofte holder fundene på deres hemmelighed, og her over for må vi mangen en gang resignere.

Udgravningsresultaterne fra Grønhøj-jættestuen er siden blevet bekræftet ved mange andre undersøgelser af lignende anlæg, bl. a. ved udgravningerne af jættestuetomterne på Vroue Hede. Det er også ved nogle af disse undersøgelser blevet iagttaget, at noget af det gravgods, der i sin tid anbragtes i kamrene, virkelig er blevet ryddet ud herfra, men det er tillige samtidigt blevet iagttaget, at det er foregået ved handlinger, der har fundet sted på et senere tidspunkt, end da jættestuen blev anvendt til begravelse af jættestuefolket selv, enten ved slutningen af mellemneolitisk tid af enkeltgravsfolket eller endnu senere.

Det var derfor forfatterens håb, at pladsen foran Hagebrogård-jættestuen også havde været anvendt som offerplads. Thi når man havde anbragt et så pragtfuldt kar inde i kammeret, hvad kunne der så ikke samtidigt være blevet hensat af offerkar på begge sider af indgangen? Et sådant lerkarmateriale ville ikke blot ved sin umiddelbare skønhed være værdifulde kunstschatte, men ville være særdeles vigtigt for studiet af mellemneolitisk tids begyndelse, ved at hjælpe med til at give svar på spørgsmålene om, hvornår, hvordan og hvorfra og med hvem ideen til jættestuerne kom, for dansk er den ikke.

Ligesom heldet var med Hans Kjær i 1910, ligeså blev forfatterens håb gjort til virkelighed i august 1969, da Hagebrogårds nuværende ejer, fru Ebba Barslund, og overinspektør Hans Norling-Christensen ved Nationalmuseets 1. afdeling, var venligt imødekommende overfor mit ønske om at måtte foretage en udgravning af jættestuens indgangsparti. Ved denne udgravning var jeg i den heldige situation, som i tidligere år, at kunne blive assisteret af Gerda Lundsgård fra Vroue.

Som vist ved fig. 1 udgravedes der et felt på 5 gange 10 meter i højens østside, og som det fremgår af omstående plan fig. 12, måtte dette areal senere udvides mod syd. Udgravningen afslørede, at der også ved denne jættestue var hensat adskillige offerkar på begge sider af indgangen, der nu fandtes som større eller mindre skårkoncentrationer.

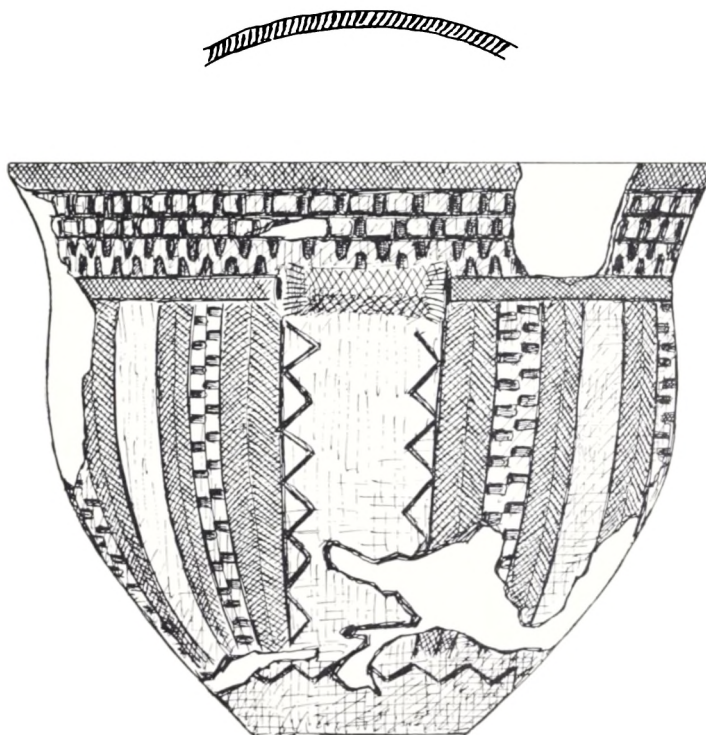
Nord for indgangen lå skårene enten på eller ved foden af de tre væltede randsten, der lå nærmest indgangen (fig. 12 og 13). Syd for indgangen fremkom kun en enkelt randsten, mens den øvrige del af højsiden indenfor det undersøgte område var pakket med hånd- og hovedstore sten (fig. 14). Denne stenpakning var imidlertid beskadiget ved et par større nedgravninger af ny dato. På denne side af indgangen var en del af lerkarskårene faldet ned imellem stenene og lå fastklemmt her, hvorimod de øvrige og største koncentrationer fandtes ganske tæt ved højfoden på den daværende jordoverflade, se fig. 12.

De fundne lerkar er virkelig af fremragende kunstnerisk kvalitet, både hvad angår materiale, form og ornamentik. Se nu engang på lerkarret fig. 15, der blev fundet nord for indgangen. Denne skål står fuldt på højde med det berømte Skarpsalling-kar; formen har de fælles og ornamentikkompositionen er her ligeså elegant som Skarpsalling-karrets med de krydsskraverede vertikale bånd om lynlåslignende indtryk på skålens underdel vekslende med blanke felter, samt de lodrette zgzaglinier under øret – og hertil kommer så halsens skakbrætmønster. Et sådant skakbrætmønster findes også på andre lerkar, som f. eks. på det elegante tragtbæger, fig. 16, med vertikal afstribet bug; også dette kar fandtes nord for indgangen. Fodskålen, fig. 18, der fremkom syd for indgangen, tyder sammen med det førnævnte Hagebrogård-kar på, at der har været samtidighed mellem gravlæggelse i kammeret og ofringer foran jættestuens indgang. Fodskålen er nemlig ornamenteret med samme dybt indstemplede, fladedækkende vinkellinier, som findes på selve Hagebrogård-karret. Man kan vistnok gå ud fra som givet, at disse to kar er fremstillet indenfor et ret begrænset tidsrum, og det er højst sandsynligt, at de er fremstillet af én og samme person, forudsat dog at lighed er lig med samtidighed.

Velkendte i formen fra flere tidligere fund er skålen, tragtbægeret og fodskålen, hvilket også gælder lerskeen fig. 17. Derimod er de to næsten identiske hankekar fig. 19 og 20, der blev fundet syd for indgangen, virkelig nyheder i særklasse, og disse kar knytter sig ved deres skarpvinklede formgivning nært til Hagebrogård-karret. Lerkarmaterialet fra Hagebrogård-jættestuen, hvoraf de afbildede kar kun er et lille udvalg, viser tydeligere end noget andet fund, hvad yngre stenalders pottemagere kunne præstere af fremragende og ypperlig kunst; højere i stilsans og i teknisk dygtighed nåede danske pottemagere ikke sidenhen oldtiden igennem.

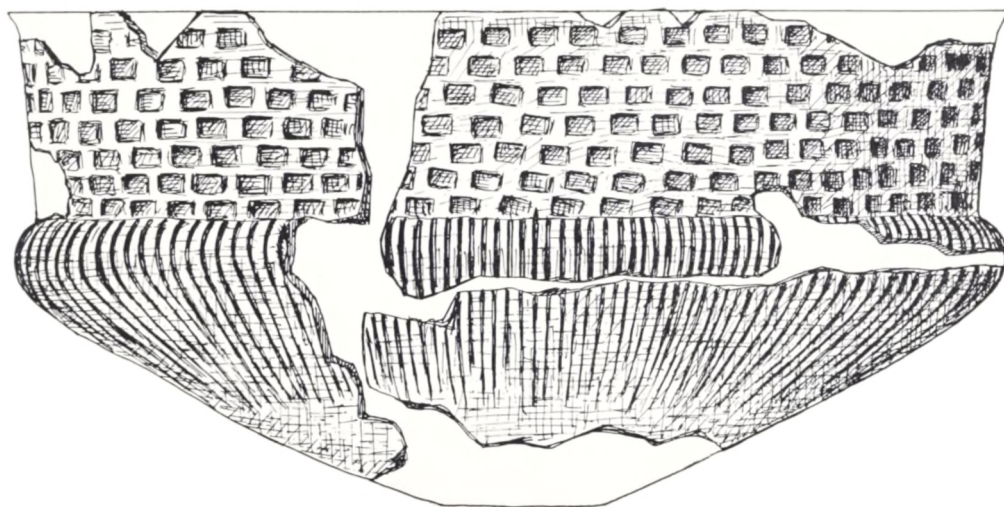
Udfra lerkarmaterialet kan vi se, at Hagebrogård-jættestuen er bygget meget tidligt i mellemneolitisk tid og før jættestuerne på Vroue

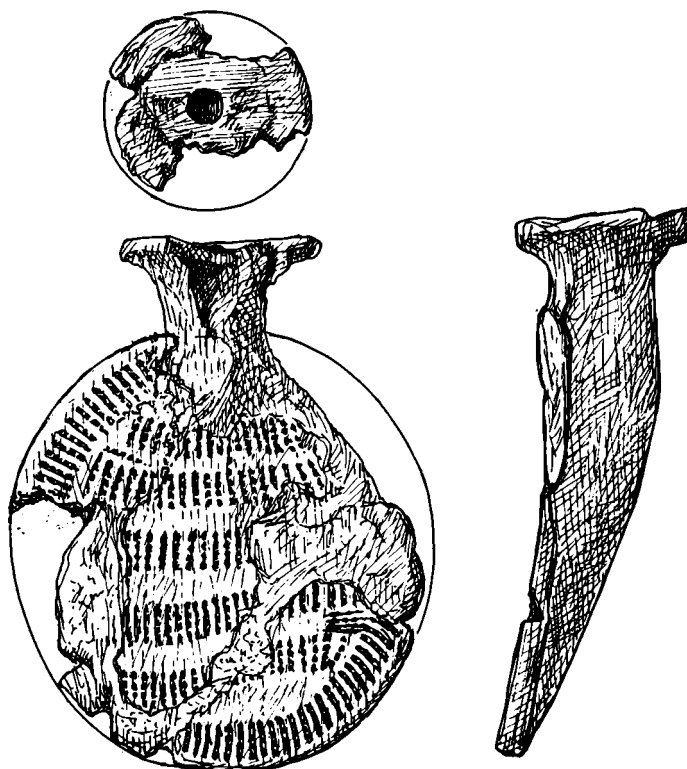
Fig. 15-16. Lerkar fundet nord for
jættestuens indgang. (Henning Ørsnes
del. 1971).

Hede, og yderligere fremgår det af dette materiale, at jættestuefolket af ukendte årsager kun anvendte gravanlægget i et kort tidsrum; også på dette punkt adskiller den sig fra jættestuerne på Vroue Hede. Disse undersøgelser viser således, at man skal være varsom med at bedømme en egnns bebyggelsesintensitet udfra en enkelt jættestue, – det kan nemt, som ovenfor set, føre til forkerte slutninger.

Efter jættestuefolkets sidste gravlægning i Hagebrogård-jættestuen blev indgangspartiet forsejlet med en halvmåneformet jorddyngge, der øverst blev pakket med hånd- og hovedstore sten, se fig. 1 og 21. Hvilke

handlinger, der har udspillet sig ved denne lejlighed, fortaber sig i mørket, men noget er der hændt. Der fandtes nemlig nede mellem stenene og umiddelbart under disse adskillige brændte ben af et menneske. Jættestuefolkets sidste offer? Vi ved det ikke. Jorddyngen med stenene dækker nemlig over de væltede randsten, og denne iagttagelse kan indiciere flere hændelsesforløb, enten at gravanlægget er gået i forfald, inden indgangspartiet blev forsegleet med jorddyngen, og i så fald må der være gået et rum af tid fra de sidste gravlæggelser og til det tidspunkt, da jorddyngen anbringes her, eller også er randstenene væltet forsætligt af jættestuefolket, da man opgav jættestuen efter den sidste begravelse og just herefter er indgangspartiet blevet forsegleet af jorddyngen med de hånd- og hovedstore sten, hvorimellem de brændte menneskeben blev anbragt. Eller er hændelsesforløbet måske et helt andet? To fund kunne eventuelt have spillet en vis rolle i denne forbindelse. Det drejer sig om én af jorddyngens dækkende sten, halvdelen af en stor kværnsten og om et lignende fragment af en sådan, som Hans Kjær fandt inde i kammeret (se fig. 5 ca. midt i billedet). Da det sidstnævnte brudstykke ikke blev medtaget til Nationalmuseet, er man afskåret fra at afgøre, om disse to dele hidrører fra en og samme kværnsten samt fra en videre tolkning heraf.

Jættestuen blev først taget i brug igen efter flere hundrede års forløb, og denne gang af de senest indvandrende enkeltgravsfolk. Dette folk fjernede jættestuens dæksten og gravlagde deres døde ned i kammeret.

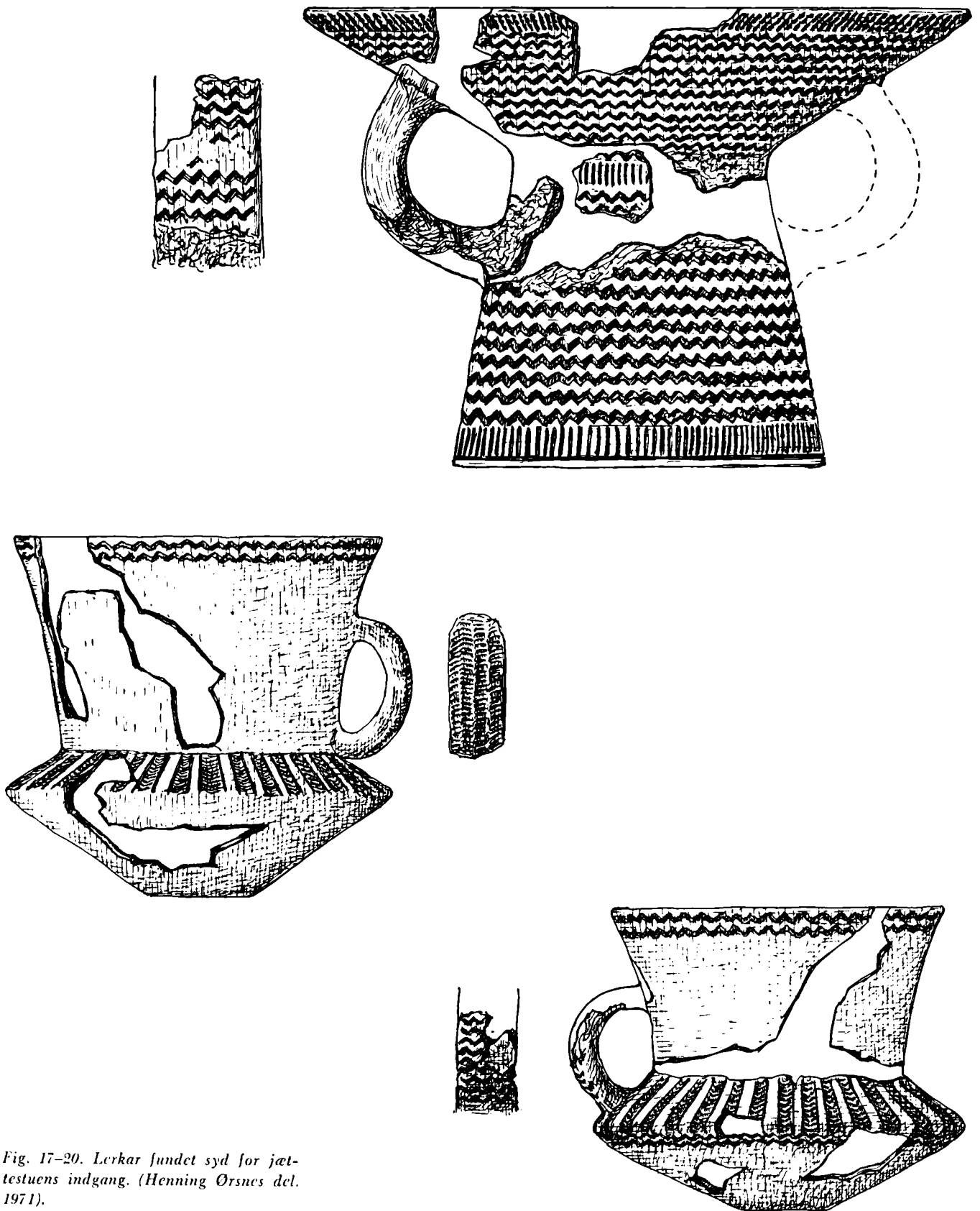

Fig. 17-20. Lerkar fundet syd for jættestuens indgang. (Henning Ørsnes del. 1971).

Fig. 21. Snit gennem jorddyngen dækket af sten foran jættestuens indgang. (Erik Jørgensen fot. 1969).

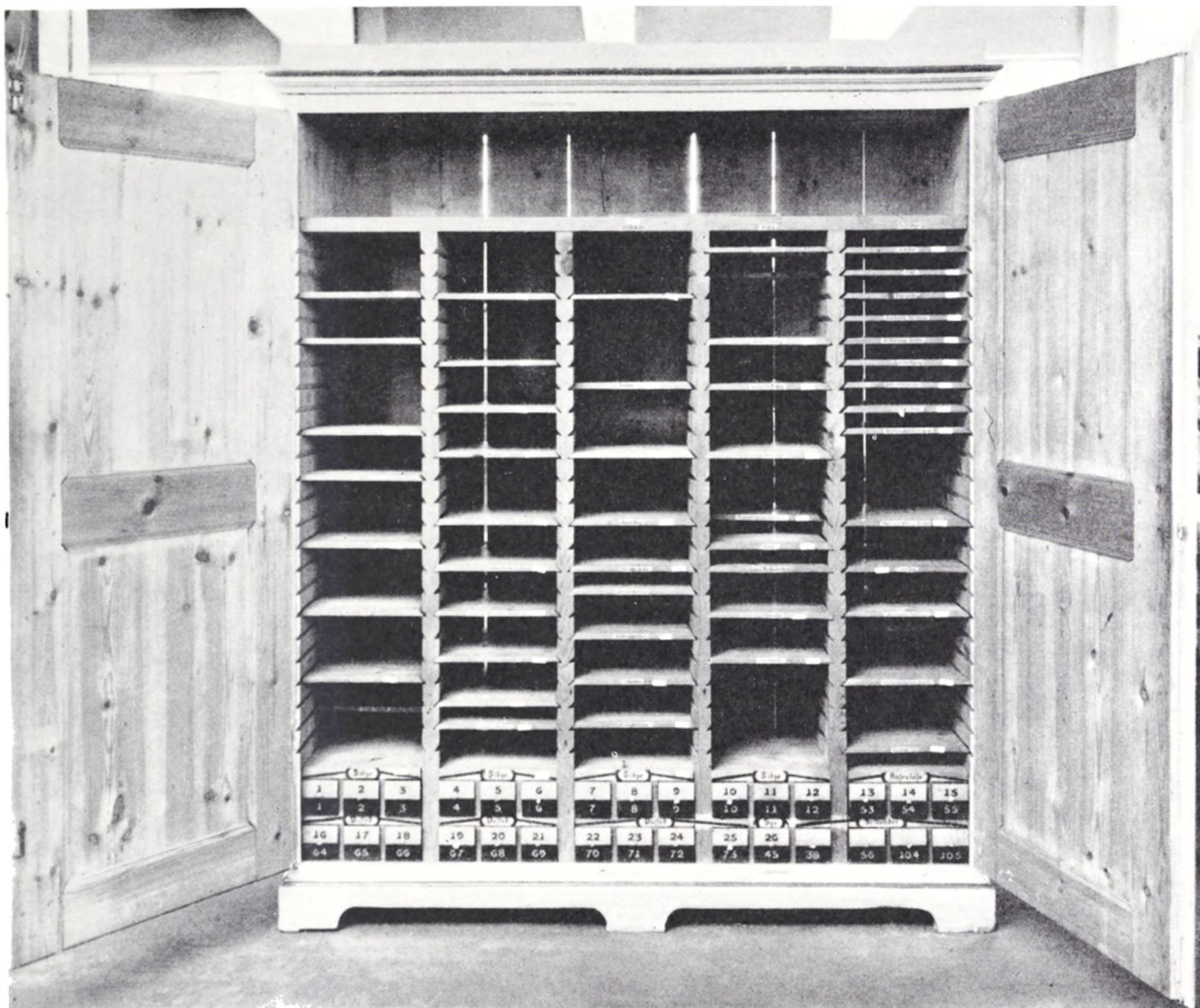

En af dækstenene ligger nu ved højens sydside, hvorimod andre fra gangen blev skubbet ned over jorddyngen med stenene foran indgangen, som det fremgår af fig. 1 og 21. Stenen, der spærrer indgangen, lå oprindeligt noget længere mod nord og er først i nyere tid blevet placeret her.

I senneolitisk tid bisattes så andre døde, og endelig midt i bronzealderen den mand, der fik sit bronzesværd med sig i graven. Det sværd, der godt tre tusind år senere blev indsendt til Nationalmuseet af gård-ejer Jens Madsen på Hagebrogård.

Fig. 22. Hagebrogård-jættestuens indgangsparti efter udgravning og restoration. (Erik Jørgensen fot. 1969).

Et hoveriskab fra Vibygård

Af BIRTE STIG JØRGENSEN

Fig. 1. Hoveriskabet er indrettet til opbevaring af Vibygårds godsarkiv. Ved erhvervelsen var hyldeerne fyldt med dokumenter, som imidlertid ikke var anbragt i den orden, betegnelserne på hyldeerne angav.

Skønt de fleste vel har en forholdsvis klar forestilling om, hvad stavnsbånd, fæstebønder og hoveri vil sige, så er der dog kun bevaret få materielle vidnesbyrd om disse forhold. Ikke engang træhesten, som frem for noget er blevet symbol på den ufrige fæstebonde, er bevaret i et eneste eksemplar.

I det forløbne år er det imidlertid lykkedes Dansk Folkemuseum at erhverve et skab fra den lille herregård Vibygård mellem Roskilde og

Fig. 2. Hoveriskabet fra Vibygård adskiller sig i det ydre ikke fra et almindeligt tofløjet klædeskab. Det er egetræsådet med brune kantaffasninger, h. 200 cm, br. 156 cm, dy. 44 cm. Dansk Folkemuseum, mus.nr. 1701/71.

Ringsted, som ifølge traditionen var et „hoveriskab“. Nu var det ikke ganske klart, hvad et hoveriskab ville sige, og ved første øjekast lignede det også et ganske almindeligt klædeskab med to døre fra omkring år 1800. Imidlertid fik man et andet indtryk ved at se på skabets indre. Den øverste del er optaget af et stort antal hylder ordnet i tre lodrette rækker og nederst af to vandrette rækker skuffer, samlet i fem afsnit med seks i hver, som ligner moderne kartoteksskuffer. Hylderne bærer etiketter med påskrifter som „adkomstdokumenter“, „besætning og inventar“, „taxation“, „fæsteprotokol“, „skiftevæsen“, „udskiftningsforretning“, „hoveriafgang“, „jordebøger“ og meget mere. Kort sagt alt, hvad man kan vente at finde i et godsarkiv. Hylderne var fulde af dokumenter af den art, som var angivet på etiketterne, blot lå de ikke i den samme orden.

Forklaringen på skabets navn får man dog først ved at se nærmere på indholdet af skufferne. I hver skuffe fandtes nemlig et antal runde og firkantede grå papstykker, hvor der på den ene side stod et landsbynavn plus et nummer og på den anden Vibygård.

I 1799 udstedtes som led i den store landboreformlovgivning en forordning, som indeholdt „almindelige regler for hoveriet i Danmark“. En af disse regler var følgende: „De hoverigørende skal, såvidt arbejdet ikke er bestemt til hovmål, gives en seddel for hver pløje-, spænd- og gangdag, som de forretter. Disse sedler skal forfærdiges af pappapir, på den ene side bondens navn være skrevet, og på den anden side hovedgårdens navn eller jorddrottens signet påtrykt. På det at fejltagelser ved sedlernes udlevering kan forebygges, skal pløjedagssedlerne være trekantede, spænddagssedlerne være firkantede og gangdagssedlerne runde“. Pløjedage er betegnelsen for de dage, da bønderne skulle møde med forspændt plov til hoveriet, spænd- eller spænddage, de dage, hvor de skulle møde med et spænd heste og en vogn, og gangdage de dage, hvor de kun skulle stille menneskelig arbejdskraft til rådighed. Der kan ikke herske tvivl om, at papstykkerne i skabet er identiske med de sedler af pappapir, som forordningen omtaler, og vi har hermed forklaringen på, hvorfor man på Vibygård kaldte skabet hoveriskab. Ganske vist mangler de trekantede papstykker, som nævnes i forordningen, men i de opgørelser over hoveriet, som findes blandt papirerne fra Vibygård, findes kun anført spænd- og gangdage. Man har formodentlig af praktiske hensyn foretrukket kun at operere med to former for hoverikvitteringer.

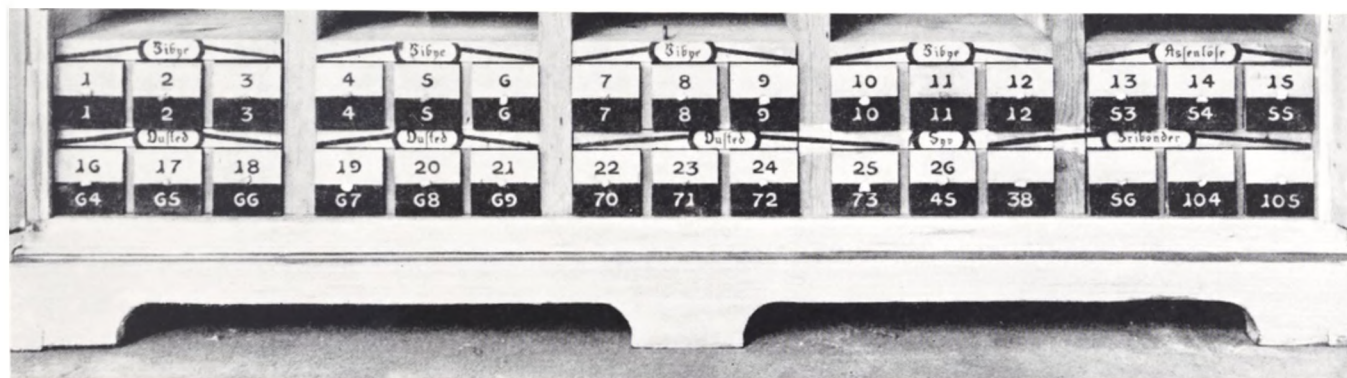
Når det gennem forordningen var blevet bestemt, at bønderne skulle gives kvittering for udført hovarbejde, så var det et led i den bondevenlige politik, som blev indledt med regeringsforandringen i 1784 og nedsættelsen af den store landbokommission med mænd som Colbjørnsen og Chr. Ditlev Reventlow som ledende medlemmer. Stavnsbåndsløsningen er nok den mest kendte af de reformer, som kommissionen tog initiativet til, men også mange andre problemer i forholdet mellem fæstebonde og godsejer blev taget op til revision.

I kommissionen var man klar over, at hoveriet var et af de problemer, som det var vanskeligst at løse på en for både godsejerne og fæstebønderne tilfredsstillende måde. Sagen var nemlig den, at driften af herregårdenes jorder var baseret på den gratis arbejdskraft, som man gennem hoveriet fik fra godsets fæstebønder. Hverken godsernes avlsbygninger eller folkehold havde kapacitet til alene at klare driften af herregårdsjorderne, hvorfor en afløsning af hoveriet med en pengeafgift krævede en investering fra godsejerens side, som han langt fra altid kunne skaffe midler til. En anden ting var, at hoveriet i hvert fald i dårlige år, hvor bønderne ikke kunne betale deres skatter og afgifter, hyppigt var det eneste udbytte, godsejeren havde af bøndergodset.

På den anden side, var man blandt tidens reformvenner overbevist om, at hoveriet i det lange løb hverken var nogen fordel for godsejeren eller bonden. En samtidig forfatter, Gregers Begtrup, fremhæver i sin „Beskrivelse over agerdyrkingens tilstand i Sjælland og Møen“ „den store tidsspilde, som hoveriet medfører, ved næsten daglig at køre en lang vej, som er især følelig i den bedste høst- og pløjetid, som derved udsættes i flere uger“, og „de flere heste og folk, som den hoverigørende bonde nødes til at holde“. St. St. Blicher giver i sin beskrivelse af Viborg amt fra 1839 hoveriet følgende ord med på vejen: „Det er en næsten almindelig vedtægt blandt hovbønder, at arbejde så løseligt, sløsevornt og slet, som de kunne få lov til, og uændset gøre; pløje grundt og ujævnt, harve overfladisk og hjaskevornt; så sludrevornt, meje ligeså og med store skårbalker, rive ovenhen så meget bliver liggende, binde kornet slet osv. osv. Dette er hovedgårdsejerens skade. Men fæstebondens er næppe ringere, hans heste og folk spilder en hel dag på det arbejde, der kunne være fuldført i den halve; og de kommer lettelig i vane med den samme sløsevornt og dovenskab hjemme. Men det værste både for ham og samfundet i det hele, er dog dette dovne og forføriske samliv, der ofte ender med samleje, drik og slagsmål“.

Imidlertid gik regeringens bestræbelser i første omgang ud på at opfordre bønder og godsejere til at indgå frivillige aftaler om fastsættelse af hoveriets omfang. Samtidig bebudedes, at man ville udnævne hoveri-

Fig. 3. Den nederste del af skabet er opfyldt af 30 kartotekskuffer, ordnet i 5 sktitioner. De enkelte skuffeafsnit er mærket Vibye, Assenløse, Ousted og Syv - de landsbyer, hvori Vibygård havde bøndergods.

kommissioner, som skulle fastsætte hoveriet på de steder, hvor en mindelig forening ikke kunne opnås.

Gennem de papirer, som fandtes i hoveriskabet, er det muligt at få et indblik i, hvorledes regeringens bestræbelser blev mødt på Vibygård. Ejeren, kancelliråd Quistgård, stillede i 1792 sine bønder forslag om en sådan „mindelig forening til hoveriets bestemmelse“, som omfattede årlig for hver bonde 10¹/₂ pløje-, harve- og tromledage, 48³/₄ spænddage og 142 gangdage. I sin beskrivelse af agerdyrkningen på Sjælland nævner Begtrup 9 pløjedage, 52 spænddage og 172 gangdage som hoveriets sædvanlige omfang, hvad der altså stemmer nogenlunde overens med kancellirådets forslag. 23 af godsets 27 bønder gik da også ind på en mindelig forening, hvor hoveriet kun var lidt ringere af omfang, nemlig 52¹/₂ spænddage og 140 gangdage. De resterende 4 ville ikke slutte overenskomst på disse betingelser, idet de formodentlig forventede en gunstigere ordning ved hoverikommissionens mellemkomst.

Den 17. juli 1796 mødte kommissionen på Vibygård, hvor den gennemgik den indgåede overenskomst og fandt „at bønderne dermed kunne være vel tjente“. Dernæst tog man fat på at prøve at finde en mindelig ordning med de øvrige 4 bønder. Det viste sig imidlertid ikke muligt. Den eksisterende forening kunne de ikke gå ind på, „da de forment, at den indeholdt alt for strengt hoveri“. De 4 bønder tilbød derimod godsejeren at betale 2 rdl. pr. tønne hartkorn i stedet for alt hoveriet, medens denne forlangte 6 rdl., hvad der ifølge Begtrup var den almindelige pris på de sjællandske privatgodser. Heller ikke Quistgårds tilbud om at sælge bønderne deres gårde til ejendom for 250 rdl. pr. tønne hartkorn kunne de acceptere, idet de kun tilbød at betale 100.

„Da der ingen udvej var at formå disse mennesker til nogen ting“, som en af kommissionsmedlemmerne Løvenskiold skriver i den dagbog, som han har ført over sin deltagelse i kommissionens arbejde, så besluttede kommissionen „at forfatte et forslag, indeholdende det hoveri, bønderne ved dom ville være at pålægge“. Forslaget fastsætter det maksimale hoveri pr. uge til i „pløjetiden“ 2 pløje- og 4 gangdage, i „møgagningstiden“ 4 spænd- og 4 gangdage, i „korn- og høhøst“ 3 dage og i den øvrige tid på året 2 spænd- og 4 gangdage, hvad der svarer meget godt til overenskomstens fastsættelse af det ugentlige hoveri til „i det højeste . . . 4 spænddage med vogn, plov, harve eller tromle, så og i høsten 12 gangdage, og på andre årets tider 4 gangdage, men vel iblandt meget mindre, dog undtages møgagningstiden, da gødskningen bør udføres 2 uger efter hinanden“. På årsbasis skulle kommissionens forslag ifølge en senere opgørelse omfatte 47¹/₂ spænddage og 138 gangdage, altså praktisk talt det samme som foreningen.

Det kan ikke undre, at de 4 bønder heller ikke kunne gå ind på kommissionens forslag, hvorimod godsejeren erklærede sig tilfreds med nogle mindre ændringer. Kommissionen afsagde derfor den kendelse, at de 4 bønder var pligtige til at udføre det hoveri, som forslaget indeholdt

Fig. 4 Kartoteksskufferne indeholder runde og firkantede papmærker, som må være de kvitteringer for udført hoveri, som forordningen af 1799 omtaler.

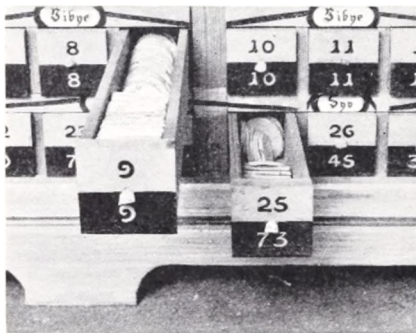

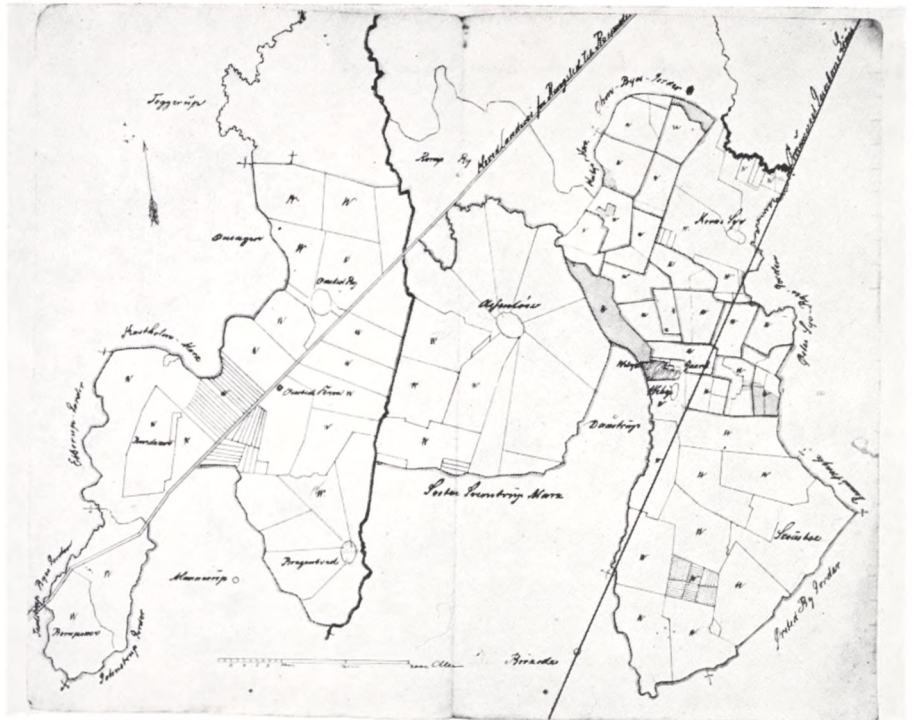
Fig. 5. Hoveribilletter, som har været uddelt til fæsteren af gård nr. 9 i landsbyen Viby. På bagsiden er stemplet Vibygård, sådan som det var foreskrevet i forordningen.

med de ændringer, som kancelliråd Quistgård havde bedt om. Sagsomkostningerne, 106 rdl. skulle udredes af bønderne, da de var skyld i, at ingen mindelig forening var opnået.

Ved at opfordre til frivillige overenskomster og gennem hoverikommisionens arbejde, var det lykkedes regeringen at gennemføre en fastsættelse af hoveriets omfang på alle landets godser. Tilbage stod nu kun at gennemføre almindelige regler for udførelsen af hovarbejdet. Dette skete gennem den allerede omtalte forordning af 1799, som foruden bestemmelsen om hoveribilletterne indeholdt mange andre lignende detaljerede regler for bondens pligtarbejde for godsejeren. Vigtigst var det naturligvis, at der ifølge forordningen for al fremtid skulle være bestemt hoveri, men væsentligt var det også, at der fandtes meget nøje bestemmelser for, hvad bonden var pligtig til at udføre af hvert enkelt hoveriarbejde. Bl. a. søgte man at begrænse tidsspildet for bønderne ved hoveriet, idet det forbødes godsejerne ved korn- og høhøst at tilsige flere bøndervogne, end der var plads til at læsse af ved laderne uden ventetid. Det var naturligvis ikke muligt at kontrollere, om en sådan bestemmelse blev overholdt, og Begtrup kan da også berette, at „bonden i den travle høsttid må . . . holde flere timer med læs på, førend han kan komme til at aflæsse . . .“ For at sikre sig, at hoveriet blev retfærdigt fordelt mellem godsets bønder, krævedes det i forordningen, at „enhver jorddrot eller forpagter [skal] holde protokol over, hvad hoveri, der daglig forrettes“. En sådan protokol er mellem de dokumenter, som lå i hoveriskabet, hvori hver bonde havde sin rubrik, hvor det udførte hoveri daglig blev indført, sådan som forordningen krævede det. Proto-

Fig. 6. Vibygårds jordtilliggender i midten af 1840'erne, hvor hoveriafløsningen fandt sted. Alt, hvad der er mærket med W, hører under gården.

kollen er ført med megen nøjagtighed og akkuratse fra 1. maj 1800 til samme dato 1842, hvor hoveriet ophørte på Vibygård.

Imidlertid var fastsættelsen af hoveriets omfang kun et skridt på vejen til dets endelige afskaffelse gennem afløsning med en pengeafgift, hvad reformvennerne som allerede nævnt mente ville tjene både bondens og godsejerens interesser bedst i det lange løb. Begtrup stiller et regnestykke op, hvorved han viser, at hoveriets pengeværd for bonden kan fastsættes til 100 rdl. årlig, hvorimod det for godsejeren kun repræsenterer en værdi af 30–40 rdl. Udfra en nationaløkonomisk betragtning mener Begtrup derfor, at en pengeafløsning af hoveriet er at foretrække. Han kan da også meddele, at hoveriet i 1803, hvor beskrivelsen udkom, er afløst helt eller delvis på en fjerdedel af de sjællandske hovedgårde i løbet af det sidste tiår. For at opnå dette har hovedgårdenes drift dog måttet indskrænkes på den ene eller den anden måde, eller hoveriet er overtaget af husmænd, hvis antal på godset man har øget ved at nyopføre huse med en mindre jordlod på en del af hovedgårdens marker.

I perioden efter statsbankerotten i 1813 falder antallet af hoveriafløsninger naturligt nok. Kapitalmangel gjorde, at godsejerne ikke var interesserede, og tidens usikre pengeforhold fristede heller ikke bønderne til at bytte en arbejdsforpligtelse med en forpligtelse i rede penge.

1830ernes begyndende opgang i landbrugskonjunkturerne skaffede den økonomiske baggrund og tidens almindelige politiske røre, som her i landet resulterede i oprettelsen af stænderforsamlingerne, den politiske for en fornyet interesse for hoveriafløsningen. I begyndelsen af 1830-

Fig. 7. Vibygårds hoveriprotokol var blandt de dokumenter, som lå i hoveriskabet. Heri er de hoveripligtige bønderes navne opført og det udførte hoveriarbejde krydset af.

The image shows an open book with two pages of a handwritten protocol. The left page is dated '12te Mai 1808' and the right page is dated '12te Mai 1809'. Both pages list names of farmers in a column on the left and have several vertical columns of 'x' marks to the right, indicating the completion of various tasks. The names on the left page include: 1. Nylge, 2. Nylge, 3. Nylge, 4. Nylge, 5. Nylge, 6. Nylge, 7. Nylge, 8. Nylge, 9. Nylge, 10. Nylge, 11. Nylge, 12. Nylge, 13. Nylge, 14. Nylge, 15. Nylge, 16. Nylge, 17. Nylge, 18. Nylge, 19. Nylge, 20. Nylge, 21. Nylge, 22. Nylge, 23. Nylge, 24. Nylge, 25. Nylge, 26. Nylge. The names on the right page include: 1. Nylge, 2. Nylge, 3. Nylge, 4. Nylge, 5. Nylge, 6. Nylge, 7. Nylge, 8. Nylge, 9. Nylge, 10. Nylge, 11. Nylge, 12. Nylge, 13. Nylge, 14. Nylge, 15. Nylge, 16. Nylge, 17. Nylge, 18. Nylge, 19. Nylge, 20. Nylge, 21. Nylge, 22. Nylge, 23. Nylge, 24. Nylge, 25. Nylge, 26. Nylge.

erne indløb dels til kongen og dels til stænderforsamlingerne en lang række ansøgninger fra bønderne om afløsning af hoveriet mod en „billig“, „tålelig“ eller „passende“ erstatning til godsejeren. Det fremgår heraf, at bønderne var af den opfattelse, at regeringen var indstillet på at gennemføre en hoveriafløsning på for bønderne fordelagtige vilkår. Når bønderne beder om „passende“ eller „billig“ erstatning, så er meningen jo den, at de ikke ville yde den erstatning, som godsejerne anså for passende og billig. Imidlertid havde regeringen ikke til hensigt at gribe ind i kontraktforholdet mellem godsejer og fæstebonde, selvom den nok var interesseret i at fremme hoveriafløsningen. Det sidste gav sig i 1839 udslag i en bestemmelse om, at godsejeren fik udpantningsret til hoveripengene, og at det tillodes ham at inddrage en vis del af bondejorden under hovedgården, hvis hoveriet afskaffedes.

Den sidste bestemmelse forsøgte Vibygårds ejer i 1839, kaptajn C. H. Sandholt at benytte sig af. Den 7. januar havde 20 af godsets bønder tilbudt ejeren hoveriafløsning mod en pengeafgift på 20 rdl. sølv, 6 tønder byg samt bibeholdelse af en mindre del af hoveriet. Kaptajn Sandholt havde imidlertid beregnet værdien af hoveriet til knap 75 rdl. efter den takst, som var fastsat i instruksen for hoverikommissærerne i 1795, men tilbød i en ansøgning til rentekammeret at gå ind på bøndernes forslag, hvis han fik tilladelse til at inddrage 300 tdr. land af bondejorden under hovedgården. Naturalydelse og det tiloversblevne hoveri beregnede han til 14 rdl.; de 300 tdr. land skulle altså dække de manglende 30 rdl. i bøndernes tilbud. Rentekammerets svar blev imidlertid et afslag. Begrundelsen herfor er dels, at de ønskede 300 tdr. land

bondejord overstiger en trediedel af hovedgårdsjorden, som i alt var på 580 tdr., hvad der ved resolution af 1813 var fastsat som det absolutte maksimum, og dels at „hoveriet til Vibygård i det hele ikke kan antages at være meget byrdefuldt, og at den del deraf, som skulle vedblive, er så betydelig for den ellers for avlingshoveri fritagne bonde, at det øvrige hoveris ophævelse imod den ovennævnte godtgørelse ikkun kan være lidet gavnlig for bonden . . .“

Vibygårds bønder var imidlertid ikke enige med rentekammeret i dets bedømmelse af kaptajn Sandholts forslag til delvis afløsning af hoveriet, men bad ham indsende fornyet andragende „eftersom kongen nu har sammensat et nyt rentekammer [Chr. VIII havde bestegit tronen 1839] og dette nye kollegium muligens har – som vi bønder kalder det – et andet sind, og er tilbøjeligere til at tilstå vores husbonde hr. kaptajn Sandholt, de vilkår, hvorunder han tror at kunne frigøre os for det væsentligste af hoveriet“. I marts 1841 fulgte kaptajn Sandholt bøndernes opfordring og genindsendte andragendet fra 1838 blot med den forskel, at de ønskede 300 tdr. land bondejord var nedsat til 176 tdr., altså under en trediedel af hovedgårdens jordtilliggende.

I begyndelsen af 1842 indgik samtlige bønder under Vibygård imidlertid en overenskomst med godsejeren om total ophævelse af hoveriet mod en årlig erstatning på 6 tdr. byg leveret i Roskilde eller Køge og 30 rdl. sølv. Om nogen godtgørelse til godsejeren i form af tilladelse til at inddrage bondejord under hovedgården er der ikke tale, og erstatningen ligger stadig ca. 30 rdl. under det beløb, som hoveriet ifølge Sandholts beregninger skulle være værd i penge. – Alt i alt kan man sige, at ordningen var yderst gunstig for bønderne.

Vibygård var imidlertid langt fra den eneste gård, hvor hoveriet blev afløst i denne periode. Ved udgangen af året 1837 svarede der fuldt hoveri af knap 9000 gårde, medens tallet i 1844 var kommet ned på knap 5000.

Med hoveriafløsningen af 1842 var der ikke længere brug for de hoverisedler forfærdiget af pappapir, som ved skæbnens gunst endnu lå i hoveriskabet fra Vibygård, da det blev tilbudt Folkemuseet. Når de ikke forlængst var kastet bort som overflødige, skyldes det nok, at skabet fortsat har været anvendt som opbevaringssted for godsets arkiv helt op til vor tid. Ifølge traditionen var dets navn hoveriskab og tilstedeværelsen af hoveribilletterne giver den fornødne forklaring herpå. Derimod er det ikke ud fra det givne materiale muligt at give en nøjagtig datering af skabet. Om dette problem kan det kun med sikkerhed siges, at det må være fremstillet specielt med henblik på opbevaring af hoveribilletterne efter 1799, hvor hoveriforordningen blev udstedt, og før 1842, da hoveriet på Vibygård blev afskaffet. Sandsynligheden taler dog for, at skabet er blevet til ét af de første år efter 1799, da det må have frembudt et problem at holde orden på de mange runde og firkantede papstykker.

En undersøgelse af de tyrkiske gæstearbejders forhold

Af JAN HJARNØ

Siden anden verdenskrig er den økonomiske vækst i Vesteuropa i stigende omfang blevet afhængig af importeret arbejdskraft. Også Danmark er i de senere år kommet med i denne udvikling, og har modtaget en del indvandrere – hovedsagelig fra middelhavslandene.

Ved mødet mellem indvandrerne og danskerne er der opstået en række problemer, hvis årsag undertiden må søges i gruppernes forskelligartede kulturelle baggrund. At løse disse problemer har imidlertid ikke været så ligetil, for mens vi herhjemme har et godt kendskab til det danske kulturmønster, er vort kendskab til indvandrernes ofte meget mangelfuldt. For at forøge vor viden på det sidste område begyndte Natio-

Fig. 1. Vue ud over den anatolske landsby Kusca i det centrale Tyrkiet. I baggrunden til højre i billedet byens nye moské, som hovedsagelig er blevet opført for penge indtjent i Danmark.

Fig. 2. Hestevognen er endnu i brug mange steder i Tyrkiet. Medens mændene er på arbejde i det fjerne Danmark, er kvinderne tvunget til at påtage sig driften af landbruget.

nalmuseets Etnografiske Samling i efteråret 1970 en forskning i indvandrernes hjemlande. Etnografisk Samling, der hovedsagelig beskæftiger sig med ikke-europæiske kulturer, lagde for med undersøgelser i Tyrkiet, et af centrene for de seneste års indvandring til Danmark.

Foruden en undersøgelse af kulturmønsteret omfattede arbejdet også en klarlægning af baggrunden for og virkningerne af arbejdskrafteksporten på lokalt såvel som på nationalt plan. Feltarbejdet blev udført af to to-mandshold hvert bestående af en etnograf og en herværende tyrkisk arbejder som tolk. Det ene hold bestod af stud. mag. Finn Korzen og tyrken Mehmet Sekmen og det andet af stud. mag. Jan Hjarnø og kurderen Necip Önder.

Undersøgelserne på lokalt plan foregik i to anatolske landsbyer, Kilbasan og Kusca, i den tyrkiske provins Konya. Mens Kilbasan har en tyrkisk-talende befolkning, taler indbyggerne i Kusca kurdisk.

Begge landsbyer har en befolkning på mellem 2000 og 2500. Det bærende erhverv er fra gammel tid landbrug, men i de senere år er befolkningens indkomster i stigende omfang blevet suppleret med indtægter fra arbejde i udlandet.

Landbruget består af agerbrug kombineret med husdyravl. De vigtigste markafgrøder er hvede og byg. Husdyrholdet omfatter får, geder, køer, heste og æsler, som det meste af året finder føden ved græsning på overdrev og brakmarker.

Gårdene beboes af storfamilier – undertiden omfattende to-tre gene-

rationer. Det er familien snarere end den enkelte bonde, der står som ejer af jorden. Agrene ligger spredt, fordi halvdelen af jorden hvert år ligger brak, mens den anden halvdel er under dyrkning.

I Kılbasan er jorden ulige fordelt. Enkelte familier har store tilliggende, mens de fleste har små. Kusca bærer præg af, at den tyrkiske regering i 1958 gennemførte en ny fordeling af jorden. Ved denne lejlighed fik alle mænd over 21 år tildelt jord, således at ugifte fik 10 hektar, mens gifte fik 16 hektar. Samtidig forbød man nyopdyrkning. Hvor man før havde taget ny jord under plov, efterhånden som folketallet voksede, måtte man nu nøjes med de arealer der allerede var under plov, og det blev vanskeligt at finde beskæftigelse til alle.

Udviklingen i landsbyerne har ikke stået stille. Allerede for 25 år siden introduceredes de første traktorer, og i de senere år har man forsøgt sig med kunstvanding. Den gamle selvforsyning rækker ikke til længere, flere og flere ting må købes udefra.

Alt er en blanding af gammelt og nyt. Lerklinede, tætliggende huse og gårde langs snævre, snoede gader, egner sig bedre til ridt på hesteryg og transport med æselkærrer end automobilkørsel. Selv om det moderne Tyrkiet er en ikke-konfessionel stat, som blev oprettet under skarpe opgør mellem regeringen og den islamiske embedsstand, stråler moskeerne med usvækket – eller snarere fornyet – pragt over landsbyerne. Moskeerne er landsbyboernes stolthed. I bedetimerne er de tæt besøgt. De pranger med rigt ornamenterede vægge og tykke bedetæpper, og de er hygge- og varmestuer på kolde vinterdage. Da Kılbasan i november

Fig. 3. Mand med gammeldags tærkeslæde. I dag høstes det meste korn dog mange steder med mejetærsker.

1970 fik elektricitet, var moskeen en af de allerførste bygninger, der nød godt heraf. Nu funkler minareten hver aften af røde, gule, grønne og blå lamper. I Kusca har man lige lagt sidste hånd på en ny, stor moske, der er opført for penge som Kuscas mænd har sendt hjem fra Danmark.

De gamle mænd har altid haft stor indflydelse i landsbysamfundet. De er slægternes overhoveder, og deres beslutninger bliver adlydt, hvad enten de unge arbejder i landsbyen eller et fjernt sted i Europa.

En krise er imidlertid opstået i løbet af de sidste fire-fem år i Kusca og Kılbasan. Fra hver landsby er omkring 300 mand udvandret til Vesteuropa, og landsbyerne beboes nu hovedsagelig af kvinder, børn og gamle mænd.

Mangel på beskæftigelse i landsbyerne var i mange tilfælde årsagen til udvandringen. I takt med emigrationen opstod der imidlertid mangel på arbejdskraft, og mange landmænd begyndte at mekanisere driften, ofte med penge tjent under arbejde i udlandet. Mekaniseringen har imidlertid betydet, at der ikke længere er behov for de udvandrede arbejdskraft i landsbyen, og da der officielt er over 1 mill. arbejdsløse i Tyrkiet, er deres muligheder for at vende hjem til et arbejde minimale.

De fleste er rejst hjemmefra for at spare nogle penge sammen, så de kunne vende hjem og købe moderne landbrugsmaskiner eller – hvis de ikke ejede jord – starte en selvstændig virksomhed. Vognmandskørsel var idealet – drømmen var en rutebil, en taxa eller en lastbil. På få år har Tyrkiet fået vognmænd i alt for stort tal, og man kan nu engang ikke leve af at køre vognmandskørsel for hinanden. Denne besynderlige udvikling rummer nøglen til forståelse af, hvorfor udviklingen går skævt. Man mekaniserer, uden at mennesket følger med. Man investerer i maskiner uden at være i stand til at få et rimeligt udbytte af dem.

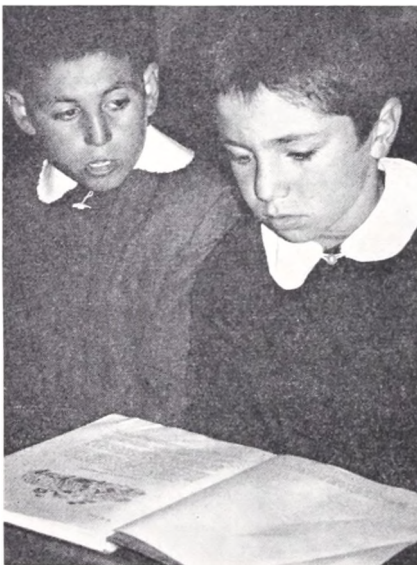
Maskinerne blokerer tilbagevejen for emigranterne. De kan risikere at vende hjem til en endnu større arbejdsløshed, end de forlod. Virkningen heraf er allerede mærkbar. En faldende andel af udvandrernes løn når nu hjem til Tyrkiet, fordi mange forbereder sig på at forblive i de lande, hvor de nu befinder sig.

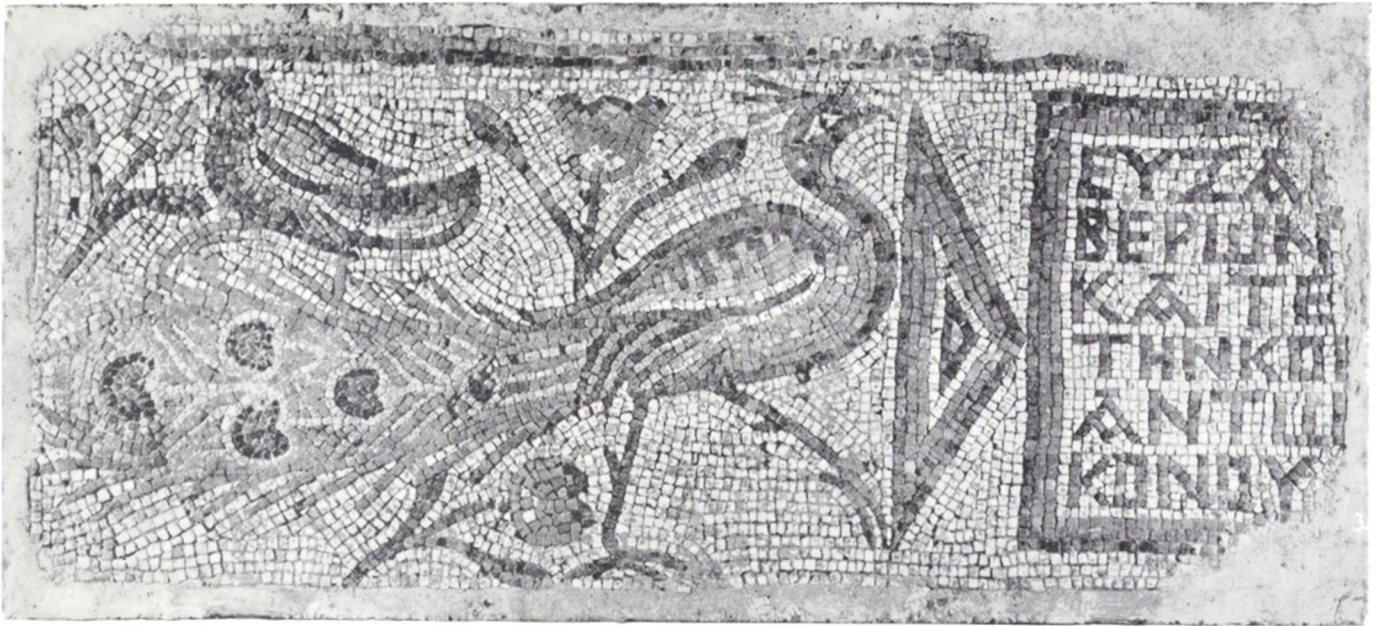
Oplysningerne fra de lokale undersøgelser er blevet fuldt ud bekræftet af undersøgelser på det nationale plan. Fra 1960 til 1969 rejste godt 370.000 tyrkere til Vesteuropa. Af disse er kun henimod 50.000 vendt hjem. Dette viser, at så længe der er beskæftigelse i Vesteuropa, forbliver hovedparten af emigranterne der.

Til trods for, at det er blandt de ufaglærte, man finder den største ledighedsprocent i Tyrkiet, er hovedparten af dem, der udvandrer, faglærte. Dette faktum hæmmer Tyrkiets udvikling, fordi denne i høj grad må baseres på faglært arbejdskraft.

Udvandrernes hjemsendte penge går kun i ringe omfang til opbygning af det tyrkiske produktionsapparat. En stor del af pengene er med til at forøge efterspørgslen af importvarer – ofte forbrugsvarer – hvilket har en negativ virkning på den tyrkiske handelsbalance.

Fig. 4 To kurdiske skolebørn i landsbyen Kusca. Al undervisning foregår på tyrkisk, og da børnenes modersmål er kurdisk, er udbyttet af de fem års tvungne skolegang ofte meget begrænset.

Hellig Adam i Paradis

Af STEFFEN TROLLE

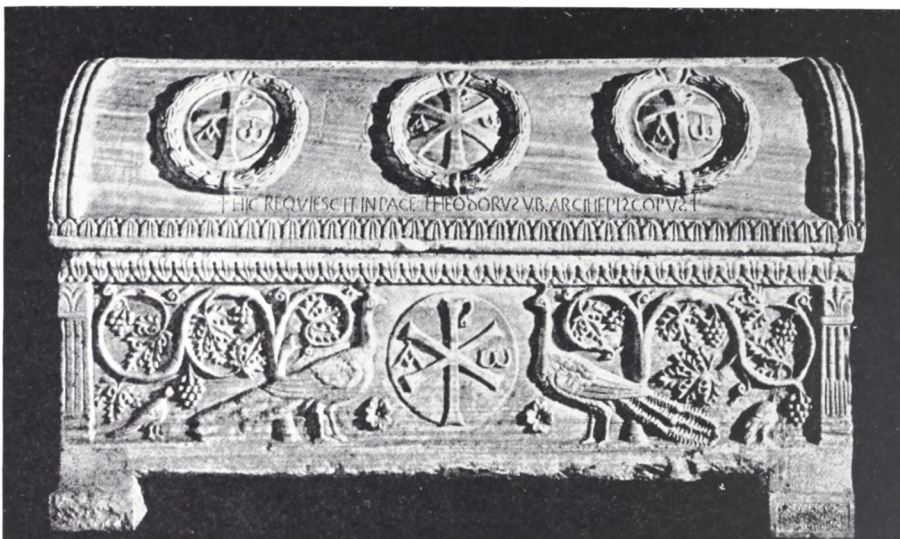
I Nationalmuseets antiksamling er det nu muligt at se fire farverige udsnit af monumentale mosaikgulve fra overgangen mellem den klassiske oldtid og middelalderen. Stykkerne kommer fra en privatsamling, men må ud fra stilen formodes at stamme fra ét af de østlige Middelhavslande. Tre er skænket af Ny Carlsbergfondet, medens det fjerde, der fremviser en sjælden scene af stor kirkehistorisk interesse, er indkøbt af Nationalmuseet (fig. 1, 3, 6, se også farveplanchen og bogens omslag).

Mosaikkerne, der er indstøbt i moderne cementkasser, står teknisk set hinanden meget nær. De forholdsvis store, tilnærmelsesvis kvadratiske eller trekantede stifter er for det meste af kalksten eller marmor og er lagt i cement. Baggrunden er holdt i hvidlige toner, medens figurerne er sammensat af sten i mange forskellige nuancer. Dominerende er afskygninger af gråt, brunt, orange og rødt. Rent blå er lagt med nu tildels stærkt forvitrede glasstifter. Selv om mosaikkerne ikke nødvendigvis kommer fra samme bygning, er der, som det vil ses, et idémæssigt slægtskab mellem billedfremstillingerne.

Det mindste stykke (fig. 1), der er 1,32 m langt og 0,56 m bredt, stammer fra kanten af et mosaikgulv og er særlig interessant, fordi det giver en del af en indskrifttavle af romersk type, en såkaldt tabula ansata. Teksten, der er sat med romertidens græske bogstaver, er tilstrækkeligt bevaret til, at man ved hjælp af lignende indskrifter fra tidlig

Fig. 1. Nationalmuseets antiksamling inv.nr. 15059. Gave fra Ny Carlsbergfondet. Se også farveplanche.

Fig. 2. Sarkofag i Sant' Apollinare in Classe, Ravenna. 5.-6. årh. (Fra A. Grabar, *Byzantium. From the Death of Theodosius to the Rise of Islam*, Thames and Hudson 1966, fig. 296).

byzantinske kirker i Levanten kan rekonstruere indholdet: Efter i en bøn at have lovet mosaikken lod en person og hans børn den lægge i apsis (i en kirke). Indskriften slutter med en opremsning af kirkens præsteskab på dette tidspunkt. En mand ved navn Antōnios var sandsynligvis episkopos (biskop) eller presbyteros (præst). Nederst ses en del af betegnelsen for den laveste gejstlige, diakonos, egentlig tjener, heraf ordet degn.

Til venstre for indskrifttavlen spankulerer to fugle mellem rødbrune blomster med sorte stængler og blade. Begge fugles konturer er sorte, medens kroppene og vingerne er holdt i grå, brunlige og orange toner. Den lille rødbenede fugl, muligvis en due, overgås i fjerpragt af den store, stolte påfuglehan, hvis sammenfoldede brune halefjer har „øjne“ i stærkt grønt og blå.

At mosaikken forestiller en have, vises netop af påfuglen, der i denne art kun lever vildt i Indien og på Ceylon. Som tamme pryddyr var påfuglene længe meget sjældne i Middelhavslandene. Således nævnes det specielt i 1. Kongernes Bog 22, at kong Salomons skibe hentede påfugle hjem fra Ophir (Indien). Over Persien nåede de i 5. årh. f. Kr. til Grækenland, hvor de holdtes som hellige dyr i gudinden Heras helligdom på øen Samos.

Ved Alexander den Stores felttog blev Indien bragt i direkte kontakt med den græske verden, og påfugle blev almindelige i de hellenistiske og senere også i de romerske lysthaver. Beundringen for fuglens nærmest overjordiske skønhed gav sig udtryk på højst forskellig måde: Medens der i hjemlandet Indien var dødsstraf for drab på påfugle, havnede de hos romerne på spisebordet som en speciel delikatesse, selv om smagen efter sigende er ganske uinteressant. Følgen var, at man satte opdrættet i system. Flokke af påfugle blev samlede i parker eller, endnu bedre, på småøer, hvor de kunne yngle uforstyrret. På trods af denne

*Fig. 3. Nationalmuseets antiksamling
inv.nr. 15061.*

kulinariske interesse for fuglen blev den stadig betragtet som et symbol for gudinden Hera-Juno, ligesom ørnen stod for Zeus-Jupiter.

Men for den tidlige kristne kirke fik påfuglen en speciel betydning. Kirkefaderen Augustin (354–430) udtrykker det således i sit værk *Om Guds Stat*: Gud har givet påfuglens døde kød den egenskab, at det ikke kan rådne. Tanken synes at stamme fra Indien, hvor man forestillede sig en gylden påfugl, som altid var ung og udødelig. Det var således naturligt, at påfuglene i den kristne kunst helt op til 9. årh. symboliserede menneskets kommende genopstandelse, navnlig på sarkofager (fig. 2), men også på korskranker og, som her, i mosaikker.

Symbolikken kan dog række videre endnu. Lysthaven med fugle og andre dyr kaldes på græsk *paradeisos* (paradis). Ordet er overtaget fra persisk, idet sådanne dyreparker efter gammel orientalsk skik var anlagt ved perserkongernes paladser, og det bliver som bekendt senere anvendt om den jødiske Edens Have. Det er ikke utænkeligt, at mosaikken har været en del af en større fremstilling visende den himmelske have, som de troende ser frem imod.

En lignende fortolkning er i høj grad sandsynlig for det næste stykke, der måler ca. 1,65 × 0,95 m (fig. 3). Til højre, over et figentræ med orangerøde frugter, er hoved og hals af en påfugl bevaret. At vi befinder os i Paradis, fremgår af personen mellem de to slanke cypresser med orange grene og gråsort til blåligt løv. Ovenover er navnet angivet med græske bogstaver, lagt med nu forvitrede blå glasstifter: Adam.

Det første menneske er højst usædvanligt fremstillet. Den orange og grå glorie om det noget ubehjælpsomt udførte hoved karakteriserer ham således som hellig, som „helgen“; han sidder frontalt på en trone, hvis orangerøde ben og armlæn med blå glasstiftkontur kun er udført på hans venstre side. Hans ene bevarede sandalklædte fod hviler på en skammel med orange og nu forvitret blå kant.

Motivet er overtaget fra den senromerske kunst, hvor kejseren og de højere embedsmænd fremstilles siddende frontalt som herskere eller dommere. Men Adam er ikke iført den romerske fornemme dragt, togaen, således som senatoren Probianus på et skrivetavleomslag af elfenben (fig. 4). I stedet er han ikklædt en hvidlig kappe med grå og orange folder, det græske himation (på latin *pallium*); dragten dækker begge skuldre, hele venstre arm og det meste af højre. Indenunder bærer han en hvid kjortel, den romerske *tunica*, der kun ses i kappens halsåbning.

Adams ene synlige hånd holdes i den østromerske kirkes velsignelsesgestus: Pege-, lang- og lillefinger er udstrakte, medens ringfingeren og tommelfingeren krydses i et korstegn i den udadvendte håndflade. Det vides ikke sikkert, om denne håndstilling er afledt af den romerske talegestus, som Probianus anvender på elfenbenstavlen (fig. 4), men den står i kontrast til den vestromerske kirkes mere enkle velsignelsesgestus, hvor tommel-, pege- og langfinger er udstrakte og de sidste to bøjede.

Denne fremstilling af Adam er afgjort i strid med den rolle, som den

Fig. 4. Udsnit af elfenbensomslag (diptychon) til skrivetavle, visende *Vicarius urbis Romae, Rufius Probianus* som senator. Omkring 400. (Fra R. Delbrueck, *Die Consulardiptychen*. Berlin-Leipzig 1929, pl. 65).

Fig. 5. Maleri i gravkapel ved Bawit, Ægypten. 6.-7. årh. (Fra A. Grabar, *Martyrium*, *College de France* 1946, pl. LVIII, 1).

vestlige kirke har tildelt ham. Dér er han udelukkende synderen, der sammen med Eva bærer skylden for menneskets fordrivelse fra Paradis. I stærk modsætning hertil troner han på mosaikken som menneskehedens stamfader, som en velsignende påklædt helgen i Paradis.

Der er kun få paralleller til denne opfattelse af Adam, og de er karakteristisk nok fra de østlige Middelhavslande, navnlig Ægypten. Fremhæves skal to vægmalerier fra 6.-7. årh. i gravkapper ved det koptiske kloster Bawit i Øvreægypten. Her er Adam dels fremstillet som helgen, dels som profet med korsstav (fig. 5). I indskriften benævnes han som „vor fader Adam“. I enkelte tilfælde gengives han i senere byzantinsk kunst med glorie som den første i patriarchrækken, således i en håndskrift-illustration fra 10. årh. i Firenze og i en hulekirke fra 11. årh. ved Soğanli i Kappadokien, Tyrkiet.

Man mener, at der bag denne forherligelse af Adam ligger jødisk religiøs tænkning, som blev videreført og uddybet af de kristne jøder. Medens den vestromerske kirke slog hårdt ned på sådanne afvigelser, optoges Adamkulten i den byzantinske kirke, f. eks. blev han dyrket i et kapel ved Golgatha, hvor hans grav lå efter de kristne jøders tradition. I overensstemmelse med hans rolle som verdensfader overså man ikke, at hans navn er sammensat af forbogstaverne i de græske navne på de fire verdenshjørner: Arktos (nord), Dysis (vest), Anatolē (øst) og Mesēmbria (syd). I den græsk-ortodokse kirke bliver Adam stadig æret sammen med Eva på den sidste søndag før juleaften.

Den tredje mosaik (fig. 6), der måler ca. 1,50 × 1,30 m, og som stammer fra yderkanten af en større komposition, slutter sig motivisk til de to foregående ved fremstillingen øverst af en sort plante, et kun delvist bevaret træ og en langbenet, spankulerende fugl, muligvis en hejre hvis hoved og hals mangler. Under denne havescene, i et størrelsesmæssigt misforhold til fuglen, ses en høj, aflang bygning, der er fremstillet i primitivt perspektiv, idet både langsiden og kortsiden ses lige forfra, medens sadeltaget ses skråt fra siden. Konstruktionen er omhyggeligt gengivet: Langsiders mur er opbygget af rektangulære grå, gule, orange og røde kvadere. I de to øverste skifter er der anbragt tre rundbuede vinduesåbninger, opdelt med hvide sprosser. Taget er lagt med store, røde fladtegl. I gavltrekanter er der endnu et rundbuet vindue og derunder, i hele bygningens bredde, en aflastningsbue og en indgang. I døråbningen hænger et lyst tæppe med rød bort foroven og orange folder. Forneden er det bundet i en knude ligesom forhænget på Probianus' elfenbenstavle (fig. 4 til højre). Bag tæppet ses kvaderner i den anden langmur eller muligvis et gitterværk.

Bygningen skal formentlig tolkes som en helligdom, men om den er jødisk eller kristen kan diskuteres. Selv om der ikke er korstegn på taget, er der intet, der taler direkte imod, at det er en kirke af enkel, tidlig type. Blandt de mange forladte kirkeanlæg i Levanten findes der bygninger, som strukturelt står mosaikkens meget nær, f. eks. viser den en-

Fig. 6. Nationalmuseets antiksamling
inv.nr. 15060. Gave fra Ny Carlsberg-
fondet.

skibede kirke i Sitt er Rûm nordvest for Aleppo i Syrien et lignende stort, regelmæssigt kvaderværk med højsiddende rundbuede vinduer (fig. 7). Buen og forhænget i kortsiden kunne da tænkes at være en fremprojicering af korbuen med det såkaldte parapetasma, et tæppe, der skilte skibet fra koret.

Mosaikken er beskåret på væsentlige punkter, hvorfor man må afstå fra at teoretisere for meget over fremstillingens betydning. De buede mørke genstande i indgangen er måske hornene på en okse, og det er ikke umuligt, at den kun delvist bevarede søjle helt til venstre har båret en søjlehelgen. Men associationerne til paradisfremstillingerne antyder, at scenen er hævet op i et mytisk plan, og man kan da foreslå, at udsnittet gengiver en del af det himmelske Jerusalem.

Den fjerde og sidste mosaik, der måler ca. 1,50 × 1,50 m (farveplanche), adskille sig fra de øvrige ved, at den lyse baggrund er lagt delvist i skælmønster. Figurscenen virker også mere djærv. Mellem små røde blomster går en muldyrhingst mod højre. Over ryggen ligger et tæppe

med en stærkt rød bort, holdt fast med en rem om bagfjerdingerne og ved et bovtræ om halsen. Over dækkenet er anbragt en lastsadel af orange til brunt træ, fastspændt med en rem, der går ind under bugen. En sæk, lavet af et sammensyet dyreskind (de fire ben og halsen er tydeligt gengivet) er med hvid snor surret til sadlens side. En tømme fører fra bovtræet til det røde hovedtøj, og i et bånd om halsen hænger en klokke.

Umiddelbart synes der ikke at ligge en dybere betydning i denne fremstilling. Men tænkes skindsækken at indeholde vin, kan scenen få et kultisk indhold. Muldyret og æslet, vinbondens uundværlige lastdyr, ses ofte i ældre græsk kunst associeret med vinguden Dionysos og hans ledsagere, silenerne og mænaderne, enten som gudens ridedyr eller som udtryk for den seksuelle kraft (fig. 8). Men da vinrankedekoration og vinhøstscener i den tidlige kristne kunst viser hen til eucharistien (nadveren), er det ikke usandsynligt, at også denne mosaik kan have ligget i en kristen bygning.

Over muldyret ses en græsk indskrift, som med stor sandsynlighed kan tydes som ordet *psēphothetai*, den faglige betegnelse for mosaikmestrene, hvis navne ikke er bevarede. Ordet stammer fra figurmosaikkernes tidligste periode, 5.–2. årh. f. Kr., hvor man arbejdede med små naturfarvede rullesten (*psēphoi*), men det blev bibeholdt, selv efter at man i 2. årh. f. Kr. gik over til at anvende tilhugne, rektangulære stifter, *tessellae*, hvoraf de romerske mosaiklæggere, *tessellarii*, fik deres navn.

Da mosaikkunsten var en udbredt, men højt specialiseret kunstart, hvis

Fig. 7. Klosterkirken i Sitt er Rûm, Syrien. 6. årh. (Fra H. C. Butler, Ancient Architecture in Syria, Section B, Leyden 1920, fig. 276).

Fig. 8. Silen og æsel. udsnit af en attisk kratér (vinkumme) i Antiksamlingen, inv.nr. 13111. 475-450 f. Kr.

udøvere i den sene romertid var samlet i lav, er det naturligt, at gulvmosaikkerne i kirker, bygget i de to århundreder efter kejser Konstantins anerkendelsesdekret i 313, viser stærk tilknytning til de verdslige. Dette medførte på sin side, som vi har set, en kristen omfortolkning af motiverne, en ny symbolik, der dog ikke længe fik lov til at udfolde sig i gulvmosaikkerne, idet kejser Theodosius II i 427 forbød hellige symboler på kirkegulvene.

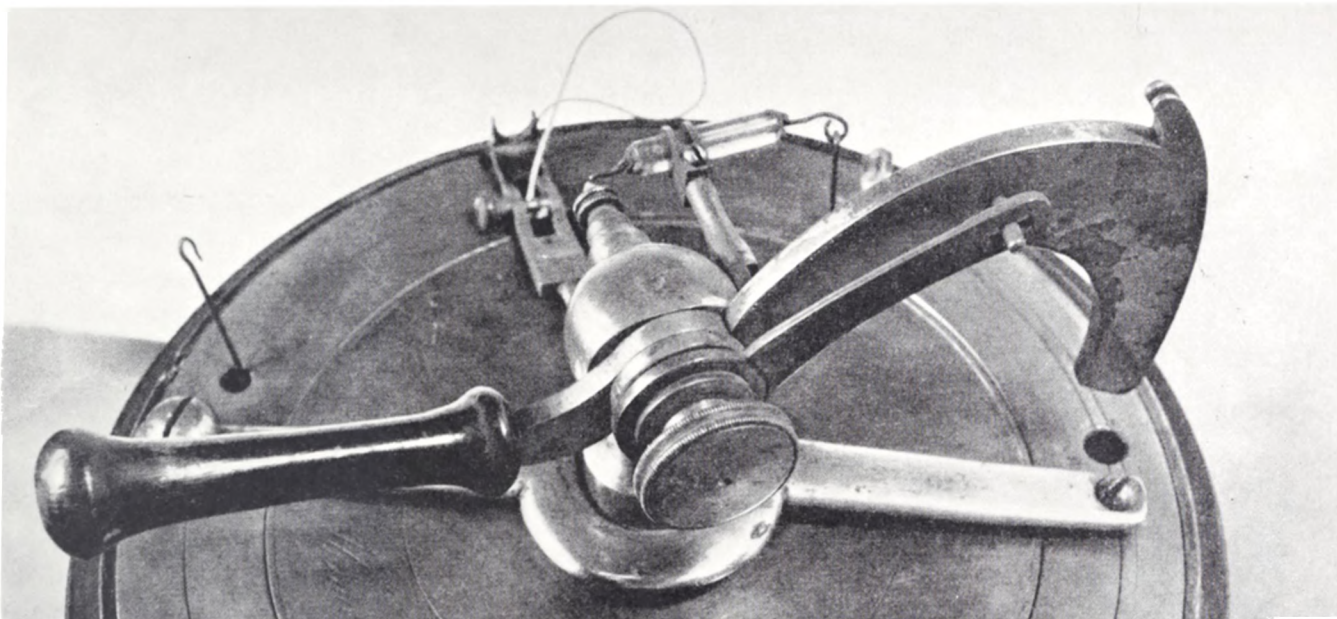
I Levanten synes man ikke med det samme at have overholdt dette forbud. De ret neutrale paradisfremstillinger blev stadig lagt i begyndelsen af 6. årh., f. eks. i en martyrkirke i Seleucia Pierias, havneby til den syriske hovedby Antiochia, hvor den senantikke mosaikkunsts udvikling kan følges meget nøje, takket være en serie historisk daterede ødelæggelser, dels jordskælv, dels krigshandlinger.

Antiksamlingens mosaikker er samtidig med det seneste dér iagttagne udviklingstrin, karakteriseret ved, at figurerne uden rumlig gengivelse og uden grundlinie er anbragt i fladefyldende rækker over hinanden. Stilistisk og teknisk står muldyrstykket f. eks. meget nær den førnævnte paradismosaik i Seleucia, lagt kort før et frygteligt jordskælv i 526.

De fire mosaikker kan således dateres til den senere del af 5. årh. og begyndelsen af det 6. Stilistisk viser de frem mod middelalderen, i symbolikken bygger de på antikkens motivverden, som kun delvist overlever senere. Kirkens negative holdning over for visse af menneskelivets sider bevirkede, at nogle symboler fik modsat fortegn, f. eks. blev påfuglen udtryk for pyntesyge. Mosaikkerne er fra et endnu ikke fastlåst kristent milieu. Ud af dem lyser et livsglad håb om det nye Paradis.

Farveplanchen (heroverfor). Øverst Nationalmuseets antiksamling inv.nr. 15059, nederst inv.nr. 15058. Gave fra Ny Carlsbergfondet.

Nogle fyrtøjer fra 17- og 1800-tallet og deres forudsætninger med en excurs til Kipp's apparat

Af KNUD E. HOLM

„Den kan ikke bruges til andet end at sætte på museum“. Ja, der er mange grunde til, at ting havner på museum, men en udtalelse som ovenstående minder os om, at en vis del af genstandene på et museum hører til blandt, hvad vi kunne kalde forældede tekniske „vidundere“.

At skaffe sig ild har altid hørt til menneskets elementære fornødenheder, og man har gjort det på så mange forskellige måder i tidens løb, at der også er blevet nogle tilovers til kuriositetshjørnet. En lille stribe fyrtøjer er hentet frem her, fyrtøjer, hvis eksistens og virkemåde er ukendt for de fleste, men som bl. a. er morsomme derved, at de illustrerer faser i den tekniske udvikling. De viser, hvordan man også tidligere har søgt at udnytte nye opdagelser indenfor videnskab og teknik, så de får praktisk betydning i hverdagen.

Forudsætningen for de fyrtøjer, der kommer til at spille hovedrollen her, er opdagelsen og udnyttelsen af brint. Brint, som den fremkommer f. eks., når man hælder svovlsyre over jernfilspåner, er iagttaget i hvert fald midt i 1500-tallet, men efter al sandsynlighed også tidligere. Hvor- når man har gjort den iagttagelse, at denne luftart kan brænde, er lidt uklart, men den var i hvert fald kendt af forskere i det tidlige 1600-tal

Fig. 1. Detaille af fyrtøj bygget af Joh. Gerzabeck, München. (Se også farveplanchen øverst til højre). Figuren viser den mekanik, der skjuler sig under fyrtojets kuppelformede låg. Det store „horn“ til højre i billedet har via et snoretræk været forbundet til en elektricermaskine i apparatets bund. Brinten strømmer ud af dysen, der ses foroven i billedet. Tilledningerne til gnistgabets er ligesom snoretrækket ført op gennem apparatets søjler. Deutsches Museum, München fot.

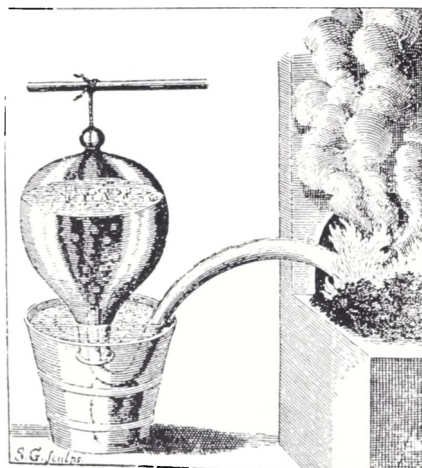
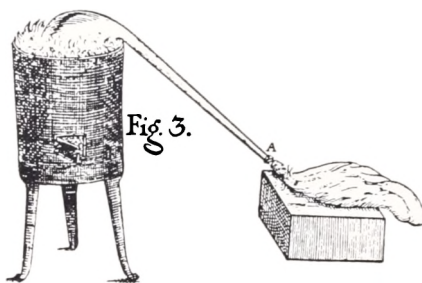

Fig. 2. Stephen Hales' opstilling til opsamling af luftarter over vand, 1727.

Fig. 3. Svineblærer var en vigtig og hyppigt anvendt bestanddel af apparaturet ved alle tidlige eksperimenter med luftarter. De tjente til opsamling af luften og videregav den let og villigt, når man trykkede på dem med hånd- eller fjederkraft.

eller hen imod midten af århundredet (Turquet de Mayerne, Robert Boyle).

Brint blev imidlertid først nøje undersøgt og beskrevet af englænderen Cavendish (1766). Han regnes normalt for brintens opdager. Hvordan kunne man kende brint i flere århundreder uden at „opdage“ den? Dette hænger sammen med to ting, dels opfattelsen af hvad luft er, dels ideen om det brændbare „princip“. Luft blev som et af de fire elementer endnu op mod denne tid almindeligvis betragtet som én ganske bestemt ting, der ganske vist kunne opblandes med forskellige „dunster“ – men luft var og blev dog luft. Når man derfor så bobler stige tilvejs fra en væske, var det i og for sig tilstrækkeligt at fastslå, at her frigjordes luft. Ting, der kunne brænde eller nære en flamme, indeholdt det brændbare princip, det brændbare væsen, eller hvad man nu kaldte det, der ligeledes var noget ganske bestemt. Ofte kaldtes det simpelthen svovl, efter et af de brændbare naturprodukter man kendte. Svovl og mineralolie var i modsætning til f. eks. træ i stand til at brænde helt bort uden at efterlade aske og kunne derfor betragtes som indeholdende det brændbare princip i særlig ren form. Formentlig har man også iagttaget, at man ved brænding af kul og tørv samt ved ristning eller brænding af en række metalmalme fandt umiskendelige tegn på forbrænding af svovl – såvel flammens udseende som lugten er jo karakteristiske. Man kunne derved let danne sig den mening, at svovlet på en eller anden måde udgjorde selve det brændbare princip. Disse ting til sammen har muligvis ført til den vage formodning, at der under de her omhandlede omstændigheder udvikledes luft iblandet en passende mængde af det brændbare princip.

Det var dog en opfattelse, man ikke i det lange løb kunne slå sig til tåls med. Det blev efterhånden klart, at luft dannet under forskellige omstændigheder ikke var ganske det samme. Det første skridt til at karakterisere forskellige luftarter er naturligvis at angive, hvoraf de kommer. Dette præger i nogen grad den navngivning, der i begyndelsen fandt sted. Den belgiske kemiker Johann Baptista van Helmont (1579–1644) er den første, i hvis værker der klart skelnes mellem en række forskellige luftarter. Han opfandt ordet gas (som menes afledt af kaos) til betegnelse for disse. Nogle af hans luftarter viste sig dog senere at være én og den samme, nemlig kuldioxid (bl. a. kaldet gas sylvestre – træ-(kuls)gas, senere også undertiden Gas Helmontii).

For et nøjere studium af disse gasser var det nødvendigt at kunne opsamle dem og indeslutte dem i en beholder. Boyle var formentlig den, der først fandt på at opsamle gas, i dette tilfælde brint, i en inden forsøget væskefyldt klokke, hvis rand holdtes neddyppet i et andet kar. Han foretog selve brintudviklingen inde i klokken, der ligesom karret var fyldt med fortyndet svovlsyre. Skridtet herfra og til at lede luft via et rør ind under en sådan klokke var ikke langt. Man havde længe været vant til at opsamle kondensater fra destillationsapparatet i et „forlag“

Fig. 4. Titelblad fra Ehrmanns bog.

DÉSCRIPTION
ET
USAGE
DE
QUELQUES
LAMPES
À AIR INFLAMMABLE

PAR
F. L. EHRMANN,
Licencié ès Loix & Démonstrateur de Physique
expérimentale à Strasbourg.

Avec une planche gravée en taille douce.

A STRASBOURG

de l'Imprimerie de J. H. HEITZ, Imprimeur de l'Univ.

MDCCLXXX.

Avec Permission.

af en eller anden slags, men luftformige produkter af disse processer var hidtil undsluppet. Fig. 2 viser, hvordan Stephen Hales (1677–1761) opsamlede luft fra en retort i „luftklokken“ (the pneumatic trough – det pneumatiske kar, som det døbttes i England). Fig. 3 viser opsamling af

luft i en blære, som foretaget af C. W. Scheele, den bekendte svenske apoteker og kemiker (1742–1786).

I 1780 udgives i Strasbourgen en lille bog af F. L. Ehrmann med titlen „Description et Usage de quelques Lampes à air inflammable“ (se fig. 4). Denne bog indeholder beskrivelsen af en række forstadier til de fyrstøjer, der senere sættes i produktion, og er interessant, fordi den så klart illustrerer de kvaler, man har haft med at lære sig at håndtere luftarterne. Fig. 5 viser bogens eneste planche, hvor fire forskellige modeller af „lamper“ eller fyrstøjer er afbildet. Fælles for dem alle er, at den udstrømmende brint antændes ved en elektrisk gnist, der fås fra et elektrofor (afbildet som tavlens fig. 8), samt det forhold, at brinten påfyldes apparaterne fra flasker, i hvilke man har opfanget brinten i et pneumatisk kar (afbildet som tavlens fig. 10) eller eventuelt direkte fra udviklingsflaskens udmundingsrør. Hvad enten den ene eller den anden på-

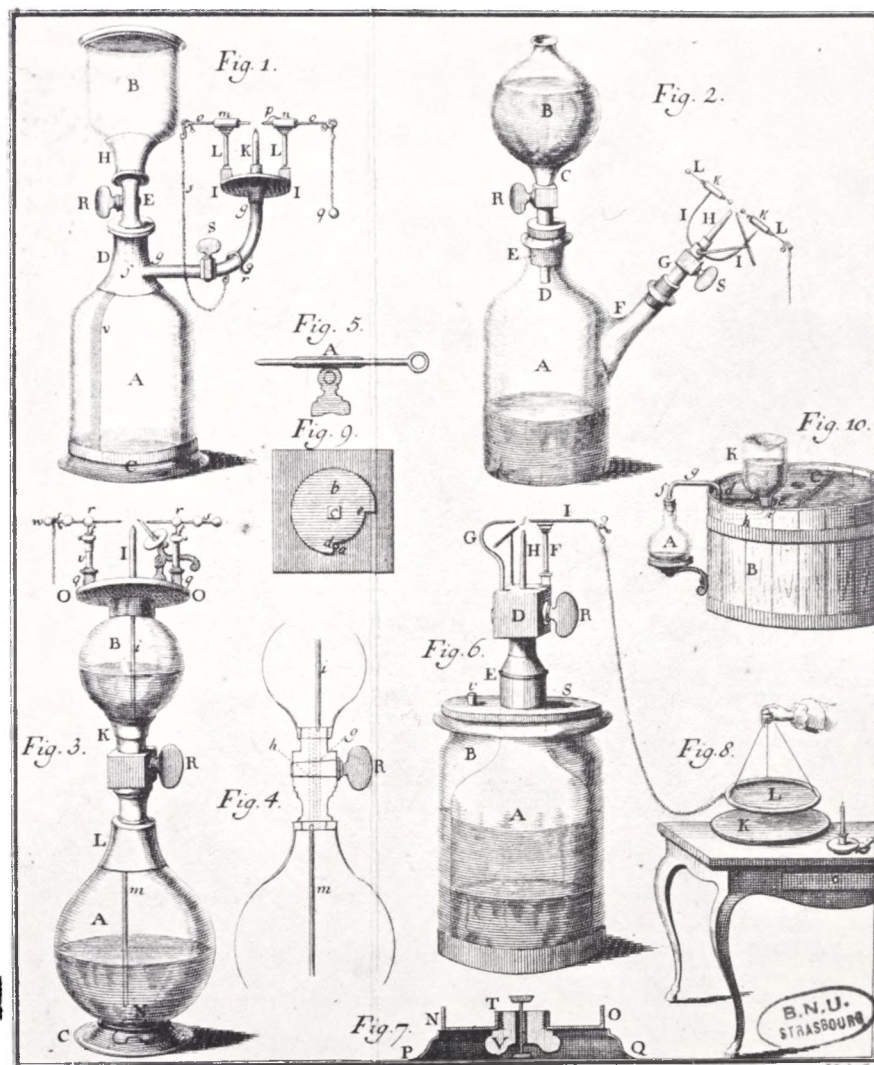
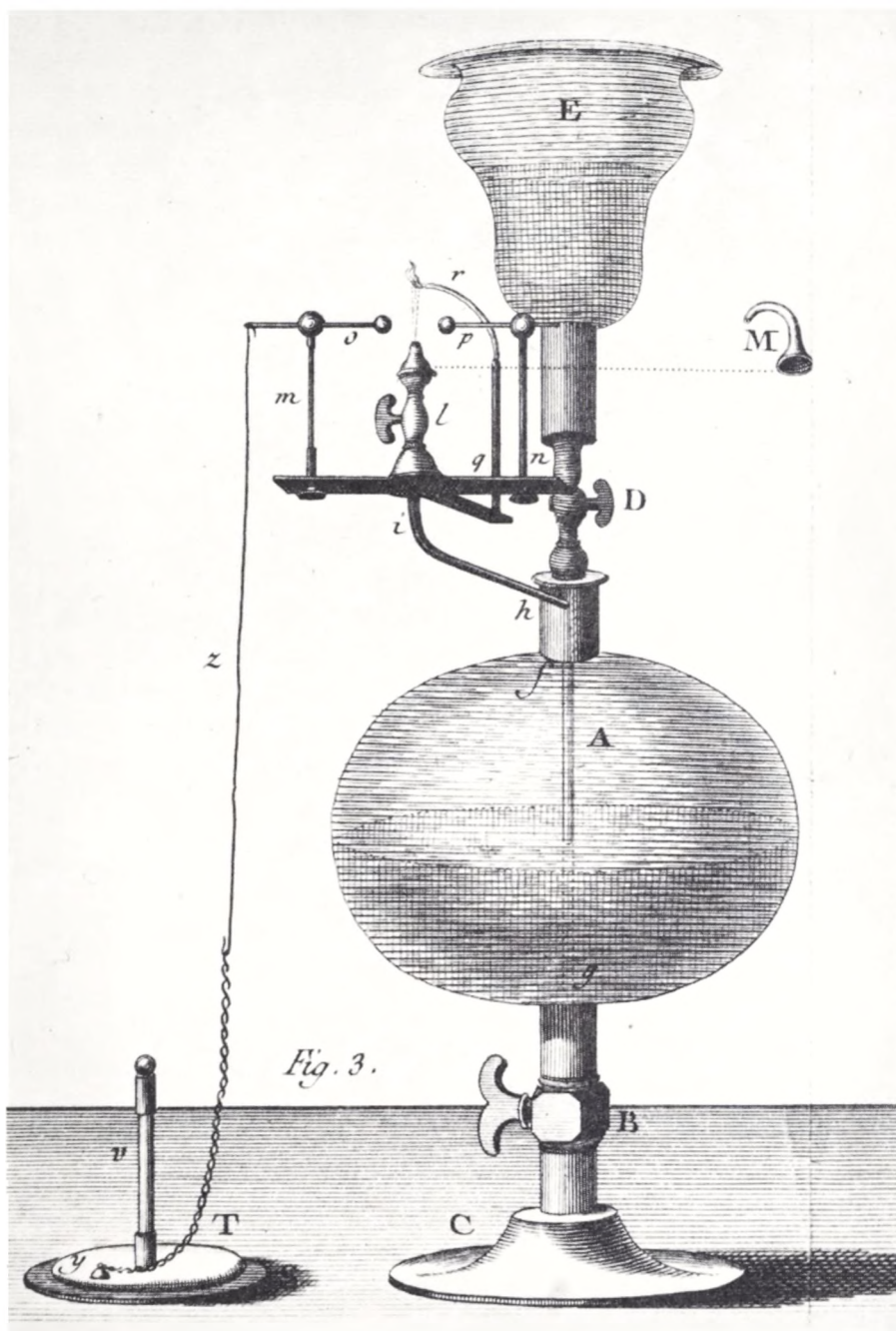

Fig. 5. Tavle fra Ehrmanns bog visende forskellige modeller af fyrstøjer.

Fig. 6. Fyrtøj opbygget ligesom Ehrmanns fig. 1 og 2, men med fyldning gennem den tragtformede bund, der er forsynet med en hane. Fra Sigaud de la Fond: „Essai sur differente Especes d’Air-fixe ou de Gas“ 2. udg. 1785. Findes ikke i udgaven fra 1779.

fyldningsmåde anvendes, må apparaterne være vandfyldte ved starten og bringes over i karret, så operationen kan ske under vand. Alle fire apparater har to beholdere kaldet A og B. Påfyldning af brinten sker for de tre første lampers vedkommende gennem beholderen B (apparatet holdes med bunden i vejret). Brinten stiger op i beholderen A, og når denne er fyldt, standses påfyldningen, hanen midt på apparatet lukkes, og apparatet vendes opret, idet man sørger for, at beholder B forbliver

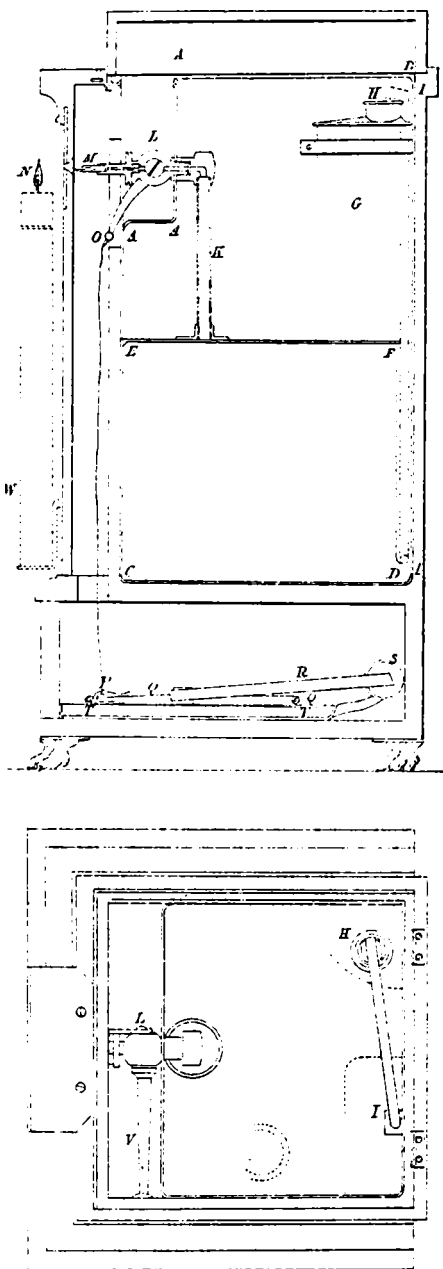

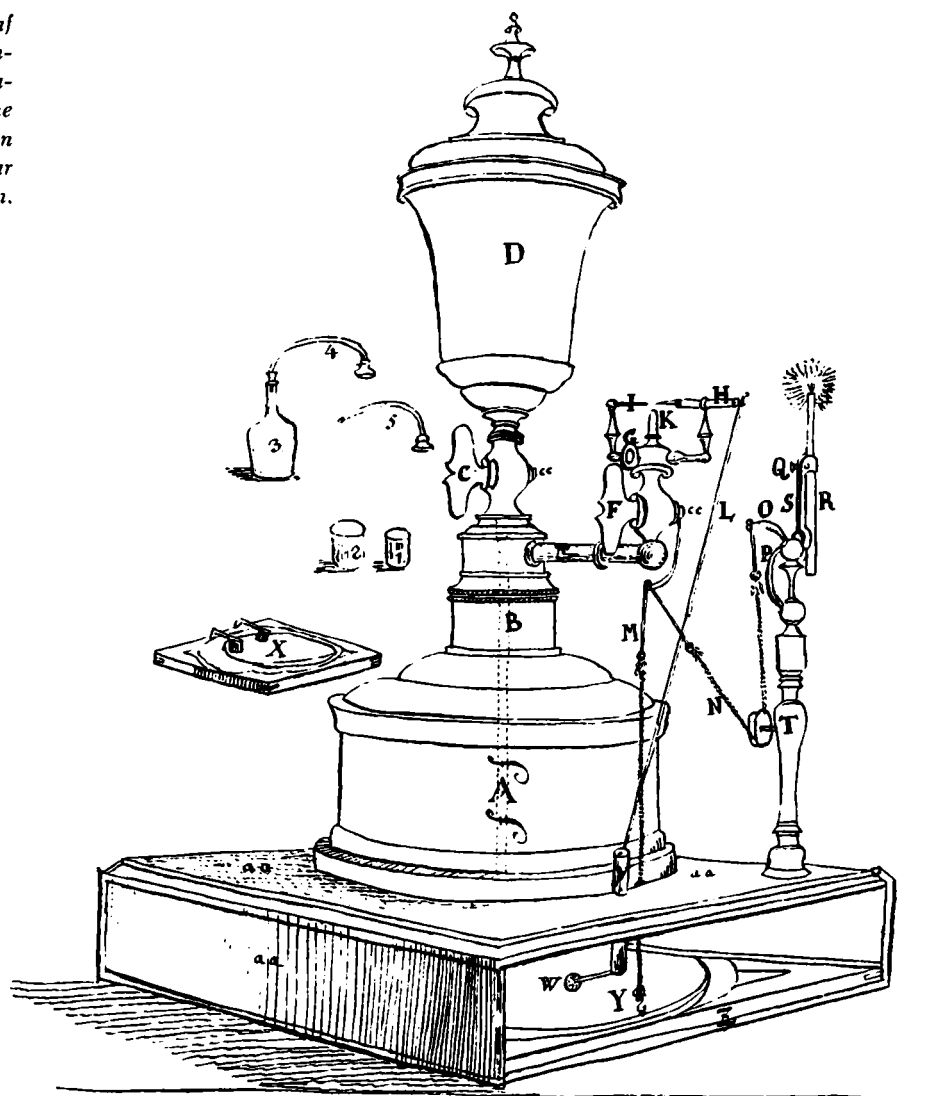
Fig. 7. Tegning af Richard Lorentz' patent (England A.D. 1807 - Nr. 3007). Apparatet indeholder her - muligvis for første gang - selve den flaske G, hvori brintudviklingen finder sted. Driemidlet, der presser brinten ud gennem dysen, er imidlertid stadig vand, der fyldes i apparatets øverste halvdel. Herfra strømmer det ned i den nedre halvdel gennem røret FD, hvorigennem også rørtilledningen fra brintudviklingsflasken er ført. Apparatet er forsynet med elektrofor i bunden samt et lys, der antændes af brintflammen.

væskefyldt. Under apparatets brug åbnes igen til beholder A med før-omtalte hane, således at vandet, der drypper eller flyder ned, driver brinten ud gennem dysen, der udmunder lige under gnistgabets. Apparaterne fig. 1 og 2 har desuden begge en hane, der åbner for brintstrømmen. Den ekstra snedighed, der er fundet på i fig. 3, er, at disse hane er erstattet af en enkelt med to gennemboringer (vist på tavlens fig. 4). Disse tre første apparater skyldes henholdsvis 1. Hr. Fürstenberger, „den meget oplyste læge og borger i Basel“, 2. Hr. Brander, „en vidende mekaniker i Augsburg“ og 3. Friherre Degabriel, „kendt for sine talenter i experimental fysikken“. Fürstenbergers og Branders apparater adskiller sig kun på uvæsentlige punkter. Det fjerde apparat (tavlens fig. 6) er frugten af F. L. Ehrmanns „og hans yngre brøders“ overvejelser. Beholderen A er her puttet inden i B, sådan at systemet, når der åbnes for hanen R, virker som forbundne kar, og vandet, der står højest i B, presser brinten ud af A, der er en klokke, der er åben forneden, eller som det hedder ganske enkelt i beskrivelsen - en flaske uden bund. Låget S har en åbning ved v, hvorigennem luften udefra kan strømme ind, efterhånden som vandstanden synker, og man har mulighed for, som det også står beskrevet, at tilføje mere vand, hvis det skønnes nødvendigt. Det, der virker frapperende ved at se denne tegning, er, i hvor høj grad den ligner de senere fyrtøjer, hvor man har fundet ud af at udvikle brinten i selve apparatet. Ehrmann har imidlertid stadig fundet det nødvendigt at påfylde brinten udefra, og til den ende har han indført en ventil i bunden af glasset B, sådan at brinten kan inddrages, uden at man behøver at stille apparatet på hovedet! Tavlens fig. 7 viser denne ventil. De to sidste figurer 5 og 9 viser detaljer vedrørende udformningen af metalspidserne, der danner gnistgab og hanerne på henholdsvis fig. 3 og 6. Såvidt Ehrmann. Det er let nu at se, at hvis man hænger et stykke zink ind i den inderste beholder i Ehrmanns fyrtøj og erstatter vandet med fortyndet svovlsyre, kan man undvære hele det besværlige ventilsystem i bunden med dets sikkert uundgåelige tæthedsproblemer - for brinten udvikles jo i selve apparatet. Man efterligner faktisk blot, hvad Boyle gjorde med sin klokke, der ligeledes var neddyppet i syre.

Det er da også det princip, vi finder udnyttet i senere fyrtøjer som de i fig. 9 og 10 afbildede og i de senere Döbereiners fyrtøjer. Hvornår nøjagtigt, vi får fyrtøjer med egen brintudvikling, er ikke ganske klart. Det er fejlagtigt, når Science Museum daterer det i fig. 9 afbildede apparat til 1807, og det er også fejlagtigt, når det påpeges, at apparatet er bygget i overensstemmelse med et engelsk patent udtaget i 1807 af en R. Lorentz efter tysk ide (se fig. 7).

Döbereiners fyrtøj stammer fra 1823, og „Döbereinere“, som er afbildet her i artiklen, og som forfatteren har set, har alle arbejdet efter princippet med egen brintudvikling. I Döbereiners egen beskrivelse af sin opfindelse kommer han imidlertid ikke i detaljer ind på dette spørgsmål. Snarest må man tolke ham i negativ retning, idet han taler

Fig. 8. Tegning af en konstruktion af hr. Pizenberger fra Konstanz. Tegningen er desværre ikke dateret. Apparatet kunne efter tegningen at domme have fungeret efter Kipp's princip, men hanen C viser, at dette næppe har været tilfældet. Deutsches Museum. München.

*Die beste und sicherste Art einer Lündmaschine
 bey Professor Pizenberger in Konstanz*

om, at man „ – Wasserstoffgas aus einem Gasreservoir (oder sogenannten elektrischen Feuerzeuge) – – – ausströmen lässt, –“. Han synes altså, idet han bruger betegnelsen reservoir, at tænke på apparater, der som den gamle type blot er en slags beholdere for brinten. Det særegne for Döbereiners fyrtøj er antændelsesmåden, og det er den, han beskriver. Til dette skal vi vende tilbage nedenfor.

Med Gerzabecks fyrtøj (farvepl. øv. t. h. samt fig. 1), der opgives som værende fra 1825, har vi muligvis et af de tidligste med egen brintudvik-

ling. Fyrtøjet har et glasbæger, der bærer zinkstykkerne. Foden er hul, således at syren kan strømme ud og ind af glasset forneden. Det er mærkeligt ved ikke at være forsynet med elektrofor, men med en veritabel elektricermaskine med roterende glasskive og amalgamerede gnidepuder.

Men lad os, inden vi forlader problemet omkring selve brintudviklingen for at gå over til at omtale de forskellige principper for antændelsen, kaste et sideblik til laboratoriernes luftudviklingsapparater. Enhver, der har arbejdet en smule med kemi, kender Kipp's apparat. P. J. Kipp var en hollandsk kemiker og forhandler af fysisk og kemisk apparatur. Han var født i 1808 og startede sin virksomhed i 1830. Omkring 1862 menes hans apparat konstrueret. Kipp's apparat (fig. 10) bruges i laboratoriet til fremstilling af f. eks. kuldioxid, brint eller svovlbrinte. Navnlig det sidste, svovlbrinten, er blevet anvendt i mængde i de analytiske laboratorier op til i dag, da den klassiske kemiske analyse i væsentlig grad bygger på fældning med svovlbrinte. Det har givetvis betydet en del for apparatets udbredelse. Der er i tidens løb opstået adskillige varianter af dette nyttige apparat. Selv om disse varianter i katalogerne figurerer under talrige andre navne, er Kipp's navn blevet tilsyneladende uløseligt knyttet til alle luftudviklingsapparater, der udnytter den indbyggede selvregulerende automatik, som kendetegner bl. a. Kipp's opfindelse. Som det fremgår, kan vi imidlertid ikke afvise, at princippet i Kipp's apparat var udnyttet af andre før Kipp. Forklaringen på Kipp's berømmelse *kan* være, at han havde den rette ting på det rette tidspunkt. Han var manden, der kunne forsyne den hastigt groende kemisk-analytiske virksomhed med et af de uundværlige remedier.

En forgænger (måske kan vi sige endnu en forgænger?) til Kipp's apparat har vi formentlig i det i fig. 15 afbildede apparat til fremstilling af „sodavand“. Det skyldes en Dr. Nooth og er forbedret af Parker, får vi at vide i Joseph Priestley's bog „Experiments and Observations on Different Kinds of Air“ fra 1775, hvor det findes gengivet. Den ydre lighed med de første Kipp's apparater er slående, men apparaterne adskiller sig i den indre opbygning på to punkter. Røret fra den øvre beholder, der i Kipp's apparat fortsætter et stykke ned i den underste beholder, slutter i Nooth's og Parker's apparat foroven i den mellemste. På overgangen mellem mellemste og underste beholder, hvor Kipp's apparat har en gennemhullet skive eller en foldet krave af et eller andet materiale, der kan fungere som bæring for zinkstykkerne, har Nooth's og Parker's apparat to glaspropper, der begge er forsynet med en serie hårrørsfine gennemhulninger. I et mellemrum mellem de to propper, der ligger den ene over den anden, ligger en lille plan-konveks glaslinse, sådan at der dannes en ventil, der tillader luft fra den underste beholder at trænge op i beholderen ovenover, mens vandet i denne forhindres i at flyde ned. Nooth og Parker's apparat arbejder ikke efter Kipp's princip. Det er nok en art luftudviklingsapparat, men man tapper ikke luften fra det. Vand kan optage en vis mængde kuldioxid under dannelse af kul-

Farvetafle. Øverst t. v.: Döbereiner med troldmand, der blæser ild ud af munden. Den lille glasklokke, han holder mellem hænderne, dækker over platinsvampen, som slangen holder. Når man løfter figurens arme, åbnes hanen; den ganske lille spritlampe, der ses til venstre, svinger samtidig ind foran troldmanden, der tænder lampen med sin flamme. Rosenholm. Øverst t. h.: Fyrtøj af form som en monopteros bygget af Joh. Gerzabeck i München, dateret 1825. Fyrtøjet er ejendommeligt bl. a. på grund af opbygningen af luftudviklingsapparatet. Deutsches Museum, München. Inv. nr. 35 498. Deutsches Museum fot. Nederst t. v.: Formentlig tysk fremstillet Döbereiner af mere almindelig type. Döbereinerne er indvendigt opbygget ligesom glassdelen i apparatet fig. 11. Bangsbo Museet, Frederikshavn. Nederst t. h.: Döbereiner af samme type som foregående. Yderbeholderne er i begge tilfælde bemalt jernblik. Nationalmuseets 3. afd. Inv. nr. 346-1920.

Fig. 9. Fyrtøj med brintudviklingsapparat og elektrofor, mærket C. F. Schultz, Stettin, Berliner Thor Nr. 489. Flammen udsendes gennem løvens mund. Science Museum, London. Inv. 1949-109. Science Museum fot.

syre. Dette kulsyreholdige vand – en art sodavand – kan drikkes. Allerede før man var i stand til at fremstille det kunstigt, kendte man det fra kulsyreholdige kilder. Luftudviklingen, d. v. s. kuldioxidudviklingen finder i apparatet sted i den underste beholder, hvor der er marmor- eller kridtbrokker samt lidt fortyndet svovlsyre (der tilføres gennem åbningen E). Vandet i beholder B gennembobles med kuldioxid og optager derved en vis mængde kulsyre. Vandet i beholder A tjener til at holde systemet under et vist tryk og fungerer samtidig som en art sikkerhedsventil, sådan at apparatet ikke sprænges eller de slebne glaspropper stødes ud (beholder A har en gennemboring ved a). De tre beholdere er naturligvis

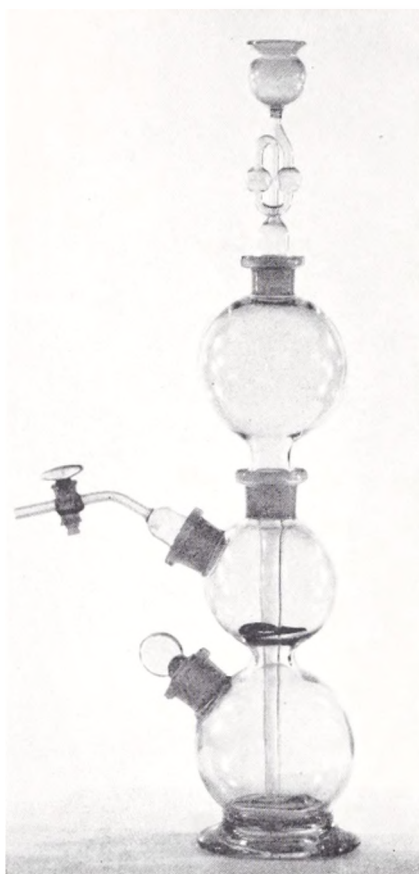

Fig. 10. Moderne Kipp's apparat. Ved brug til brintfremstilling befinder zinkstykkerne sig i mellemste beholder. Syren presses ned i nederste beholder, hvorfra overskuddet forplantes op i den øverste beholder.

samlet med fint slebne forbindelser, en ting, der ikke umiddelbart fremgår af tegningen.

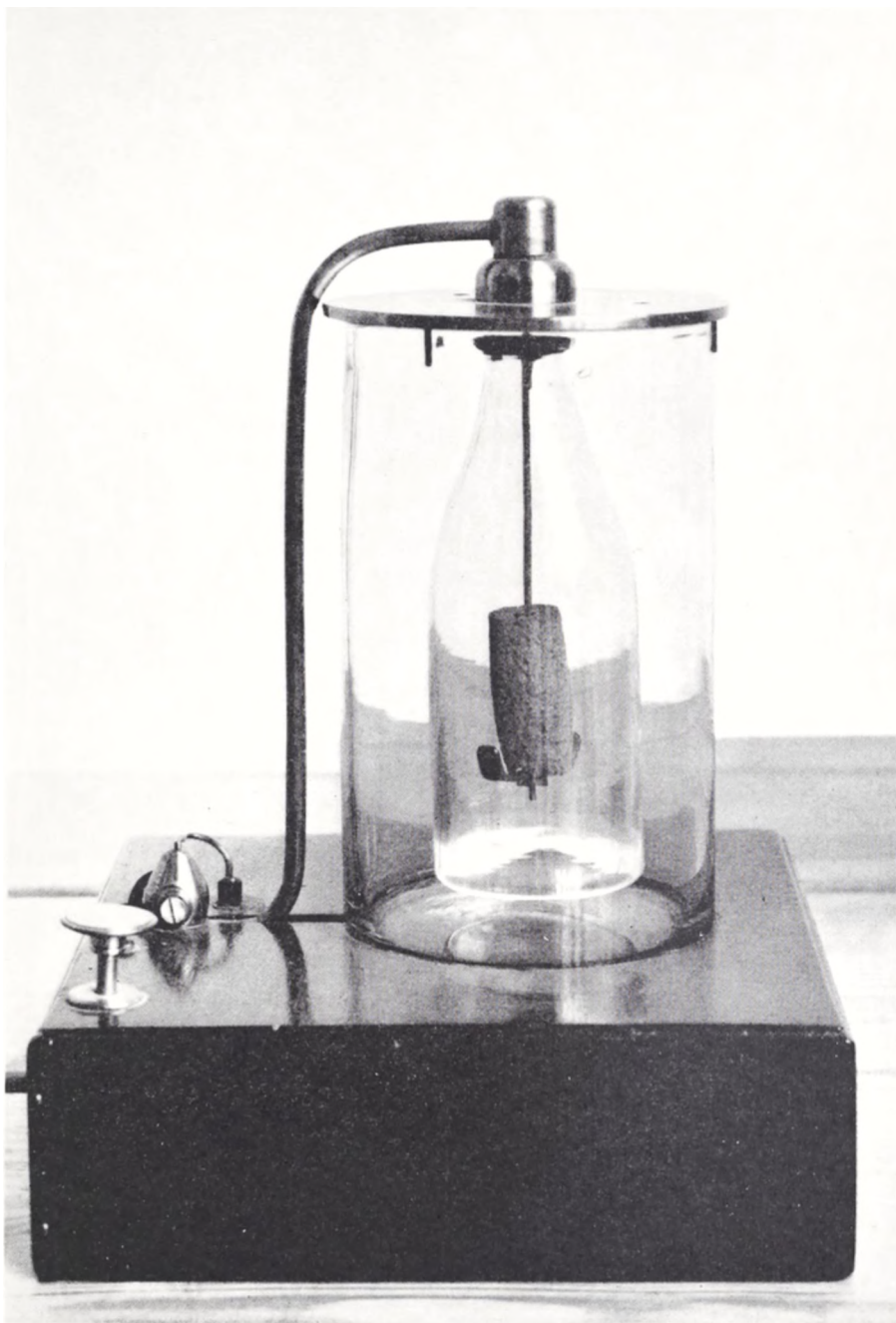
Vi har allerede set, at den første antændelsesmekanisme der har været anvendt på brintfyrtøjerne, er en elektrisk gnist fremkaldt over et såkaldt gnistgab umiddelbart foran den fine åbning, hvorigennem brinten strømmer. Gnistgabets etableres mellem to tilspidsede metalpinde, hvoraf i hvert fald den ene bæres af en glasstang, således at den er isoleret fra den øvrige del af apparatet. På Fürstenbergers apparat (fig. 1 på Ehrmanns tavle) ses, hvordan den anden metalpind sikres „jordforbindelse“ gennem en kæde, der hænges ned over messingdelene midt på apparatet. Disse har via et metalbånd (v), der løber ned over glasbeholderens side forbindelse til messingfoden, der med kit er fastgjort til beholderens bund. Elektroforet, der leverer den nødvendige elektriske ladning, er en separat ting bestående af en glasplade eller harpiksplade samt en metalplade. Glaspladen eller harpikspladen gnides eller piskes i følge beskrivelserne med et ræveskind, hvorved der opbygges en statisk elektrisk opladning på pladens overflade. Metalpladen vil, såvel når den bringes i berøring med harpikspladen, som når den løftes derfra give anledning til en gnist over gnistgabets.

Elektroforets opståen var et af resultaterne af 1700-tallets intense eksperimenteren med gnidningselektricitet. Mange af disse eksperimenter er beskrevet nøje i meddelelser til de forskellige lærde selskaber og akademier, der var opstået sidst i det foregående århundrede. Af disse beretninger lærer vi først og fremmest om nyopdagelserne, nogle ret tilfældige, andre frugten af veltilrettelagte forsøg, og om de videnskabelige fremskridt, som fremstod heraf. Hvad vi ikke hører så meget om, er de talrige forsøg, der har været udført overalt som gentagelser af det, andre har prøvet. Ofte demonstreredes de i denne tid ved selskabelige sammenkomster i de højrestående kredse.

En anden mere hemmelig brug af elektriciteten, hvis alder vi ikke kender, lader sig blot ane. I David Grönlunds bog fra 1780 „Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker“ finder vi, at „1641 d. 4. Decembr. bekjendte Anna Thomasdatter paa Riberhuus som efterfølger: At Niels Holdensen Portner til Nørre-Porten var deres Tromslaaer, og slog for dem paa en Glar Tromme med to Rævehaler, naar de skulle udi Dantz. —“

Dette minder slående om de senere forskrifter for brugen af et elektrofor, der, hvad enten det var af harpiks eller glas, skulle piskes med en rævehale for at lades op. Der er næppe nogen tvivl om, at Niels Holdensen har kunnet trække lange gnister ud af sin glastromme, når hexene dansede om ham i den mørke stue, og mange er sikkert blevet elektriske nok, til at håret har rejst sig på deres hovede. Konen aner ikke, hvad hun ser — hvor kunne hun det — men hun fortæller, at de forgjorde et lidet drengbarn „— som skeede den Nat, der de vare i Dands i Anders Lydichsens Stue, og der klippede Haar af hans Kones Hoved, som hun be-

Fig. 11. Fyrstøj af samme type som fig. 9. Man ser tydeligt brintudviklingsapparatet bestående af en flaskeformet klokke inden i syrebeholderen. I klokken hænger en klump zink. Når apparatet er i funktion, står syren op omkring zinkstykket, hvor brinten udvikles. Brinten ledes gennem røret foroven og ned til dyse og gnistgab. Forrest til venstre ses knappen, der åbner hanen for brinten, og som samtidig løfter elektroforet. Når knappen slippes, lukkes hanen. Brintudviklingen fortsætter inde i klokken, indtil der er udviklet så meget, at syren er presset baglæns tilbage i syrebeholderen. Først når hanen atter åbnes, kan syren stige op omkring zinken igen. Det er dette princip, der også udnyttes i Kipp's apparat og i Dübereiner-fyrstøjerne. Danmarks tekniske Museum. DTM 4506.

kiendte Maren Splids kom i Barnet, og kom de og noget levende Tøj udi den Duundyne, som laae paa Sengen, som Barnet med Forældrene laae under“. Man har svært ved at frigøre sig fra den tanke, at de måske har fået hår og dun til at danse omkring ved hjælp af statisk elektricitet frembragt ved gnidning eller piskning.

Gnidningselektricitet har man kendt siden oldtiden (nævnes af Thales fra Milet 600 f. Kr. og Theophrastus 300 f. Kr.), men vi skal op til år 1600, før man ligesom begynder at gøre den til genstand for nærmere

Fig. 12. Forsøg med elektricermaskinc omkring 1700-tallets midte.

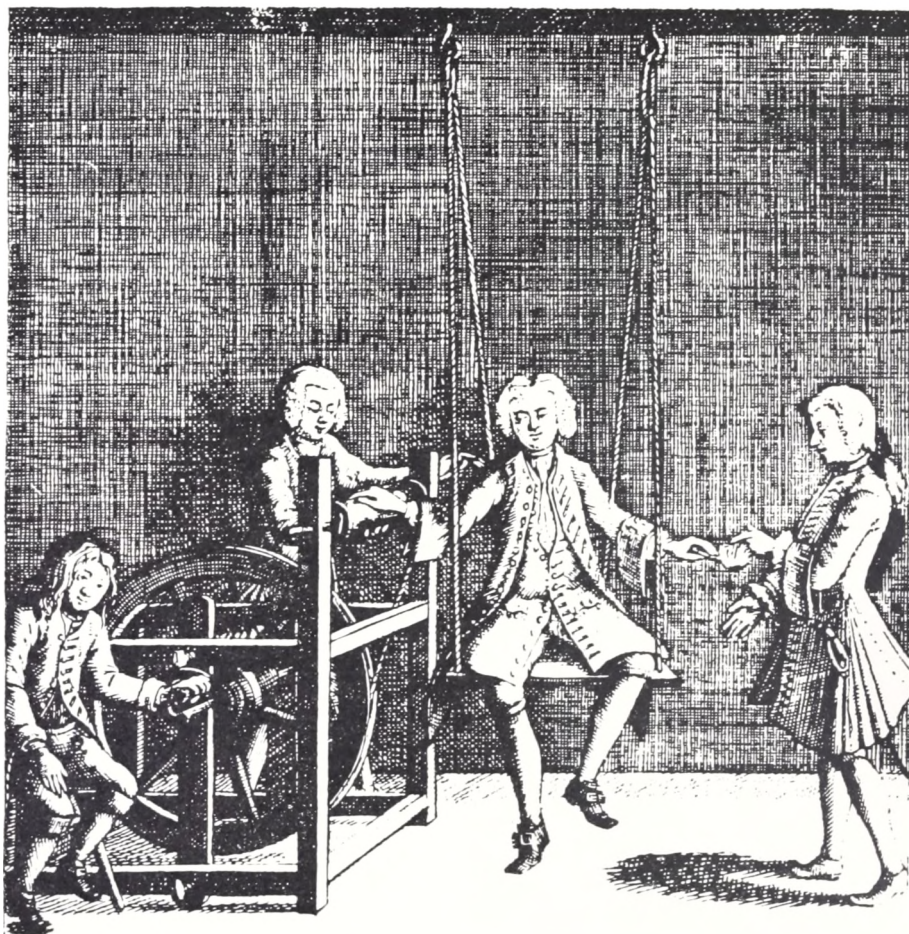
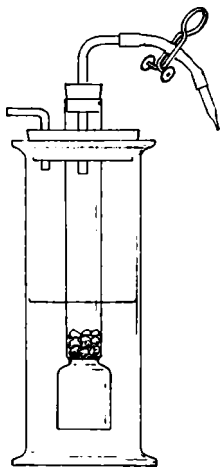

Fig. 13. Forenklet „Kipp's apparat“, herhjemme kaldet Jørgensens apparat efter kemikeren S. M. Jørgensen. Det består i alt væsentligt af et cylinderglas og et petroleumslampeglas. Mange drenge har sikkert selv lavet sig deres eget lustudviklingsapparat efter denne recept.

undersøgelser. William Gilbert opregner i sin bog „De Magnete“, som udkom netop dette år, en række stoffer, som han har fundet det muligt at elektrificere ved gnidning. Omkring 1672 opstår den første primitive elektricermaskine, da Otto v. Guericke (ham med luftpumpen og de „Magdeburgske halvkugler“) støber sig en kugle af svovl, som forsynes med håndsving og anbringes i et stativ. Han trækker gnister af den med fingeren. Elektricermaskinen udvikler sig gennem talrige modeller med glaskugler, glascylindre eller glasskiver, gnidepuder med eller uden særlige belægninger, udveksling med snoretræk o. s. v. til også herhjemme at blive 1700-tallets fashionable legetøj for voksne. Se fig. 16.

Tidligt i århundredet havde man endnu kvaler med at isolere elektriciteten. Stephen Gray (d. 1736) ledte elektriske ladninger 26 fod lodret ned gennem hampesnøre, men vandret gik det ikke, så længe han ophængte sin snor i metal kroge eller „linnede“ snore. Først da han i 1730 (sammen med Granvin Wheeler) brugte silkesnore som ophæng, gik det. Han isolerede en dreng ved at hænge ham op i hårsnore og kunne herefter overføre elektrisk ladning til ham, uden at den forsvandt prompte. Utallige forsøg gjordes nu overalt med at lede elektriciteten gennem

Fig. 14. Fyrtøj fremstillet i sidste halvdel af forrige århundrede på Prof. Smiths mekaniske etablissement. Kbh. Fyrtøjet har en umiskendelig ydre lighed med Fürstenbergers og Pizenbergers fyrtøjer, men forbindelsesrøret fra den øvre beholder er forlænget, så det næsten når bunden, og et stykke zink er ophængt i en krans omkring rørets nederste ende, sådan at apparatet kan fungere efter Kipp's princip. Syren trykkes tilbage op i den øvre beholder gennem røret i midten. Der er sølgelig også kun én hane, der ved et snoretræk er forbundet til et elektrofor i apparatets bund. Apparatet er forsynet med spritlampe. Danmarks tekniske museum. DTM 2268.

bøsseløb, kæder, hampesnøre og mennesker ophængt i silke eller stående på glasskamler. Man prøvede også at antænde krudt, terpentin, sprit og æter med elektriske gnister. Disse forsøg foregår i 1740erne.

Forskellige lysfænomener søgtes nu forklaret elektrisk. I Saxtorph's Electricitetslære, Kbh. 1802–03 står om Benjamin Cocke fra øen Wight, der i 1747 er „den første, som vides at have iagttaget at det Lys som uldne Klæder vise, naar de afdrages var elektrisk; thi Bartholin har vel allerede 1650 i sit Skrift, de luce Animalium, viist, at han kiendte dette Lys; men han antager det at fremkomme af fidede Uddunstninger, og melder, at man kunde kiende Theodor Beza af en Lysning, som viiste sig om hans Øinebryne; og at man saae Ildstraaler udfare af Legemet paa Hertugen i Mantua Carl Gonzaga, naar han blev sagte gnedet. Dr. Simpson melder 1675 den samme Iagttagelse ved et Fruentimmers Haar, men ingen af disse antog dette Phænomen for elektrisk“.

Benjamin Franklin hørte til dem, der eksperimenterede ivrigt med elektricermaskiner. Han skulle blive den, der fastslog, hvad enkelte havde udtalt formodning om før ham, at lyn og torden var elektriske fænomener svarende til dem, man fremkaldte med elektricermaskinen. Dette viste han bl. a. ved sit berømte drageforsøg, som han beskriver i følgende vendinger (frit oversat v. forf.) til Peter Collinson i London:

Philadelphia, d. 16. okt. 1752.

Til Peter Collinson,
London.

Da europæiske aviser gentagne gange har omtalt de i Philadelphia heldigt gennemførte eksperimenter med at trække elektriske gnister („electric fire“) ud af skyerne ved hjælp af tilspidsede jernstænger opsat på høje bygninger el. lign., vil det sikkert mere de interesserede at høre, at det samme eksperiment er lykkedes i Philadelphia på en anden og lettere måde, som er følgende:

Lav et lille kors af to lette cedertræslister, hvis arme rækker så langt som til hjørnerne af et stort tyndt helt udfoldet silketørklæde, bind tørklædets hjørner fast til korsets ender, og De har hovedet af en drage, som når den forsynes på passende vis med hale, løkke og line, vil løfte sig i vejret ligesom en drage af papir; men denne vil, da den er af silke, bedre kunne modstå en tordenbyges væde og vind uden at blive revet itu. Til toppen af korsets lodrette pind må fæstnes en fint tilspidset metaltråd, der rager en fod eller mere op over træet. Til enden af snoren lige ovenfor, hvor man holder hånden, må fastgøres et silkebånd, og hvor silken og snoren mødes, fastgøres en nøgle. Dragen sættes op, når en tordenbyge er i anmarch, og den person, som holder snoren, må stå indenfor en dør eller et vindue eller på anden måde i ly, således at silkebåndet ikke bliver vådt; og man må

Fig. 15. Parkers apparat til sodavandsfremstilling. Gengivelse fra Sigaud de la Fond: „Essai sur differente Especies d'Air-fixe ou de Gas“, 1779, farveplanchen nederst t. v. Et eksemplar af dette apparat findes i Deutsches Museum, München.

påse, at snoren ikke berører dørens eller vinduets karm. Så snart skyerne begynder at passere hen over dragen, vil metalspidsen trække elektriske gnister fra den, og dragen og hele snoren vil blive elektrificeret, og de løse tråde rundt omkring på snoren vil stritte ud til alle sider og blive tiltrukket af ens finger, hvis man nærmer den til dem. Og når regnen har gjort dragen og snoren våd, sådan at den frit kan lede de elektriske gnister, vil De se dem strømme ud i rigelig mængde fra nøglen, når De nærmer knoen til denne. Man kan oplade flasken („the phial“, her Leidnerflasken, den tids kondensator) ved nøglen, og de således frembragte gnister kan antænde sprit – og alle de andre elektriske eksperimenter, som ellers laves ved hjælp af en gnedet glaskugle eller glascylinder kan udføres hermed, hvilket viser, at det elektriske stof og lynets stof er et og det samme.

B. Franklin.

Franklins forsøg førte til hans opfindelse af lynaflederen (1753), men forinden var en professor i Petersborg, Richman, blevet dræbt ved lignende forsøg.

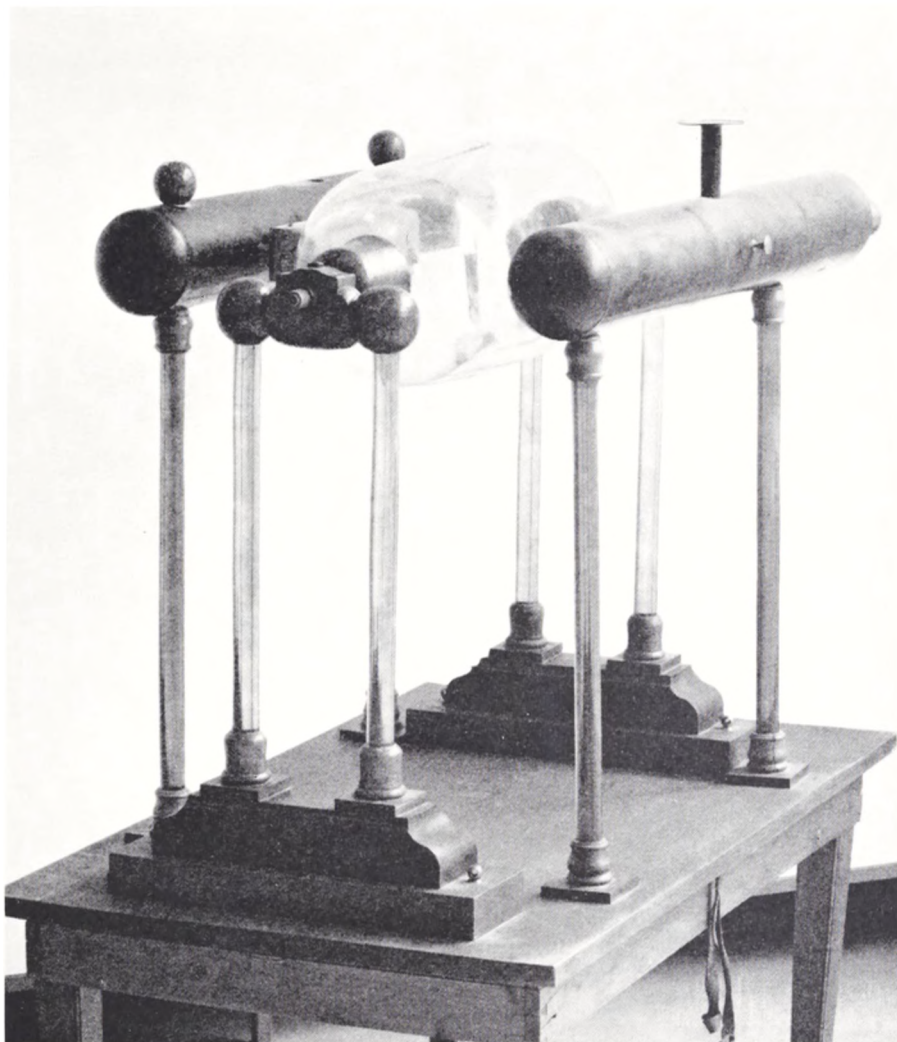
Afløseren af det elektriske fyrtøj blev som allerede nævnt Döbereiner's platinfyrtøj, som udnyttede platinsvamps evne til at katalysere brintens forbrænding i luft.

En katalysator er et stof, der ved sin tilstedeværelse kan sætte en kemisk proces igang eller accelerere den uden selv at blive forbrugt. Katalysatoren indgår altså ikke blivende forbindelse med andre i processen indgående stoffer. Ordet katalyse blev første gang anvendt af Berzelius i 1835, men Döbereiner er formentlig den første, som klart beskriver en katalytisk proces. Katalytiske processer spiller i dag en stor rolle ved industriel fremstilling af en række stoffer.

Döbereiner's opdagelse af platinsvamps katalytiske indvirkning på den forbrændingsproces, hvorved brint forener sig med luftens ilt under dannelse af vand, skriver sig fra 1823. Den er beskrevet i hans „Ueber neu entdeckte höchst merkwürdige Eigenschaften des Platins – –“ fra samme år, i hvilket han også beskriver de forsøg med andre gasser og forskellige platinsalte, der ledsagede opdagelsen. Döbereiner udnyttede straks opdagelsen til et praktisk formål ved konstruktion af sit fyrtøj. Som vi har set, behøvede han blot at udskifte gnistgab og elektrofor med en lille gnalling platinsvamp, som blev indsat på gnistgabets plads. Når brinten strømmer ud og rammer platinsvampen, adsorberes den på en sådan måde til den findelte platins overflade, at iltning umiddelbart indtræffer. Dette sker under stor varmeudvikling, platinsvampen begynder at gløde, og brinten bryder i brand.

Döbereiner's fyrtøj opnåede en vis udbredelse. Det fabrikeredes således i en række lande. Nævnes kan Tyskland, Holland, England og Frankrig. Det er dog ikke mere kendt idag, end at et dansk museum for

Fig. 16. Elektrisermaskine fra 1700-tallets første halvdel stammende fra slottet Ledreborg ved Roskilde. Glasycylinderen blev drejet med et håndsving, der har siddet på akse i forgrunden. Danmarks tekniske museum. DTM 4433.

nylig var af den formening, at det ejede et apparat til måling af fugtighedsmængden i korn. Det var, hvad giveren havde ment, hans Döbereiner var.

Det sidste fyrtøj, der skal omtales i denne artikel, er påny elektrisk. Men nu drejer det sig ikke mere om statisk elektricitet, men såkaldt galvanisk. De fleste kender nok Galvani's forsøg med frølåret (1786) og Volta's søjle (1800), der med afvekslende sølv- og zinkskiver med saltvandsfugtede papskiver imellem var det første elektriske batteri. Volta's batteri efterfulgtes af en række såkaldt våde elementer, hvoraf et af de tidligste er R. W. Bunsen's element fra 1840. Dette element holdt sig i brug helt op til omkring 1926. Det var særdeles ydedygtigt og gav en forholdsvis konstant strøm. Det senere udviklede Bunsenske dyppeelement havde ligesom det første kul og zink som elektroder, men havde i modsætning hertil kun én elektrolyt, som var krom-svovlsyre. Man var altså ikke sluppet for syreflasken, selv om vi her er ovre i en hel ny type

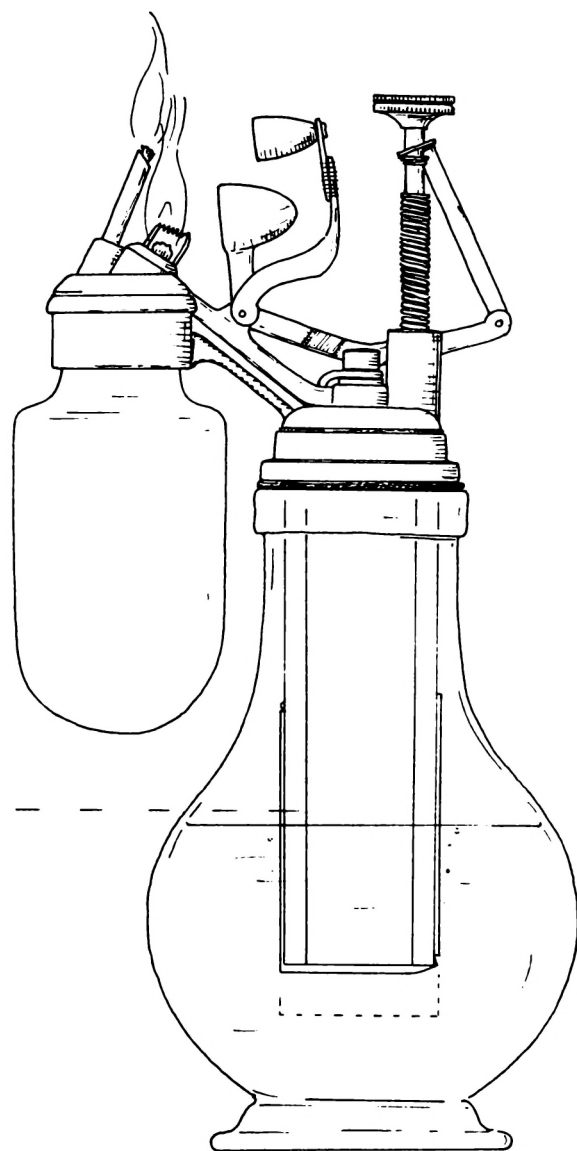
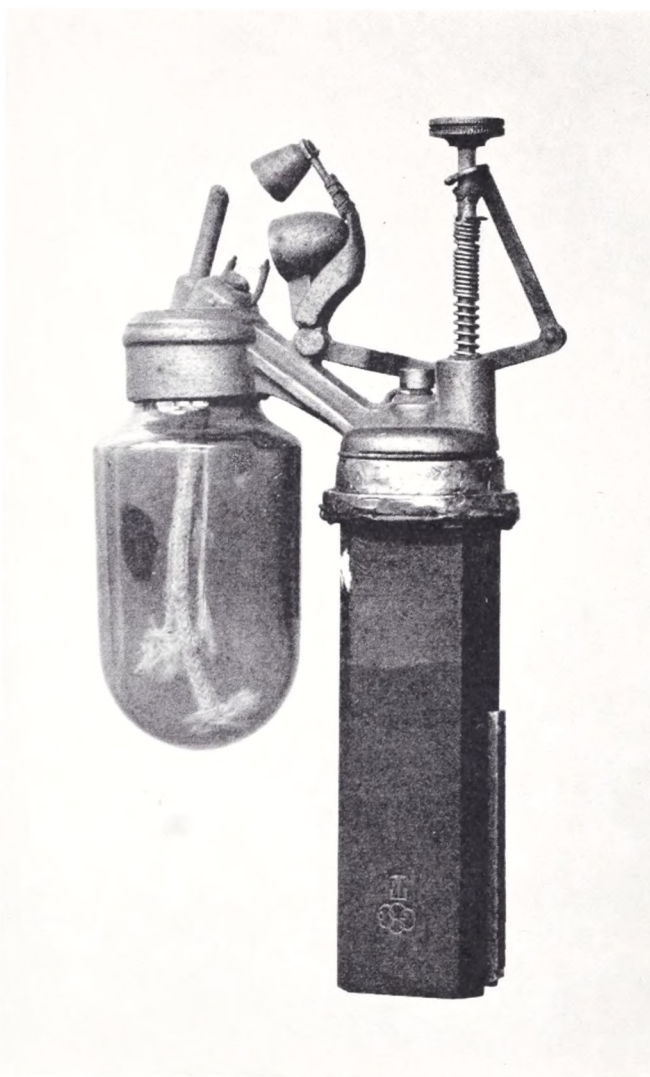

Fig. 17 og 18. Fyrtøj med Bunsensk dyppelement og glødetråd, der antænder en spritlampe med to væger, en „tændvæge“ og en „brændvæge“. Antikvitethandler J. Giersing. Lånt til fotografiering og tegning i 1965.

fyrtøj. Fyrtøjet har også en beholder til brændvæske, idet en lille spritlampe er hængt op på siden af dyppelementet. Lampen tændes af en lille glødespiral. Trykknappen, der neddypper zinkelektroden, løfter samtidig hæfterne over de to væger. Den ene væge tænder den anden. Den første slukkes, så snart zinkelektroden efter antændelsen trækkes op igen. Den anden brænder, indtil man lader hætte nr. 2 følge efter.

De våde elementer fik i 1895 en konkurrent i Hellesens tørrelement. Hellesens fabrik lavede dog også våde elementer og vedblev dermed til omkr. 1938–39. Det er sjovt nok grunden til, at vi kan se, at Döbereineren på farveplanchen nederst t. v. har været i brug endnu i hvert fald omkring århundredskiftet og måske også senere, for dets glas er på et tidspunkt blevet skiftet ud med et elementglas, der bærer navnet Hellesens Enke og V. Ludvigsen. Ludvigsen blev optaget i firmaet i 1899.

Nykonservering af Elmelunde kirkes kalkmalerier

Af ROBERT SMALLEY og KNUD SIMONSEN

På et højedrag, midtvejs mellem Stege og Møens Klint, ligger en af Danmarks kendteste kirker – Elmelunde Kirke – kendt i dag vel først og fremmest, fordi den har givet navn til den maler, som i slutningen af 1400-tallet har udsmykket kirken med kalkmalerier – den såkaldte „Elmelundemester“. Til dato kendes 6 kirker, hvor man har fundet dekorationer, som tilskrives enten mesteren selv eller hans værksted, nemlig: Elmelunde, Keldby og Fanefjord på Møen og Nørre-Alslev, Tingsted og Åstrup på Falster. Desuden findes nogle diskutabile fragmenter i

Fig. 1. Adam bag sin plov efter uddrivelsen. Elmelunde kirkes vesthvælv. Optagelse efter istandsættelsen 1970. (Robert Smalley fot.)

Fig. 2. De sydvestlige kappellige i tredje fag før restaureringen. De var stærkt beskadiget af fugt, saltforvitring og snavs. (Robert Smalley fot.)

Jystrup og Karrebæk kirker på Sjælland og nogle rester over hvælvingerne i Bogø Kirke.

De samme scener fra bibelhistorien går igen i de seks kirker. I Elmelunde Kirke er motiver fra det Ny Testamente anbragt på hvælvingerne i koret og skibets 2 østligste fag. Begyndende fra østkappen i koret ses Den tre-enige Gud med Peter og Paulus, Den hudflettede Frelser mellem to engle og Indtoget i Jerusalem; nordkappen er rent ornamentalt udsmykket. Skibets 1. fag rummer Dommedag, Sct. Peter ved porten til

Fig. 3. Koret, afdækning på østvæggens nordre side. Nederst ses professor M. Petersens tilmaling ovenpå det uafdækkede kalklag. I det afdækkede felt ses hovedet af den lidende Kristus samt ranker af mere følsom karakter. (B. Gravesen fot.)

Fig. 4. Apostelen Paulus, korets østkappe til venstre. Sekundære kalklag og opmaling er under fjernelse, hvorved ryggens kontur ændres. (Knud Simonsen fot.)

Himmerige, Bebudelsen og Jesu fødsel. Billederne i 2. fag forestiller De Hellige tre Konger, Barnemordet, Flugten til Ægypten og Det hastigt voksende sædekorn. I 3. fag er kun østkappens emne, Den fattige og den riges bøn foran den korsfæstede Kristus, inspireret af det Ny Testamente. De øvrige kapper viser scener fra det Gamle Testamente: Evas skabelse, Syndefaldet og Uddrivelsen fra Paradis samt den arbejdende Adam efter uddrivelsen. Det er bemærkelsesværdigt, at scenen med det hastigt voksende sædekorn til forveksling ligner en kappe i Rinkaby Kirke i Østskåne på „årstidernas valv“, kendt i Sverige som Vittskövlemesterens arbejde.

Kalkmalerierne blev på Nationalmuseets foranledning afdækket og restaureret i 1895 af professor Magnus Petersen, men desværre fik tagværket i årene derefter og helt op til 1968 lov til at forfalde i en sådan grad, at kalkmalerierne led skade derved. Sidst i 60-erne blev taget endelig totalt fornyet, og imod slutningen af 1968 rejstes et stillads med henblik på en fastlægning af nogle dryssende partier i kirkens vesthvelv. På nært hold viste det sig, at en meget omfattende istandsættelse af kalkmalerierne ville være nødvendig. Hvælvingen var meget tilsmud-

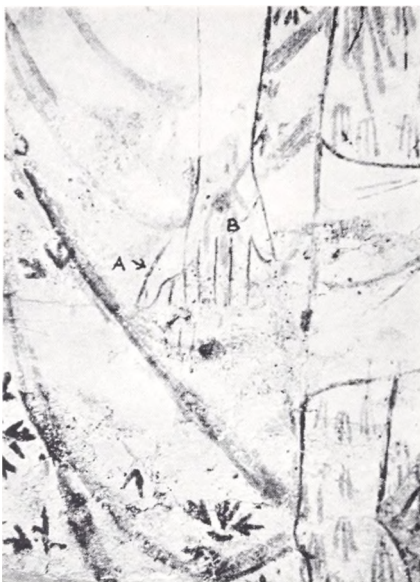

Fig. 5. Korsets sydkappe, detalje af den hudflettede Kristus. B viser Elmelundemesterens originale farve. A er ukorrekt tilmaling fra 1895. (Knud Simonsen fot.)

set og flere steder angrebet af fugt, således at der disse steder sås kraftige udbloomstringer af salpeter eller mineralsalte, som forårsagede nedbrydning af puds- og kalklaget (fig. 2). Denne kraftige forvitring forstærkedes yderligere af, at man under restaureringen i 1895 flere steder havde påstrøget et kalklag tilsat et stof – formodentlig skummet mælk – som lukkede overfladen med en diffusionstæt film. Da lommerne bag kappefligene var fyldt op med snavs og affald, og taget samtidig i flere år, som nævnt, var utæt, var resultatet, at store vandmængder havde kunnet samle sig bag hvælvene og sive ind i murværket. Eftersom lydholderne desuden konsekvent var tilmurede, var ventilationen i kirken ringe, således at også kondensvand kan have været medvirkende til nedbrydningen af pudsoverfladen. Endelig iagttoges revnedannelser i alle hvælvingerne på grund af sætninger i murværket.

Den 17. februar 1969 påbegyndtes et konserverings- og genrestaureringsarbejde så omfattende, at det kom til at vare 1½ år. Nu efter afslutningen af arbejdet vil det være naturligt at foretage en nyvurdering af den kunstner, der stod som inspirationskilde og drivkraft bag kirkens kalkmalede udsmykning, og det ikke mindst fordi utilstrækkelig afdækning, ukorrekte tilmalinger og suppleringer samt en meget fri gengivelse af nogle af motiverne under 90-ernes afdækning og restaurering har resulteret i, at Elmelunde Kirkes kalkmalerier ikke før har fremtrådt med de kunstneriske kvaliteter, som de egentlig besidder.

Det er almindelig praksis, at konservatorerne, inden de går i gang med en opgave, sætter sig ind i eventuelle rapporter om tidligere foretagne restaureringer. Det viser sig dog ofte, at disse beretninger kan virke mere vild- end vejledende. I indberetningerne til Nationalmuseet i 1897, skriver professor Magnus Petersen:

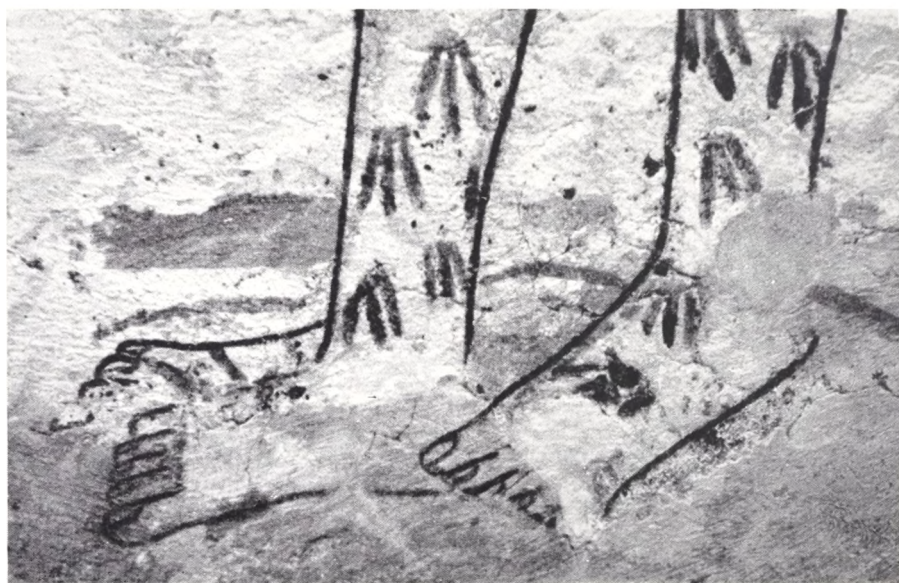

Fig. 6. Korsets sydkappe med fødderne af den hudflettede Kristus. Fotografiet er taget under afdækningen, mens tilmalingen endnu var synlig. (Knud Simonsen fot.)

Fig. 7. Korets sydkappe, som den så ud inden behandlingen. Den hudflettede Kristus er anbragt mellem to engle, som holder hans kappe. (Knud Simonsen fot.)

Fig. 8. Nærbillede af den hudflettede Kristus på korets sydkappe, under behandling. Figurerne har skiftet karakter ved finafdækningen. (Knud Simonsen fot.)

„Efter den ærede Directions Ønske har jeg i Dagene fra 8. til 18. August fuldført Kalkafdækningen i Chorets og de 2 vestlige Hvælvinger i Elmelunde Kirke, som Maler Sørensen i forrige Sommer havde paa-begyndt, men kun afdækket indtil omtrent Halvdelen af Kappernes Høide af Mangel paa Stillads.“

Deraf må man slutte, at der er tale om, at „Maler Sørensen“ har afdækket den nederste halvdel af kapperne, altså kappefligene. Dette virker ret mærkeligt, idet *ingen* af hvælvingskapperne nedefter, ribber, buer eller konsollernes dobbelte kragbånd, som med rimelighed kunne nås fra en stige, var afdækkede. Alle kappeflige var derimod overmalede med suppleringer af gren- og bladornamentik på det uafdækkede 6–7 mm tykke kalklag. Magnus Petersen nævner intet om, at afdækningen kun blev gennemført halvt eller mindre end det, idet det ved genrestaureringen viste sig, at mangfoldige rester – pletvis over alle fladerne og sine steder større partier var efterladt uafdækkede og overmalet med rekonstruktion efter mere eller mindre heldigt skøn (fig. 3 & 4).

Endvidere skriver Magnus Petersen i sin beretning til museet i 1887: „Choret har tidligere været underkastet større Restaurationer, hvorved Hvælvningernes gamle Malerier have lidt mere end Skibets; saaledes ere de sydlige og nordlige Kappers Billeder næsten helt tilintetgjorte.“

Ved afdækningen i nordkappen – under genrestaureringen – viste det sig, at hele vestfligen var en tidligere ompudsning. Dette forhold kan imidlertid ikke være blevet observeret af Magnus Petersen, da reparationen fandtes under uafdækkede kalklag af samme tykkelse som overalt i kirken. I ca. 4 m højde iagttoges en indridsning i pudsen, som viste bogstaverne M R og derunder årstallet 94. Desværre manglede de to første cifre. Imidlertid kan det ikke være 1894, idet de mange lag

Fig. 9. Vestkappen, indtoget i Jerusalem, som billedfeltet så ud ved arbejdets påbegyndelse. (Knud Simonsen fot.)

Fig. 10. Vestkappen, indtoget i Jerusalem, som billedfeltet så ud efter pudsreparering og finafdækning. På dette tidspunkt havde dyret fire bagben, to falske og to ca. 20 cm længere originale fra Elmelundemesterens hånd. (Knud Simonsen fot.)

hvidtekalk, som skjulte denne indridsning, som sagt *ikke* var afdækket ved restaureringen, som sluttede i 1895.

Beretningen fortsætter vedrørende koret:

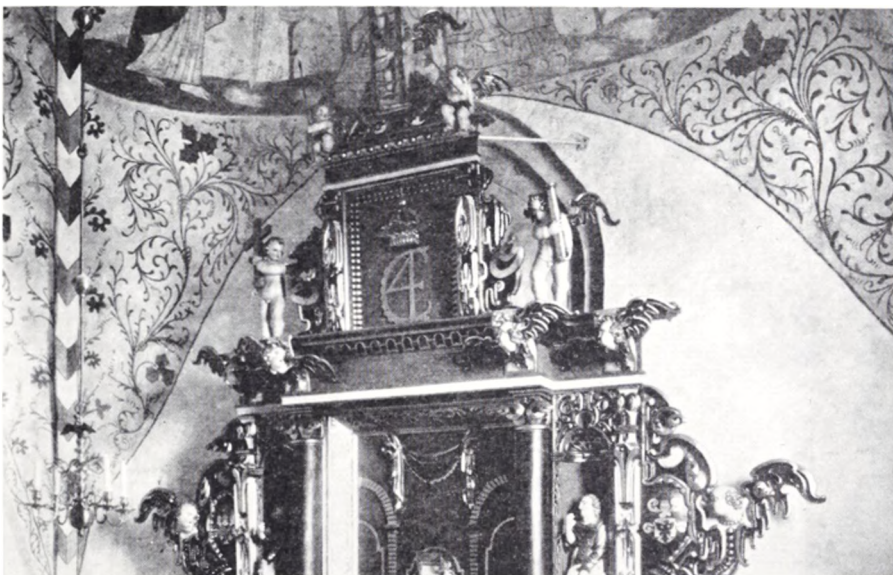
„I den sydlige (Kappe, red.) oven over Vinduet sees enkelte Rester af 2e staaende Engle, der synes at udstrække Armene, den ene har haft en rigt blomstret Kjortel, men kun den nederste og øverste Del kan sees samt lidt af Ansigtet og Vingernes Spidser. En Del af den anden Engels Kjortel, Ansigt og Vinger er ligeledes levnede. Imellem disse Engle har staaet en Figur (Christus); enkelte Dele af Legemet kan spores, nemlig Underlivet, højre Arm og nederste Del af Benene; alle disse Legemsdele ere bedækkede med 3-delte Blodstænk. Figurernes Stilling kan ikke sikkert opfattes, da Hoved, Overkrop og Fødder mangle; men det kunne formenes, at Maleriet har forestillet Opstandelsen.“

Endvidere skriver han i 1895 ved arbejdets fortsættelse:

„I den sydlige Hvælvingskappe, hvor jeg forhen havde fremdraget Dele af en nøgen, blodpletet Figur og Enkeltheder af 2e Engle, anvendtes særlig Omhu ved den yderligere Afbankning af Kalken; det lykkedes mig saaledes ved nævnte Figur at finde Rester af et blomstret Klæde, som holdtes udfoldet af 2e Engle. Billedet kan saaledes kun forestille Christus, der efter sin Død og Korsfæstelse føres af Engle til Himmelen.“

Den særlige omhu i forbindelse med afdækningen, som omtales ovenfor, kunne faktisk ikke konstateres. Ved at kvadrere kapperne op i mindre felter – og finafdække hvert felt for sig – lykkedes det under genrestaureringen at finde den originale figurtegning under de uafdækkede kalklag. Hele kristusfigurens oprindelige udseende fremkom på

Fig. 11. Korets østvæg efter restaureringen i 1895.

sydkappen – bortset fra hovedet. Krop, lændeklæde, ben og fødder samt arme og hænder fandtes – som det viste sig – stadig under de uafdækkede kalklag (fig. 5 & 6), og hele figurgruppen skiftede karakter under afdækningsarbejdet. Englenes hænder, som også var rekonstruerede, fandtes helt andre steder, og dertil kom enkelte andre korrektioner. Englen til højre var fejlagtigt blevet forsynet med fødder. Disse fjernedes, idet englen simpelthen var iført en fodsid kjortel, som skjulte fødderne, og dragten ændredes en del i karakter ved fund af detaljer i foldekastet – ligesom det viste sig, at kroppen var gjort ca. 2 cm for slank. Også englen til venstre undergik forskellige ændringer, blandt andet hænder og vingespids. Sidstnævnte var tydeligvis forkert tilmalet ovenpå en slet ud-

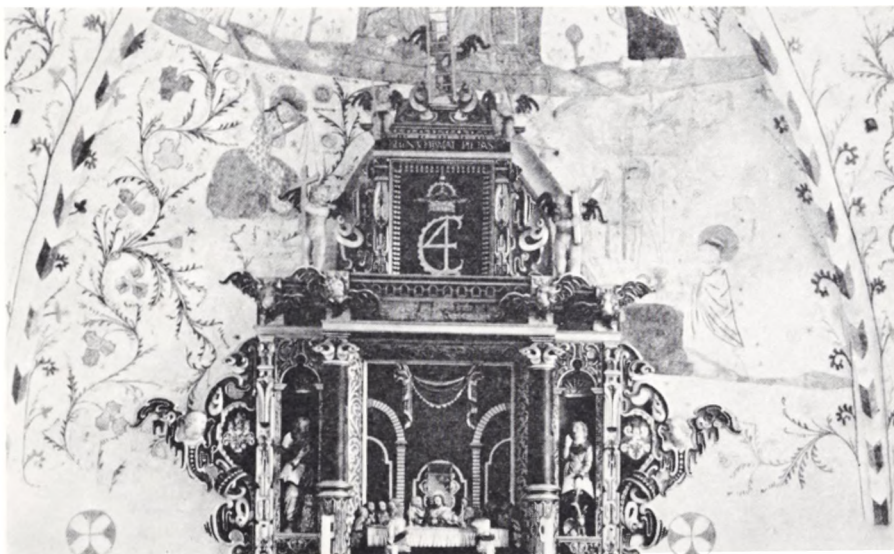

Fig. 12. Korets østvæg efter afdækning og restaurering i 1970. (Robert Smalley fot.)

Fig. 13. Triumfbuen, nordsiden med slægterne Grubbe og Væbners våbenskjolde under afdækning. (Knud Simonson fot.)

ført pudsreparation. Kristi „blomstrede“ kappe ændredes ligeledes totalt i sine foldekast. Stregtykkelser og stjernedekoration samt overfaldet i siderne var mistolket. Når helhedsindtrykket af kristusfiguren alligevel – i sin nuværende skikkelse – ikke virker helt tilfredsstillende, skyldes det, som ovenfor nævnt, at hovedets proportioner ikke er rigtige. Hvis man studerer glorien omhyggeligt, vil man øverst til højre i denne se en lille rest af den oprindelige glorie 3–4 cm lavere, og det må formodes, at det originale hoved har været mindre og anderledes i formen (fig. 7 & 8).

Pladsen her tillader ikke at gengive alle ukorrektheder, som under arbejdet konstateredes i kirken, men eksempelvis kan nævnes: På korets vestkappe er en fremstilling af „Indtoget i Jerusalem“. Æslet fremtrådte umiddelbart i en mærkelig proportionering. Det var helt klart, at der her måtte være noget galt. Efter tilbundsgående afdækning fandtes de originale bagben, hvorved dyret fuldstændig forvandlede fra at være et underligt krybende misfoster af et æsel til en stolt ganger for den ridende fredsfyrste. På et tidspunkt under arbejdet havde dyret derfor 4 bagben: 2 „falske“ d. v. s. tilmalet af Magnus Petersen og 2 originale fra Elmelundemesterens hånd. Interessant var det at bemærke, at de originale bagben var ca. 20 cm længere end forbenene – men dette har været helt tilsigtet fra Elmelundemesterens side, idet placeringen i den krumme kappeflig set nedenfra gav netop den korrekte proportionering – hvilket viser den indsigt og erfaring, som Elmelundemesteren besad (fig. 9 og 10).

Den største overraskelse fandtes i korets østkappes flige og bagvæg, hvor Magnus Petersen eller hans medhjælper havde malet ranker og

Fig. 14. Under sikringen af den truede tårnbue åbnedes revnerne på siden mod skibet, hvorved der fremkom farvespor, som viste sig at være en fremstilling af Skt. Martin til hest. Den vises her delvis afdækket.

Fig. 15. Sydkappen i tredje sag med detalje af Evas skabelse. A refererer til ukorrekte tilmalinger på uafdækkede kalklag, B til fund af originalfarve. Den slappe linjeføring blev forvandlet til en *gluteus maximus*. (Robert Smalley fot.)

blomster på de mange uafdækkede kalklag for at skabe en „naturlig afslutning“ på kappens øvrige billeder. I venstre side blev afdækket en fint bevaret kristusfigur, som smertensmand med lidelsesredskaber – og i højre side en „Gregorsmesse“ – dog kun fragmentarisk bevaret på grund af tidligere pudsreparationer i denne flig (fig. 11 og 12).

Under rensning og finafdækning sås, at mange revner var overfladisk spartlet med kalkpuds, som i flere tilfælde dækkede underliggende originalfarve, hvorfor denne spartling fjernedes. Desuden var alle grønne farver konsekvent overmalet med en død grålig farve, som dog kunne fjernes til fordel for den underliggende oprindelige spanskgrønne. Alle revner åbnedes, rensedes og sattes ud i kalkmørtel, og i nogle tilfælde var det nødvendigt at forny fugerne i hele murtykkelsen. Ved reparation af revner, som fortsatte ned ad væggene, konstateredes farvespor af Elmelundemesterens billeder på næsten alle vægge i skibet og på korets øst- og sydvæg. Konserveringsprogrammet tillod dog ikke et videre afdækningsarbejde – kun i enkelte tilfælde fremdroges og istandsattes fragmenter heraf. Af historisk interesse fandtes således 2 våbenskjolde fra slægterne Væbner og Grubbe omslyngede af Elmelundemesterens typiske ranker (fig. 13). På modsatte side af triumfmuren fandtes sparsomme rester af, hvad sandsynligvis måtte være Ulfeldts våbenuhyre (som også findes på kirkens altertavle), men i så fragmentarisk tilstand, at der ikke var mulighed for en restaurering. På skibets tårnvæg fandtes ligeledes – under reparation af revner – et supplerende billedfund af høj kunstnerisk kvalitet: Sct. Martin til hest, som deler sin kappe med den fattige tigger på krykkeskamler (fig. 14).

Fig. 16. Sydøstbuen i skibets tredje fag. Også her ser man tydeligt forskellen på de oprindelige ranker – i det afdækkede område – og de tilmaledte. (Robert Smalley fot.)

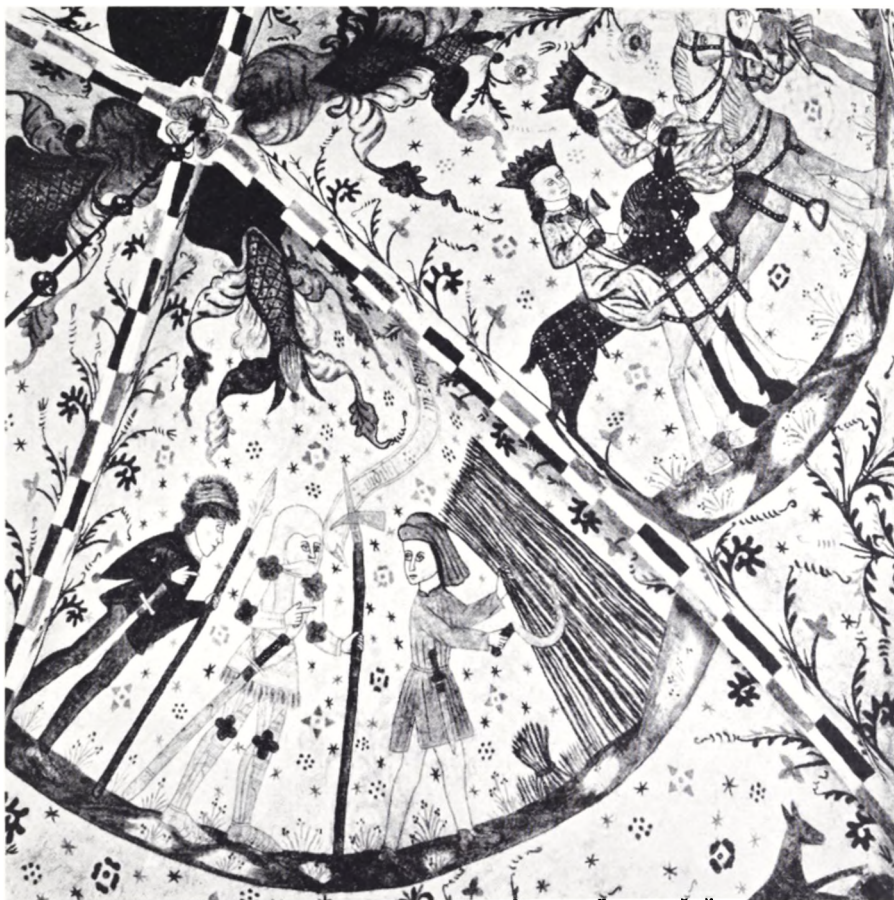

Det viste sig her, at en afdækning efter traditionelle metoder med hammer, skalpel eller slibning ikke var mulig på grund af billedets eller malegrundens ringe vedhæftning til murunderlaget. Afdækningsfeltet blev indledningsvis indtegnet i kvadrater (side 15 cm), hvorefter det blev sikret med hertil svarende gazestykker med overlæg ved overklistring. Det var herefter muligt gennem gaze og kalklag at foretage injektioner med lim og på denne måde fæstne den farvebærende hvidtekalk til murlaget, hvor dette var intakt. Derpå kunne gazearmeringen afblødes og afdækning foregå på normal vis.

Efter at hvert hvælv var blevet rensat, finafdækket (fig. 15 og 16), konsolideret ved injektioner af lim og repareret, blev pudsreparationerne indtonet med kalk – afstemt efter den oprindelige kalkbund – ligesom manglende kalkbund blev påført. Først efter at alle disse arbejdsprocesser var foretaget, kunne man virkelig værdsætte Elmelundemesterens originale arbejde.

Ved sammenligning mellem „Uddrivelsen fra Paradis“ i skibets vesthvælv, som er rekonstrueret af professor Magnus Petersen, og kirkens øvrige billedscener, som er ægte, er det åbenbart, at Magnus Petersen havde misforstået kunstneren. For Evas vedkommende til højre i uddrivelsesscenen er kun lidt af halsen ægte. Et mindre liniestykke og en brystvorte, som var original, passede ikke med det rekonstruerede. Den skimtes nu – som et kuriosum – omtrent midt på Evas højre arm. Figurerne i denne kappe fremtræder i en helt anden stil end de øvrige billeder. De er mere runde og bløde i kurverne, og Magnus Petersen har

Fig. 17. Skibets andet fag. Forneden i billedet illustreres legenden om det hastigt voksende sædekorn, og i øverste højre hjørne gengives to af de hellige tre konger med røgelse og myrrha. Disse billedscener er typiske for Elmelundemesterens kompositions måde. (Robert Smalley fot.)

muligvis tilstræbt en „forbedring“ af figurerne ved en mere anatomisk rigtig figurtegnning, hvilket imidlertid må anses for at have været en ret uheldig disposition, idet figurerne set nedenfra kommer til at virke netop „anatomisk forkerte“ og mærkelige „gnomagtige“ på grund af murfladens krumning.

Ved første øjekast virker Elmelundemesteren selvstændig i sin kunst, og visse træk er helt karakteristiske, f. eks. de berømte „søvnige øjne“. Nogle har peget på Elmelundemesterens brug af bloktryk eller Biblia Pauperum som kildemateriale, og det ville vel også være mærkeligt, om han ikke var påvirket af sin tids illustrations- og dekorationskunst – men alligevel berettiger hans præcise linieføring, hans anvendelse af farven og hans store opfindsomhed og fantasi med hensyn til komposition og placering af motiverne på vægge og hvælv af vidt forskellige proportioner til en revision af tidligere tiders bedømmelse af kunstneren som „blot jævn og folkelig fortæller“. Disposition og placering af rankeslyng og andre dekorationer mellem figurscenerne er faktisk fornemt gjort. Både de positive former og mellemrummene mellem disse er „vævet“ sammen i en uadskillelig strøm af harmoniske og fint beregnede kontraster.

Fig. 18. Jesu fødsel. Scenen er placeret på vstkappen i skibets første sag. Maria tilbeder sit barn, og uden for stalden sidder Josef og smager på maden. (Robert Smalley fot.)

Farveskalaen er begrænset til: Okker, dodenkop, sort, spanskgrønt og nu dekomponeret mønje, anvendt enten rene eller i blandinger indbyrdes eller med hvidtekalk. Kunstnerens anvendelse af kontrast og gentagelse og andre klassiske kriterier for farvekomposition fryder øjet. Han er tillige en fremragende tegner, som har udvalgt og lagt hovedvægten på typiske og let genkendelige strukturelle former, som han redigerede til enkelhed, klarhed og enhed.

Trods den omfattende restaurering, som har fundet sted, må man tage forskellige ting i betragtning, hvis man vil forsøge at danne sig et sandt billede af, hvordan Elmelundemesterens værk oprindeligt har taget sig ud i kirkerummet. Dels har alle væggene været udmalet helt ned til øjenhøjde og dels mangler man idag totalt det vigtige koloristiske højdepunkt i farveorkestreringen, nemlig den fyrige mønje. Trods disse mangler fremstår mesterens billeder i Elmelunde Kirke idag ikke blot som et seværdigt eksempel på middelalderlig kirkeudsmykning – men Elmelundemesteren tegner sig som et markant fysiognomi i Nordens gotiske kalkmalerikunst.

En bronzealderboplads ved Jyderup Skov i Odsherred

Af HENRIK THRANE

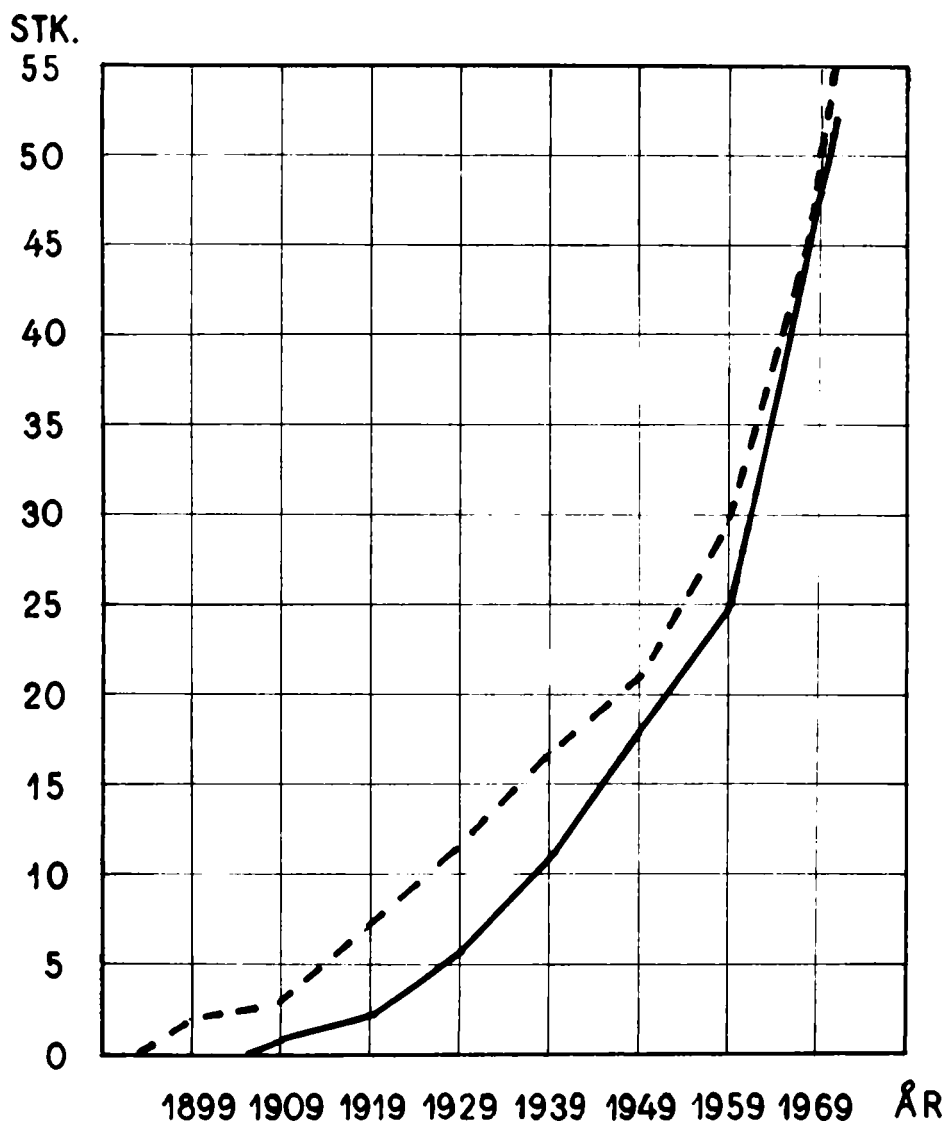
*Fig. 1. Bopladsen set fra øst. En bronze-
økse fra samme tid som bopladsen er
fundet i lavningen i forgrunden. Mel-
lem de to midterste telefonpæle ligger
en buskbevokset gravrøse. Bopladsen lig-
ger tilvenstre herfor ned til jordbunken
og mod højre til skurvognen.*

Læsning af standardoversigter over Danmarks bronzealder efterlader indtrykket af megen grundfæstet viden og få problemer. Det sidste årtis intensive forskning fra ikke færre end fire danske plus et antal udenlandske arkæologer viser dog klart nok, at forholdet er nogenlunde omvendt. Hidtil har oprydningssarbejdet blot holdt sig til videnskabelige afhandlinger, der ikke er nået frem til den almindelige læser, og har været præget af skrivebordsarbejde. Indsatsen i marken har slet ikke stået i

Fig. 2. Kurve over forøgelsen af bronzealderbopladsler på Sjælland og i Jylland i perioden 1895-1970. Der er kun medtaget bopladsfund med keramik, men ikke skelnet mellem store og små fund. Den eksplosive forøgelse siden 1950'ernes begyndelse falder sammen med dybdepløjningens indførelse og begyndelsen af de store offentlige vejarbejder o. l. Først ved disse dyberegående jordarbejder kom der nye bronzealderbopladsler i større tal.

- - - Jylland, — Sjælland.

Kurven forløber nogenlunde tilsvarende for Fyn, men her har statistikken ikke kunnet opstilles endnu. For hele landet bliver antallet af bronzealderbopladsler over 140.

noget rimeligt forhold til den omtalte forskning, men lidt sker der dog.

Således er bopladsproblemet efter mange års stilstand igen taget op ved en række udgravninger. Det åbenlyse misforhold mellem de tusinder af gravfund og de mindre end 30 bopladsler, man indtil 1958 kunne opregne, har været en torn i øjet på bronzealderforskerne i mange år. Tilsyneladende var der ikke meget at stille op. Næsten alle de kendte bopladsler var kun undersøgt i ringe omfang; et par gruber på hver plads var alt, hvad man orkede. Kun ved Voldtofte på Sydfyn og Bulbjerg i Vendsyssel undersøgte større områder, henholdsvis 360 og 300 kvadrater.

Manglen på husrester førte til overvejelser om brug af lette konstruktioner som telte, og herfra var der ikke langt til at tale om nomadisme.

Fig. 3. To store kar knust på deres oprindelige plads. Selv om gulvlag ikke kunne iagttages, er det nærliggende at antage, at karrene stod i et hus nedgravet i eller på gulvet. Begge kar er forrådskar med yngre bronzealders typiske beklaskning (se fig. 13).

Først fra og med 1950'erne, da virkningerne af det moderne landbrugs dybdepløjning begyndte at vise sig, kom der skred i tingene (fig. 2).

I denne situation måtte udgravningen af bronzealderboplads, helst med bevarede husrester, stå højt på Nationalmuseets ønskeseddel over nye projekter.

I 1955 kunne Nationalmuseet undersøge de første hustomter fra yngre bronzealder ved Fragtrup i Himmerland. Siden er antallet af boplads med daterbar keramik steget kraftigt, så der nu kendes omkring 140. Fælles for alle bopladserne er, at de er fundet tilfældigt, ved vejarbejde, dyrkning eller i forbindelse med udgravninger af andre anlæg som f. eks. i Ristofte, hvor husene fra bronzealderens slutning fremkom ved undersøgelse af stenaldergrave i 1967 (Nationalmuseets Arbejdsmark 1968 side 79 o. f.). Nye udgravningsmetoder med afdækninger af store flader gav ekstragevinster også for bronzealderens bopladsforskning.

I foråret 1964 fik Nationalmuseet indsendt en pakke lerkarskår og brændt lerklining, der øjensynlig var fra yngre bronzealder. De gav håb om en plads med bevarede husrester, og en prøvegravning måtte nødvendigvis følge. Fundene stammede fra en mark ved Jyderup Skov i

Fig. 4. Stolpehul, delvis snittet lodret. De ildskornede sten ligger for tæt til at danne pakning om en stolpe. Hvis stolpen er trukket op, kan pakstenene være faldet ned i det åbne hul. Andre stolpehuller viser en mere normal stenføring.

Odsherred (fig. 1). Her havde skovfoged P. S. Mortensen bemærket dem på jordoverfladen, efter at marken, som forberedelse til beplantning, var blevet fræset. Jorden var stærkt sandet, og en almindelig dyrkning kunne ikke længere betale sig.

Prøvegravningen samme sommer viste, at der var bevaret kulturlag, der dækkede over et antal gruber. Et sted stod to lerkar knust på deres bund, øjensynligt placeret i eller ved et hus (fig. 3).

Siden 1964 har museet da hver sommer i kortere eller længere kampanjer, alt efter som pengene rakte, gravet videre for at undersøge pladsen såvidt muligt totalt. I alt ca. 1700 kvadratmeter er udgravet. Først i 1970 er vi kommet så langt, at en rimelig afgrænsning af pladsen er nået. Man vil kunne grave videre udenom de undersøgte flader i årevis for at afrunde og uddybe billedet af bopladsen, men tiden må være inde til et gravestop og en foreløbig rapport om, hvad der hidtil er nået.

Det første punkt på ønskesedlen var naturligvis husrester, der kunne vise, hvorledes man boede på Sjælland i yngre bronzealder. Det skal med det samme indrømmes, at vi nok er kommet lidt videre, men at gravningen ikke tillader os at rekonstruere et hus. Forklaringen kan søges i flere forhold, der bør nævnes. Vigtigst er nok, at det i den lette sandjord kan være næsten umuligt at se stolpehullerne. Ganske vist var der en række tydeligt afgrænsede sorte eller lerfyldte huller, hvis størrelse viser, at de må være stolpehuller. Til gengæld var der andre, der nok med nogen optimisme kan tolkes som stolpehuller, men hvor fylden i hullerne ikke var særlig karakteristisk, eller hvor grænserne var svære at finde. Endelig har vi haft flere tilfælde, hvor en stenpakning var ene om at vise, hvor stolpehullet havde været (fig. 4). Sandet havde ganske samme farve og konsistens i hullet og udenfor. I sådanne tilfælde kan stolpen været trukket op, inden der havde dannet sig noget kulturlag over hullet, og der vil derfor ikke være kommet mørk jord ned i det. Også udvaskning af de organiske stoffer vil kunne fjerne den mørkfarvning, man ellers leder efter som bevis for stolpehuller.

Der er således ganske utvivlsomt en del stolpehuller, som ikke er blevet iagttaget, fordi de ikke var stenforede og ikke havde mørk fyld. Andre huller lod sig først se et stykke nede i sandet, så der kan være steder, hvor vi ikke har gravet dybt nok.

Stolpehullerne samler sig i grupper, der formentlig afspejler tre eller måske fire huse. Nogle meget svære stolpehuller 60 cm i diameter og 50 cm dybe har sikkert rummet tagbærende stolper. Henvend 80 stolpehuller lader sig identificere med større eller mindre sikkerhed (fig. 5).

Det vil være rimeligt i disse stolpehuller at se spor efter huse med en tømmerkonstruktion, der næppe har stået tilbage for jernalderhusenes. Der er indicier nok fra bronzealderen for en veludviklet tømmerbehandling. Væggene har været sat af grene eller fletværk med lerudfyldning, og overfladerne er i flere tilfælde pudset med et særligt lag fint, velglattet ler. Lerkliningen er desværre intet sted fundet på oprin-

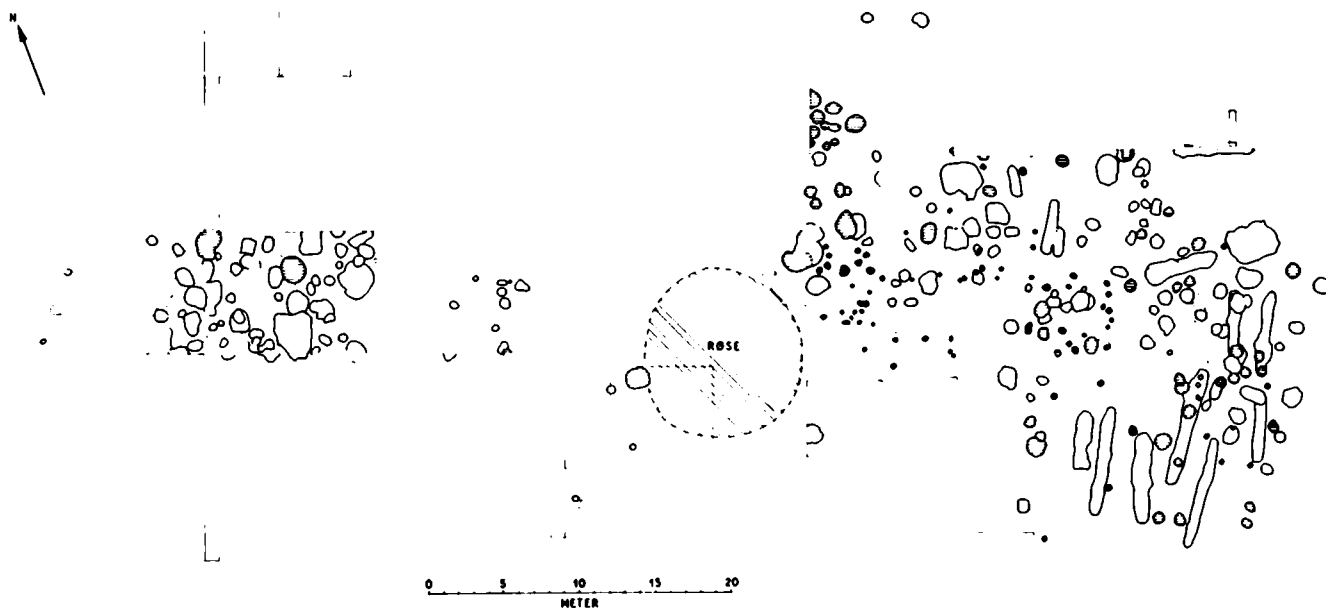

Fig. 5. Plan over det udgravede område med alle nedgravninger markeret, sikre stolpehuller med sort, usikre stolpehuller med stregning, kogegruber blot tegnet som omrids. Man kan se, hvorledes gruber og stolpehuller er gravet ned oven i hinanden. Røsen er samtidig med bopladsen, lagt oven på nogle af gruberne. En undersøgelse af røsen er i gang.

delig plads; den var kun bevaret i større partier i toppen af gruber, der formentlig har stået åbne, hvorved de har givet bedre bevaringsforhold.

Mangelen på brandtomter er lidt af et problem, idet de bevarede lerkliningsstumper øjensynlig har været i stærk ild. Muligvis har man allerede i bronzealderen ryddet tomterne, hvilket kan forklare, hvorledes lerklining er havnet i gruberne.

Husgulvene har formentlig været af ler, men noget regulært gulv er ikke fundet. Spredte, uregelmæssige lerflader var alt, hvad der var af den slags. I tre tilfælde stod store lerkar med intakt bund. Øjensynlig er det forrådskar, der har stået på eller let nedgravet i gulvet, men selv ved disse kar kunne gulve ikke iagttages.

Regulære stensatte ildsteder, som de kendes fra jernalderhusene, findes tilsyneladende heller ikke, ja dårligt nok noget, man kan kalde et ildsted. Det ser mere ud til, at man har ildet i gruber fremfor på husgulvet og snarest uden for selve huset.

Mangelen på faste husomrids og velbevarede tomter levner os ingen mulighed for at bedømme, om der var stalde i den ene ende af huset i lighed med jernalderens huse. Den sandede jord har gjort det af med næsten alle knogler, kun tænder af svin, hest og får er bevaret, men man kan naturligvis ikke på dette grundlag afgøre, hvor mange kreaturer, der var på pladsen, endsige pr. husholdning.

Det første punkt på ønskesedlen blev altså kun delvis opfyldt.

Da det viste sig muligt at fortsætte udgravningen igennem flere gravesæsoner, blev det besluttet at prøve at udgrave pladsen i sin helhed. Medvirkende til denne beslutning var dels, at pladsen ville forringes ved den planlagte beplantning, dels at Statsskovvæsenet udviste en meget

Fig. 6. „Kogegrube“ udgravet, stenene er lagt op ved siden af gruben, de er alle ildskørnede og sodede. Til venstre skimtes foden af rosen, der også er bygget af ildskørnede sten.

langmodig holdning, således at undersøgelsen kunne foregå uden forstyrrende pres.

Denne beslutning skal ses på baggrund af den nyorientering af den forhistoriske arkæologi, som har fundet sted i 1960'erne. Også arkæologien er fulgt med de øvrige humanistiske videnskaber i udviklingen mod en forskning, der mere interesserer sig for samfundets opbygning og funktion. I stedet for blot at grave enkelte anlæg, som man har gjort i flere slægtled, forsøger man nu ved en udgravning at nærme sig et mere alsidigt indtryk af fortiden gennem intensive såvel som extensive undersøgelser af den enkelte lokalitet, egn eller periode. Netop i 1960'erne har et antal udgravningsserier koncentreret sig om jernalderbopladsproblemer på en bred front.

Gravningen ved Jyderup Skov prøver således at give et helhedsbillede af aktiviteterne på en bronzealderboplads og tillige at se bopladsen på baggrund af egnens grav- og depotfund som udtryk for den samtidige bebyggelse. Nok er vigtige bebyggelsehistoriske undersøgelser af netop Odsherred foretaget som led i Therkel Mathiassens store Vestsjællandsundersøgelse i 1950'erne, men en fornyet gennemgang af et mindre område omkring bopladsen har vist sig at give et langt mere nuanceret billede af bebyggelsen.

Ved langvarige udgravninger må en sådan topografisk undersøgelse af omegnen være et naturligt og uundværligt supplement til selve udgravningen. Oplysninger kan hentes fra matrikelkort, fra lokale beboere og ved gennemvandring af området, og i vort tilfælde er således 25 nye bopladser foruden 15 gravhøje og en del enkeltfund registreret på et område på 9 kvadratkilometer (fig. 18).

En sådan intensiv bearbejdning er uoverkommelig for større områder, men giver en stikprøve på, hvad en egn rummer af oldtidslevn.

Efter disse sidespring er det rimeligt at vende tilbage til, hvad der ellers er fundet ved udgravningen.

En plan over det undersøgte område (fig. 5) viser et virvar af mere eller mindre regelmæssige cirkler og ovaler. Det er omridsene af gruber, der er gravet ned i de underliggende morænesand- og lerlag. Af de henvend 225 udgravede gruber var 46 nogenlunde ens. Det er runde kedelformede huller fyldt med store ildskørnede sten, i mange tilfælde med et lag sort trækulsholdig fyld på bunden af gruben, men i andre tilfælde uden spor af trækul eller sod (fig. 6).

Det er disse gruber, der går under navnet kogegruber. Blandt sporene fra vor oldtid er kogegruberne nogle af de almindeligste. De kan findes i massevis på mange pladser, ofte under navne som ildsteder eller bålpletter. De er ikke særlig taknemmelige at grave ud, der er næsten aldrig fund, der kan datere gruberne, og derfor undersøges de nødtigt.

Ved udgravningen af kogegruberne har det vist sig, at der ofte var spor af opbrydning i den ene side, som om man havde gravet ned og fjernet noget fra gruben for derefter at lade den ligge urørt. Gruberne

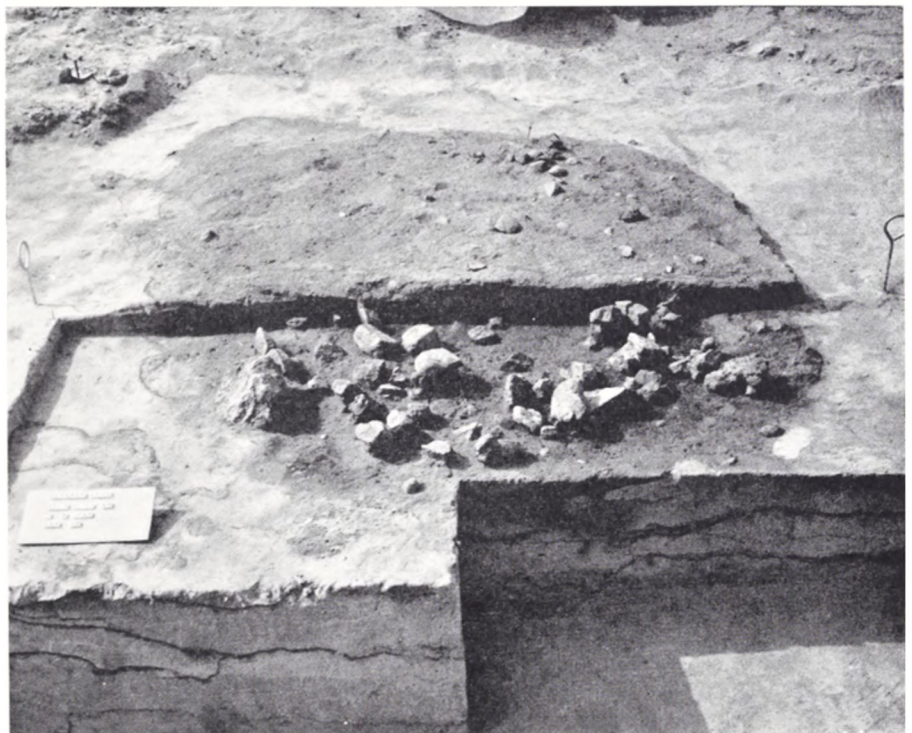
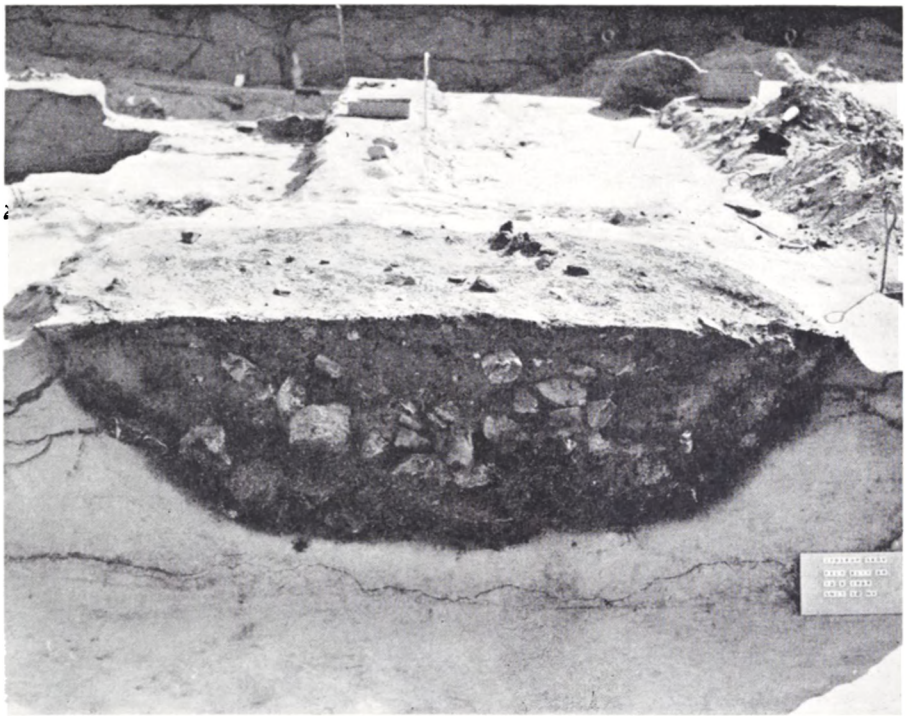

Fig. 7. Billedserie, der viser fire stadier i den samme grubes udgravning og forskellige udgravningsmetoder. Det nederste billede er det senere tilkomne fyldlag fjernet og grubens stenfyldte oprindelige indhold afdækket. Denne grube havde kun mindre, sprængte stenfliser. Lerkarskår og andre fund lå oven over stenlaget. Se også side 148.

tolkes normalt som madtilberedningssteder i lighed med tilsvarende anlæg fra fjerne kulturer i nyere tid. Stenene opvarmes i bålet, fyldes i gruben uden om det kød, der skal tilberedes, og gruben dækkes. Varmen fra stenene vil da mørne kødet, så det bliver spiseklart. Gruben fungerer altså nærmest som en ovn med strålevarme. Tolkningen harmonerer meget godt med sporene af opbrydning. I de gruber, der har spor af trækul i bunden, er stenene formentlig blevet opvarmet i gruben, mens de i andre tilfælde kan være opvarmet i nærheden.

Som det fremgår af planen fig. 5, var gruber i flere tilfælde gravet ned i andre gruber, f. eks. er der gravet både kogegruber og stolpehuller ned i de aflange gruber. Disse overlejringer (stratigrafiske forhold) viser, at bebyggelsen havde en vis varighed, og at de lange gruber i hvert fald ikke er de yngste anlæg på bopladsen. Noget holdepunkt for en bedømmelse af bosættelsens varighed giver disse iagttagelser dog ikke. Det hele behøver ikke at have varet mere end nogle få år, men kan også have taget flere generationer. Hvis man kendte kogegrubernes funktions-tid, kunne beregningen måske blive lidt nøjere, men teoretisk kan de være brugt ved en enkelt spisning eller til en uges eller måneds madlavning; vi aner det ikke.

Fig. 8. En del af udgravningsområdet i 1965. I forgrunden „kogegruber“ af sædvanlig art. Den bageste balk er brækket ned i et moderne hul, der går ned i en stor affaldsgrube, der delvis er udgravet. Felterne er 5 × 5 m. Metoden med profilbalke mellem de enkelte udgravningsfelter gav gevinster i form af snit gennem stolpehuller og gruber, men blev senere forladt til fordel for større felter, hvor sammenhænge mellem de enkelte gruber lettere lod sig se.

Fig. 9. En af de aflange gruber delvis udgravet, i forgrunden ligger lerklining i et lag langs venstre side, bagved balken er stenlag afdækket. I baggrunden og til højre stensfyldte kogegruber halvt udgravede. Et længdesnit gennem en tilsvarende grube er afbildet i Nationalmuseets Arbejdsmark 1968, side 186.

Forøvrigt ligger der områder med kogegruber såvel mod nord, nordøst og sydvest, så disse områder skulle også undersøges totalt, hvis en sådan beregning skulle kunne bruges.

I tilknytning til kogegruberne kan en anden gruppe nævnes. Den omfatter gruber med nogenlunde regelmæssigt rundt omrids, ca. 1 m i diam. og ca. 50 cm dybe, uden sten eller blot med spredte ildskørnede stenstumper. Nogle af disse gruber er formentlig gamle kogegruber, hvorfra de bedre sten er fjernet for at benyttes igen. Hullerne har så stået åbne og er føjet til med sand eller fyldt med nedjokket jord ved menneskers og dyrs færden. Disse gruber findes især på bopladsens vestlige del.

Enkelte gruber er betydeligt større end de hidtil omtalte, de har uregelmæssigt omrids og måler op til 2–3 m. Disse gruber er fyldt med affald i forskellige lag, lerkarskår, skærver, trækul o. s. v. Det har dog næppe været meningen, at de oprindeligt skulle fungere som skarnkasser. En bevidst renovation hørte ikke til i oldtiden. Muligvis har gruberne først været gravet for at tjene til opbevaring af madvarer eller som sandgrave.

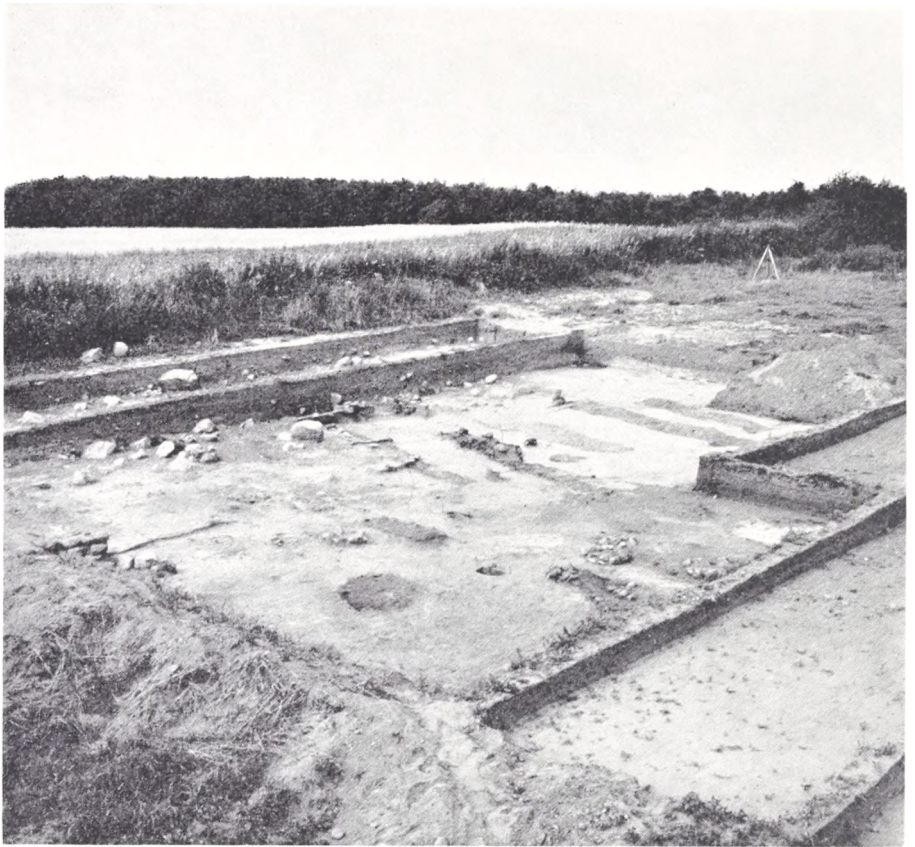
Arkæologisk er disse gruber af stor betydning som leverandører af daterende fund, knogler o. m. a., der tilfældigt har kunnet bevares i dem. Siden Sophus Müllers klassiske behandling af bronzealderens bopladsfund i 1919 står netop denne grubetype som karakteristisk for bronzealderen. I lang tid var den ene om at vise, at der overhovedet var noget, der fortjente at kaldes bronzealderboplads. Nu kan det ses, at disse gruber blot udgør en del af de anlæg, der karakteriserer periodens boplads.

Endnu en speciel grubetype skal omtales. Den er til forskel fra de andre en nyhed, kun observeret på Jyderup Skov bopladsen. Ialt 13 lange smalle gruber, den længste 8 m lang, alle ca. 1 m brede og 1 m dybe, er undersøgt. De har alle ret stejle sider, ret flad bund og rundede ender og næsten lige langsider. På bunden findes rester af svære stykker forkullet egetræ lagt på tværs og til dels også på langs, stykkerne er op til 12 cm tykke og regulært stammetræ (fig. 10). Oven på træet var der stablet store sten i et ca. 80 cm tykt lag, ildskørnede fra kraftig hedepåvirkning. Herover findes lag med mindre sten, som er sprængt i stykker, sort jord og øverst et lag med en del stumper af rødbrændt lerklining (se fig. 9).

Fig. 10. Den nordøstlige del af tre lange gruber delvis udgravet. Der er gravet ned til trækulslaget i bunden af gruberne. Kulstof-14-dateringer af fem prøver fra to af disse gruber gav dateringer, der ligger omkring 1000 f. Kr. Da træet næppe kan have været mindre end 10 år gammelt, men heller ikke flere hundrede år, skulle dateringerne nogenlunde ramme grubernes anvendelsestid. Sammenlignes disse naturvidenskabelige dateringer med de gængse arkæologiske, der daterer pladsen til periode V (d. v. s. ca. 850-700 f. Kr.), bliver der jo et spring mellem de to slags dateringer. Forskellen kan skyldes, at de lange gruber er ældre end mange af de andre gruber. (Se også Fig. 16.)

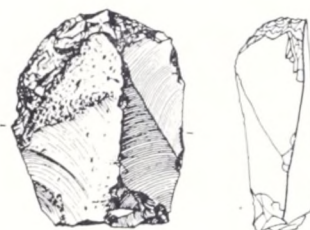
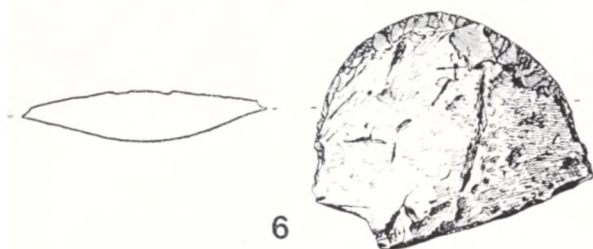
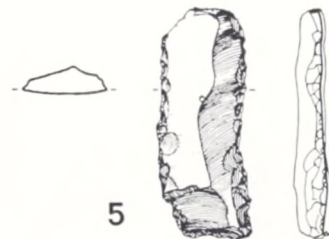
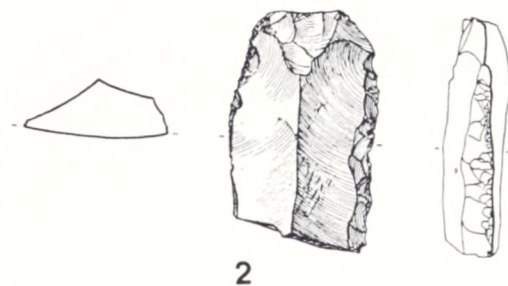
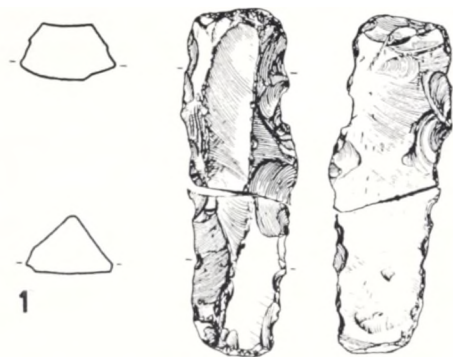
Fig. 11. Den sydlige del af pladsen under udgravning; feltet i forgrunden er gravet ned til overfladen af kulturlaget. Det er fjernet i det store felt, hvor gruberne tegner sig. De store sten i baggrunden er jordsfaste morænesten. Bag stendiget anes en sløjset gravrøse som en let højning.

I nogle tilfælde kunne det ses, at der i den ene ende af gruben var gravet ned til bunden, andre gruber derimod syntes helt uforstyrrede og en enkelt så ud til at være brugt to gange med delvis oprodning af den første grubes fyld. Oven i de fleste af gruberne lå lerkarskår og andre fund ligesom i mange af de andre grubetyper, men disse fund er sikkert havnet i gruberne, fordi de stod som lavninger i terrainet efter endt brug.

Hvis man antager, at lerkliningsstumperne har sammenhæng med gruberne, hvilket ingenlunde er bevist, kan man tænke sig en kappe af ler over gruberne med huller i enderne, så man får en trækkanal. Hvis gruberne skulle fungere som ovne, ville en sådan trækledning være en betydelig fordel. Trækullet er formentlig brændt i gruberne for at hede stenene og formålet med gruberne var da vel sagtens at opnå en høj temperatur. Har det været i gruber som disse, man smeltede bronzen? Dertil kræves en temperatur på ca. 1000–1100 grader, og det er vel tvivlsomt om en almindelig pottemagerovn, endsige et ildsted var tilstrækkeligt hertil. Også trækulssvidning eller udvinding af beg fra trækul kunne tænkes, men i de to sidste tilfælde støder man mod den kendsgerning, at kun en ringe del af gruberne er brudt op, og at trækullet ligger urørt i bunden.

Fig. 12. Selv om der er samlet 4200 flintstykker ved udgravningen, er kun henvend 170 redskaber. Skrabere (6–7), bor (3) og fyrtojssten (1–2) er almindeligst. Flintkugler og knusesten (8) blev måske brugt i forbindelse med støbearbejdet. Flade sten med slid- eller slibe-spør (9) kan have været brugt til udrydning af farver eller til hvæsning af redskaber. (Tegnet af Leif Renée Jensen. 1:2).

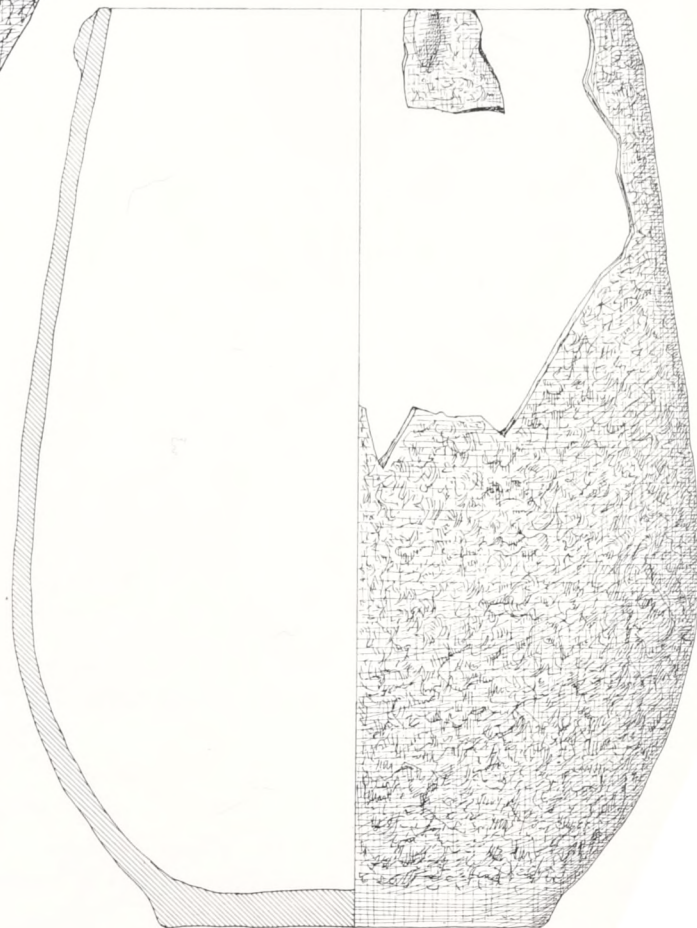
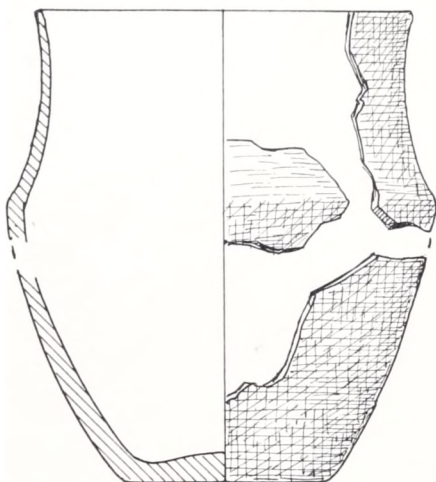
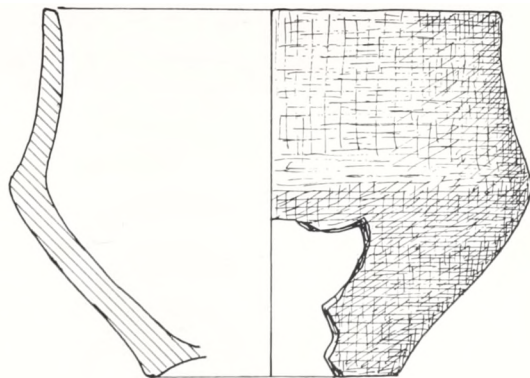
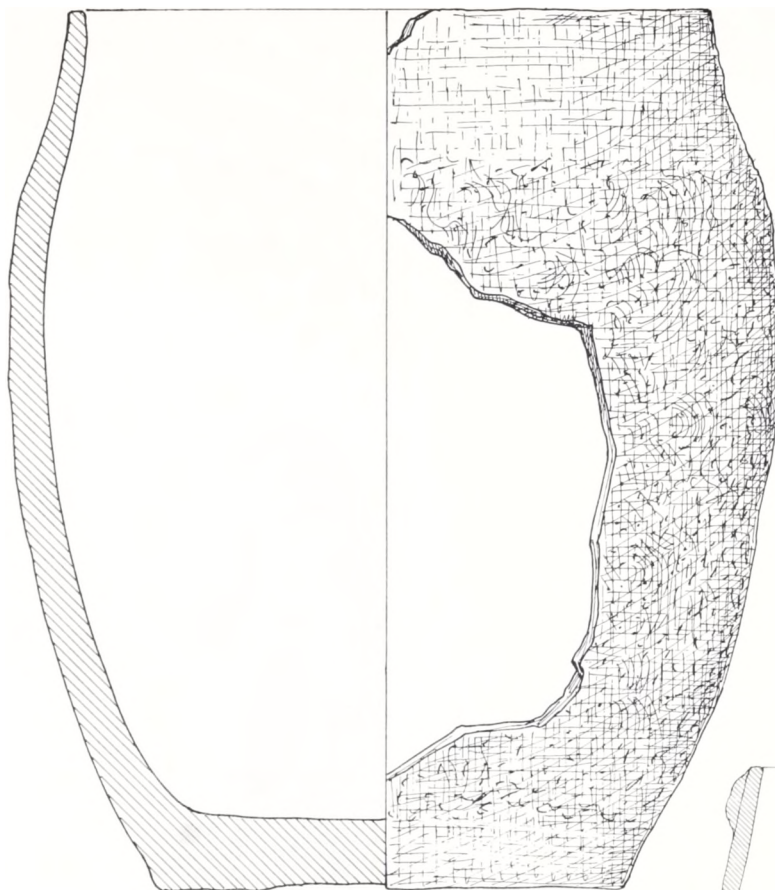

8

9

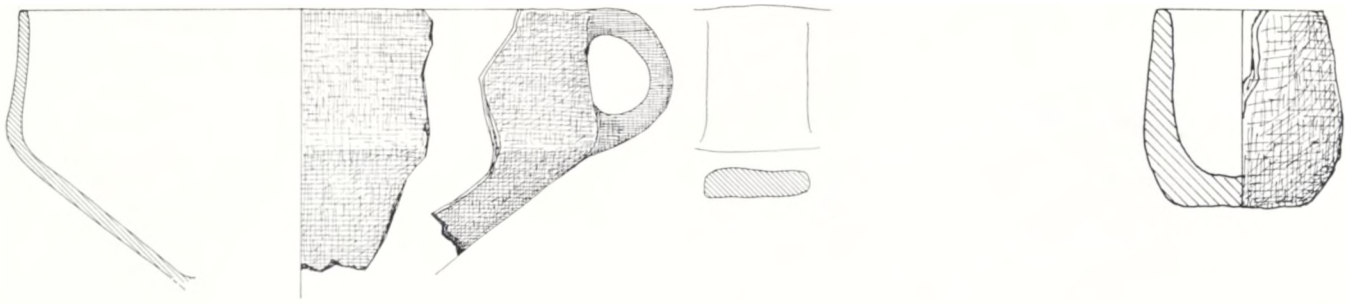
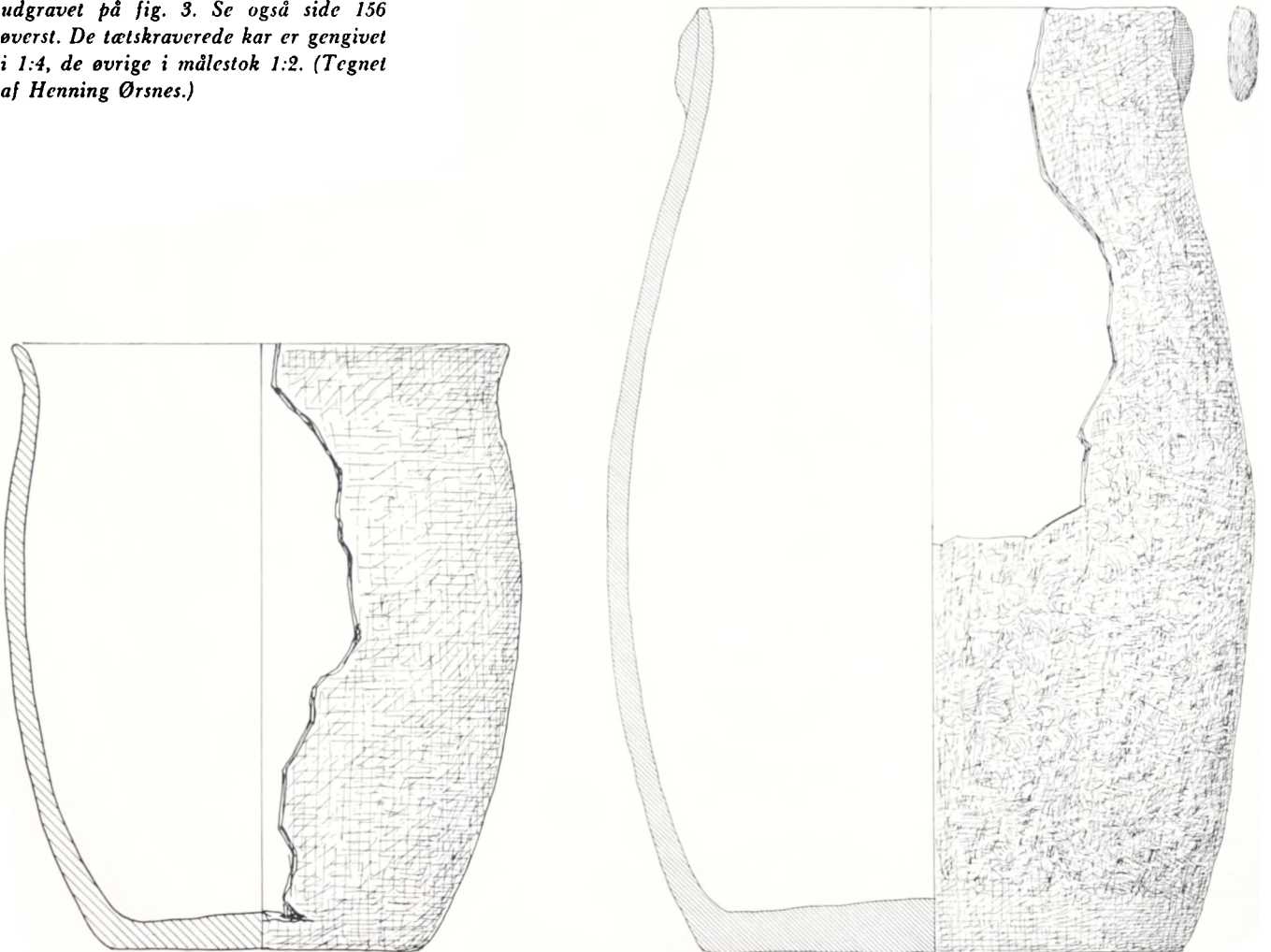

Fig. 13. Lerkarskår udgør størstedelen af fundmaterialet. En del kar har kunnet restaureres eller kan rekonstrueres ud fra de foreliggende rester. De to store kar med knopper ved randen ses udgravet på fig. 3. Se også side 156 øverst. De tætskraverede kar er gengivet i 1:4, de øvrige i målestok 1:2. (Tegnet af Henning Ørsnes.)

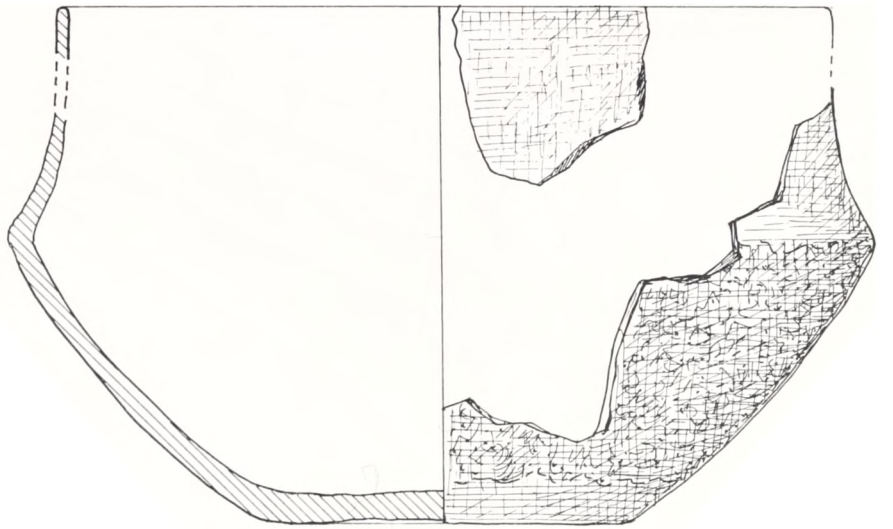

Fig. 14. Selv om langt de fleste skår er fra simple forrådskar, er der dog fundet en del ornamenterede skår. Billederne viser, hvor få variationer, der egentlig er. Negleindtryk anbragt i rækker (t.v.) er en ret almindelig form for ornamentik, den var jo også behagelig nem at lave. (Lennart Larsen fot.)

Muligvis kan man efterhånden indsnævre antallet af tolkningsmuligheder, men foreløbig gælder det mere om at finde rimelige forslag til grubernes funktion. Alene deres form og sjældenhed viser, at formålet må have været noget specielt. Det er også påfaldende, at gruberne ligger parallelt med hinanden på bakkehældet mod syd, som om man havde arbejdet sig ned ad skråningen, efterhånden som gruberne blev brugt.

Undersøgelsen af de mange gruber har taget tid, nogle vil måske synes for megen. Men hvis vi skal få et repræsentativt indtryk af, hvad der foregik på en boplads, kan vi ikke ignorere gruberne. Hver enkelt er tegnet, snittet, fotograferet og beskrevet, og senere skulle det være muligt at benytte dette materiale til at få lidt mere at vide om funktionen af de enkelte typer. Ved andre undersøgelser vil det ikke være nødvendigt at gøre så meget ud af de fundløse gruber, så de arbejdsdage, som er sat til på gruberne i Jyderup Skov, kan indvindes på andre gravninger.

Foruden de anlæg, der var gravet ned i jorden – stolpehuller og gruber – var der også et kulturlag at undersøge. Dette sorte, trækuls-

holdige lag dækkede store dele af pladsen og måtte fjernes, før de enkelte gruber kunne erkendes. Laget er dannet ved lang tids færdsel på stedet; henkastet affald af enhver art er trampet ned i sandet og æltet til et sammenhængende lag. Kulturlaget var op til 30 cm tykt og har inden den sidste pløjning af området været 20 cm tykkere. Kulturlaget var den væsentligste leverandør af småfund ved siden af gruberne.

Det museale udbytte af gravningen – fundene – er ikke særligt opsigtsvækkende. Som flere gange antydnet, er det kun affald, der er bevaret. Tingene blev ikke hensat eller henlagt med et bestemt formål,

Fig. 15. a. Mange stumper af lerstøbeforme blev fundet, men de fleste kan ikke bestemmes nærmere. En stump af en form til en spydspids (øverst til venstre) og overdelen af en form til en bøjlenåls plade (midten til venstre), samt en del stykker af ringforme (for-neden til højre) og nogle store flade stykker, hvis formål endnu ikke er identificeret, viser en ret varieret støbeaktivitet. Den lille runde lerplade er formentlig en del af formen til et nålehoved.

b. Stumper af de små halvkugleformede smeltinger, oftest smeltet næsten til glas. Her det største fragment set fra diglens inderside. (Lennart Larsen fot.)

bortset fra de lerkar, der blev anbragt i husene. Det er ødelagte redskaber, knust husgeråd og tabte småting samt madrester, der findes på en boplads.

Redskaberne var for en væsentlig del af flint: skrabere, bor, knive og segle til kornhøsten, knusesten til madtilberedning og håndværk (fig. 12). Også bjergarter blev brugt til knusesten, hvæsesten, kværnsten, økser, raspesten til maling, sminke og krydderier. Hyppigst er resterne af lerkarrene, lige fra store kornbeholdere med ru yderside til små nette kopper og pæne skåle, sjældent udsmykkede, men engang imellem dog med fingernegleindtryk eller indridsede streger. Man arbejdede mere med formen end med udsmykningen af karrene (fig. 13–14).

Mere spændende er de små fragmenter af støbeforme og smeltinger, der viser, at man støbte bronzer på stedet (fig. 15). Formene stammer både fra simple ting som ringe og mere komplicerede genstande, der krævede en veludviklet teknik. Både spydspidser, måske sværd, og bøjle-nåle er repræsenteret af støbeformstumper. Teknikken er den for vor bronzealder så karakteristiske tabte-form-teknik, hvor man må knuse lerformen efter støbningen for at få den færdige bronze frem.

Ikke mange bronzeegenstande er fundet, ialt 20 (fig. 16). De fleste er så uanselige, at man kan forestille sig dem tabt tilfældigt. Dråber fra støbningen, stumper af redskaber, knapper og ringstumper vejer vel ikke mange gram, men har dog repræsenteret en værdi for den, der tabte dem. Man mærker tydeligt, at bronzen måtte hentes langvejs fra, og at

man ikke kunne rutte med den. Kun et enkelt stykke er måske kasseret med vilje. I en grube fandtes den ene ende af en halsring med en streng, men præcis dekoration. Ringens legeme er snoet indtil et par cm fra den brækkede ende, hvor ringen er firkantet (fig. 17). Tilsyneladende er den knækket, mens man var ved at sno den. Man kan forestille sig håndværkerens ærgrelse over uheldet; smed han stumpen væk i hid-sighed?

Fundene kan således tale om mange forhold, men tier om de fleste. Livet på bopladsen kan, med alle mulige forbehold for manglende viden, rekonstrueres nogenlunde på følgende måde.

På en bakke et par kilometer fra havet, i nærheden af moser og søer, i udkanten af det skovklædte bagland med løvskov, slog en gruppe mennesker sig ned omkring 800 før Kristi fødsel. Vi kan ikke sikkert bedømme, om det var en enkelt primær familie, en storfamilie (forældre, børn, svigerbørn og børnebørn) eller en gruppe på flere familier. De foretrak at bo på de sandede pletter, hvor vandet ikke blev stående i våde perioder. Husene blev bygget med svære stolper, lerklinede vægge og lagt lidt i læ for vinden nede ad bakken mod øst. Husene blev lagt i retning nordøst-sydvest og formentlig var 2-3 huse samtidig i brug. Lige uden for husenes østender gravedes gruberne til madtilberedning; her var køkkenafdelingen. Da vi ikke ved, hvor tit man spiste kød, kan vi ikke bedømme, hvor længe de enkelte huses køkkener var i brug. Hver grube kunne formentlig bruges mere end én gang.

Husdyrholdet bestod af okser, svin, får og hest. På bopladsen ved Skamlebæk er knoglerne ulige bedre bevaret, og vi kan bruge knoglematerialet herfra til supplerings af fundene fra Jyderup Skov.

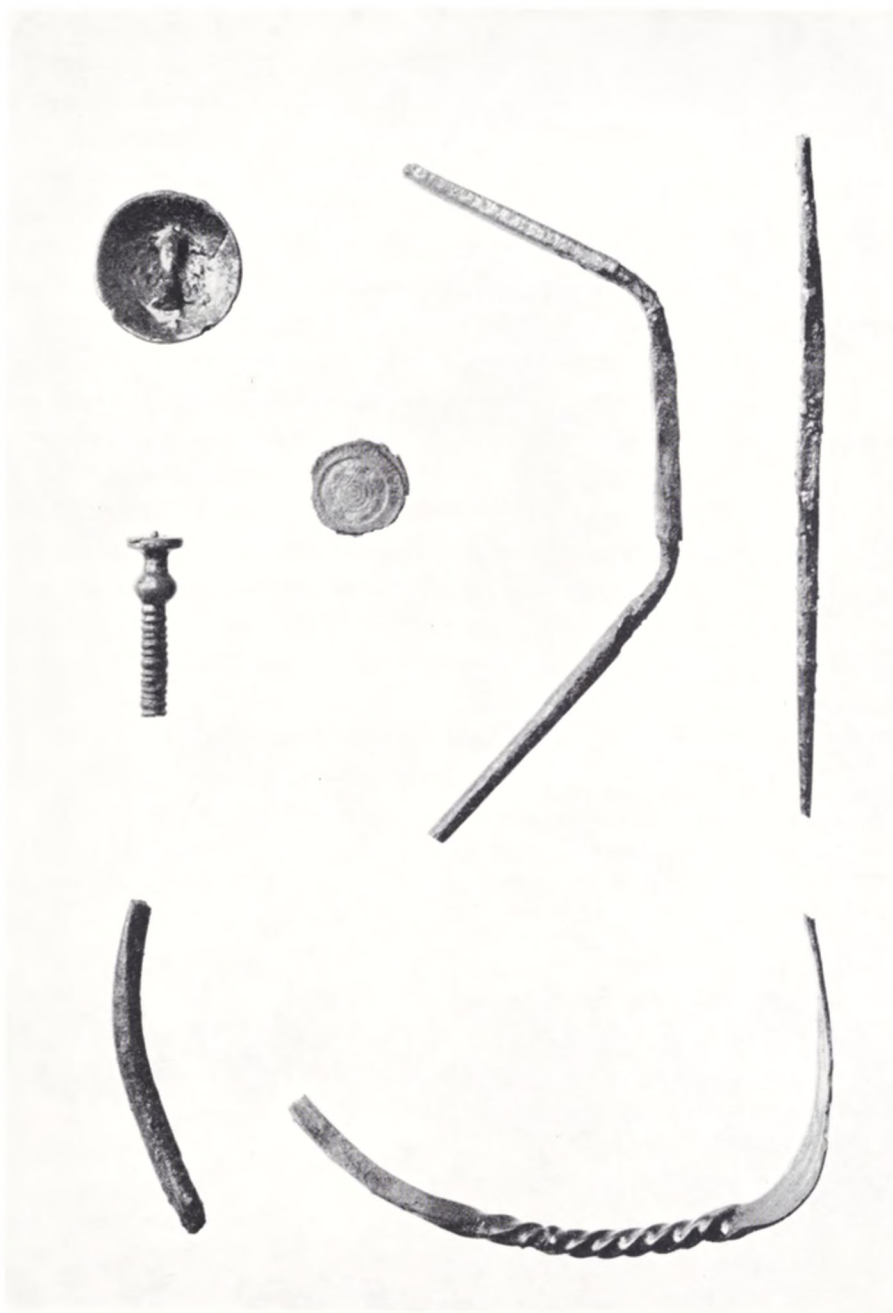
Blåmuslinger hentedes ved stranden, og hjertemuslinger, littorina-snegle og østers spistes også. Kuller og torsk fiskedes på det dybe vand. I skoven og på markerne kunne mange dyr jages og fanges, kronhjorte- og rådyrtakker blev brugt til okser og andre redskaber.

Husdyrholdet og agerbruget var dog sikkert de vigtigste madproducenter. Kornaftryk i den brændte lerklining viser, hvilke kornsorter og ukrudtsarter, man brugte til den daglige grød, og kan formentlig også give oplysninger om tærskningsmetoder. Kornet blev malet på kværnsten af den samme type, som var brugt i århundreder.

Foruden disse grundlæggende processer, indsamlingen og tilberedningen af føden, skete der naturligvis en masse andre ting på pladsen; de fleste unddrager sig for altid vor erkendelse. Fester, højtider, riter, dyrkelsen af højere magter end de jordiske kan anes i de nærliggende mosers offerfund af sværd, okser, spyd og kvindesmykker. Sten med skåltegn kan fortælle om dyrkelse af hellige sten, og man kan tænke sig, at også træer blev dyrket ligesom kildevæld og søer.

Man syede, spandt, vævede, huggede og skar en masse til den daglige klædning og til de mange redskaber, køkkentøj, våben o. s. v., der skulle bruges til husenes udstyr o. m. a. De fleste af disse processer kan ikke

Fig. 16. De eneste broncer, der giver en nærmere datering, er et stykke af hovedet af en nål med vaseformet hoved (midten t.v.) og en stump af en halsring. Begge tilhører midten af yngre bronzealder (periode V). Vasehovednålen tilhører en mellemeuropæisk type, der ser ud til at være kopieret heroppe. Halsringsstumperne forneden derimod er rene nordiske typer og formentlig lavet på bopladsen. (Det store stykke se også fig. 17). De to syle (foroven til højre) tilhører en meget hyppig redskabstype, hvis formål har været stærkt diskuteret. Den lille runde plade med ornamentik er af bly eller tin og ret enestående. (Lennart Larsen fot.)

spores i fundene fra Jyderup Skov, men kan anes og udledes af andre fund.

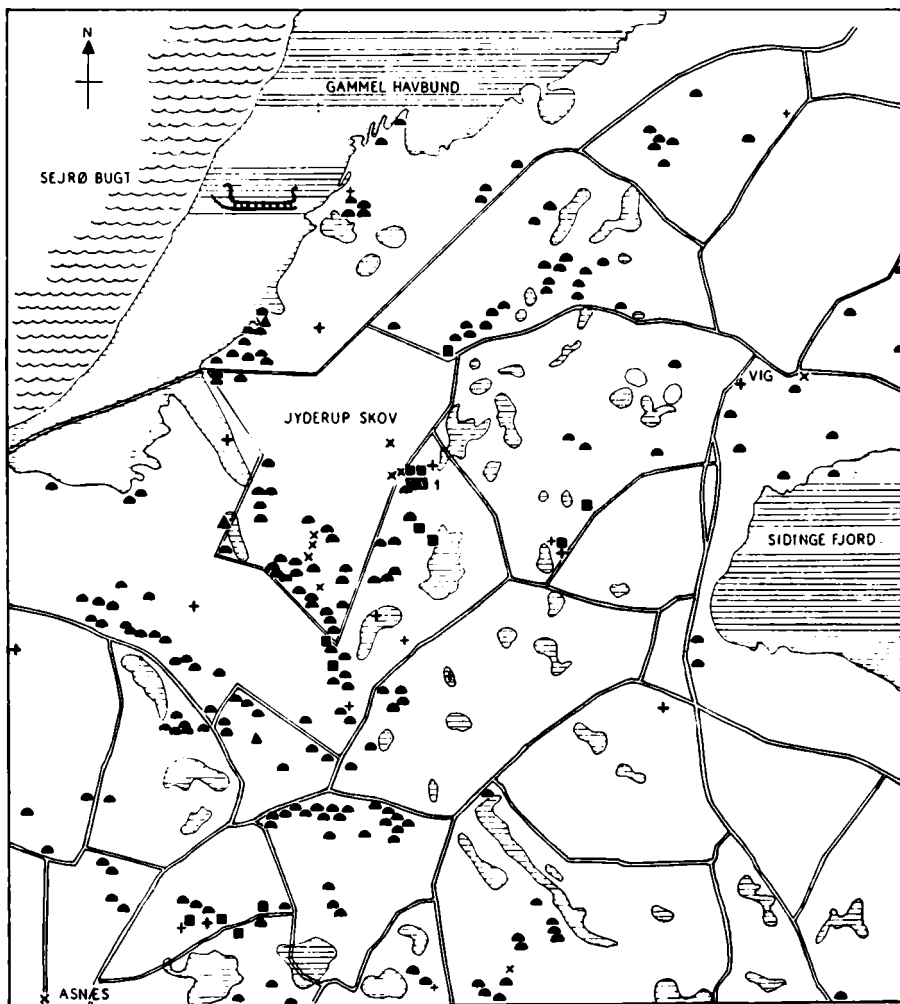
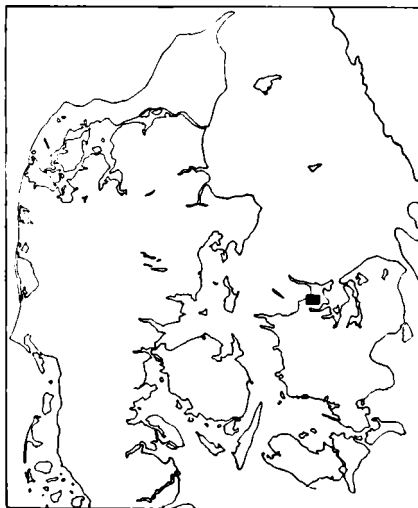
Derimod er støbningen af bronzeobjekter godt belyst, og det er fristende at henvise den til et slags håndværkerkvarter i udkanten af bopladsen, hvor særlige gruber konstrueredes til formålet.

Det ville være rart at vide, hvor langt der var mellem de enkelte små bebyggelser, men dertil rækker materialet endnu ikke. Der er 10 km til

Fig. 17. Den ufærdige halsring. (Lennart Larsen fot.)

Fig. 18. Kort over bronzealderbebyggelse i Jyderup Skov-bopladsens omegn. Udsnittet er markeret på oversigtskortet. Bopladsen er markeret med 1. Halvcirkler betegner gravhøje, firkanter bopladser, trekkanter depotsfund og + enkeltfundne genstande, broncer, stenøkser etc., × betyder helleristninger, herunder sten med skåltegn. Moser og vandhuller er aftegnet. Næsten hele området mellem Jyderup Skov og Vig er opfyldt af mindre morænebakkeknolde med vandhuller ind imellem. Her er bebyggelses-sporene færre og området har formentlig været skovdækket i bronzealderen, mens der har været mere åbent ud mod kysten. Bopladser kun med flintfund er ikke medtaget på kortet.

det nærmeste større bopladsområde sydpå, men der kan udmærket gemme sig nogle pladser ind imellem Jyderup Skov og Skamlebæk.

Hvor længe man boede på bopladsen, ved vi ikke, måske 10, måske 20 år, måske kun 5. Fundene viser ikke noget om sæsonbebyggelse, men antyder snarere en fortsat bosættelse. Andre bopladsspor fra samme tid 400 og 1200 meter mod syd (fig. 18) tyder på, at man har flyttet frem og tilbage indenfor et ret begrænset område, ligesom de store undersøgelser i Jylland viser for ældre jernalder (Nationalmuseets Arbejdsmark 1966 side 39 o. f.).

I det samme strøg som bopladserne, mellem havet og skoven, ligger gravene. De døde blev brændt og lagt i de små stenbyggede høje, der endnu findes bevaret inde i Jyderup Skov. Disse høje er bygget af ildskørnede sten tilsyneladende efter en lokal skik, men det er en historie, det vil føre for vidt at berette om i denne artikel.

Det er ikke uvæsentligt om Jyderup Skov bopladsen skal opfattes som en særlig stor boplads eller kan gælde som en nogenlunde normal bron-

cealderboplads, blot er det endnu ikke helt ligetil at afgøre dette spørgsmål. Sammenligner man med de andre boplads, der kendes fra Ods herred, er lighederne større end forskellene (fig. 19). Skamlebækbopladsen dækker vel et større område, men repræsenterer formentlig netop flere omflyttede bosættelsespladser. Fundene og anlæggene er dog nogenlunde de samme overalt – bortset fra de lange gruber, der hidtil kun kendes fra Jyderup Skov. Tilsammen giver de nu kendte lokaliteter et ret alsidigt billede af området. Næsten på alle pladser synes broncestøbning at være praktiseret, men det er for tidligt at afgøre, om der var nogen vidtgående specialisering imellem de enkelte pladser. Dertil er der endnu ikke fremgravet tilstrækkeligt fundmateriale.

Planen over det udgravede område ved Jyderup Skov kunne udmærket forveksles med planerne over den første udgravede bronzealderboplads Buch ved Berlin, den store boplads Boberg ved Hamburg eller Bromöllapladsen i Skåne. Alt taler derfor for, at det stort set var de samme processer, der foregik indenfor den nordiske bronzealderkulturs område, i hvert fald i Sydsandinavien og Nordtyskland. Først når flere pladser er undersøgt, vil det være rimeligt at forsøge at definere de enkelte lokalområders særpræg.

Indtil videre kan Jyderup Skov bopladsen da opfattes som en ganske almindelig østdansk bronzealderboplads.

Et af de problemer, der trænger sig mest på i øjeblikkets forskning, er landsbyens historie. Begrebet landsby har i mange år været brugt i jernalderforskningen, berettigelsen kunne diskuteres, men er efterhånden ved at være sikret. Skellet mellem bronze- og jernalder er lagt af forskerne, og en række sammenhænge på tværs af dette skel viser en betydelig kontinuitet op i jernalderen. Efterhånden som vor viden om jernalderbopladserne øges, bliver det klart at løsningen på mange af problemerne skal søges på bronzealderens boplads. Det må derfor være væsentligt i de kommende år at belyse hvilken bosættelsesform, der rådede i bronzealderen.

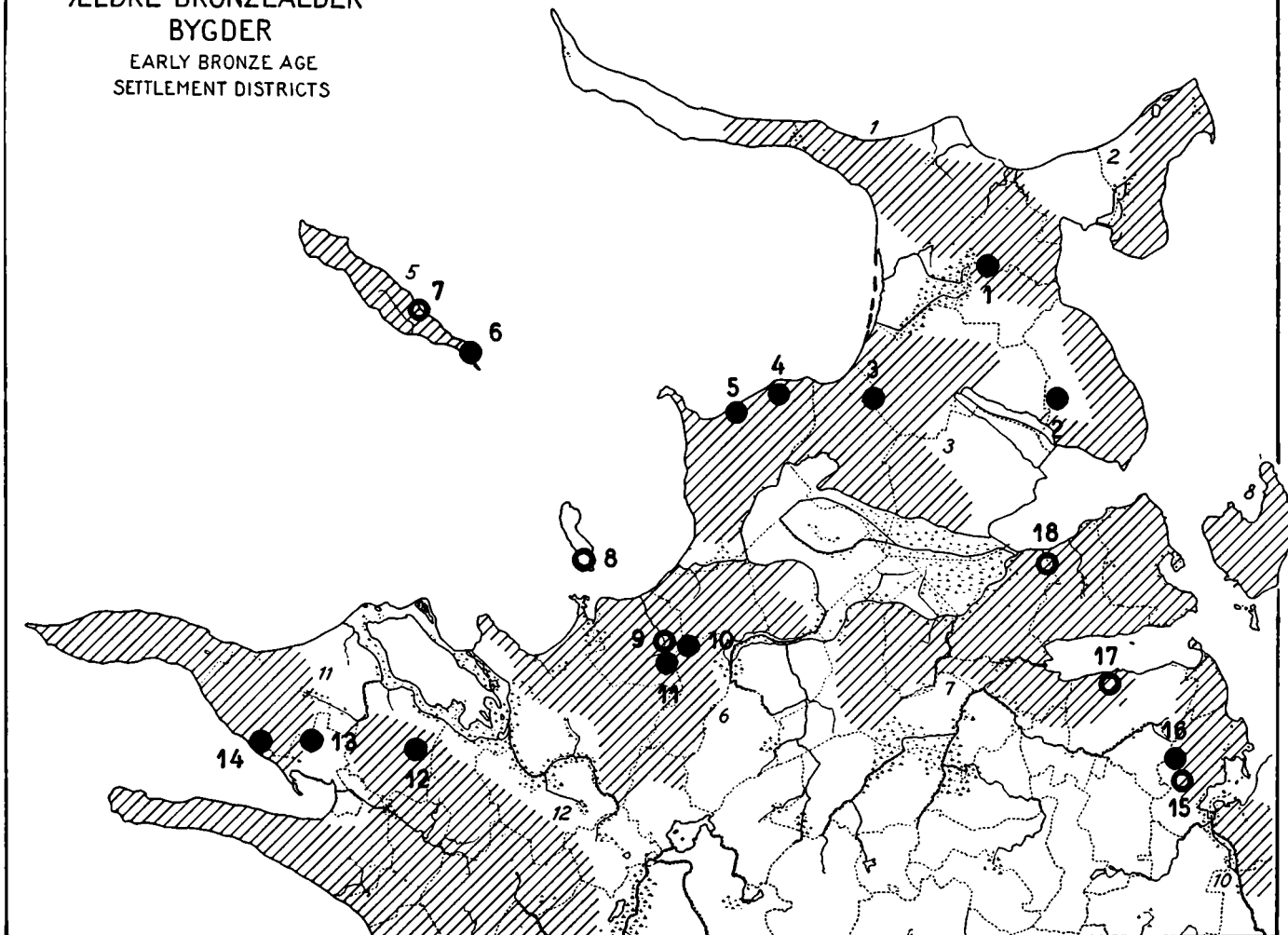
Efter enhver udgravning, og især efter en flerårig, vil det være rimeligt at stille det spørgsmål, om det var umagen værd, og om man gravede det rigtige sted. Spørgsmålet bør stilles på et tidligt tidspunkt af undersøgelsen, men kan vel først besvares efter dens afslutning.

Andre pladser vil utvivlsomt have bedre bevarede husrester og give bedre udgangspunkter for overvejelser over bopladsens indbyggertal, sociale struktur o. l. Dengang undersøgelsen begyndte, var der imidlertid ikke mange at vælge imellem, pladsen lå i et rigt bronzealderlandskab og kunne undersøges i ro og mag. Yderligere lovede de første sæsoner bedre resultater m. h. t. husene, end pladsen kunne indfri, og endelig lå der midt på bopladsen en gravhøj, der efter sin ydre form kunne antages at være fra yngre bronzealder.

Disse forhold taget under ét gjorde bopladsen ved Jyderup Skov værd at udgrave. Jeg vil mene, at det var rigtigt at prøve en større undersø-

Fig. 19. Kortet næste side er hentet fra Therkel Mathiassens bog om Nordvestsjællands Oldtidsbebyggelse fra 1959. Prikkerne viser de boplads fra bronzealderen i området, der har givet keramikfund. Af disse var kun 9 kendt inden Mathiassens bog udkom. Alle de nye boplads er fundet tilfældigt ved dyrkning eller ved anlægsarbejder (no. 1, 5, 16, 10). Kun Skamlebækområdet kan i nogen grad siges at skyldes en systematisk undersøgelse – af ingeniør Søren Gregersen. Bopladserne ligger hønt inden for de områder, som Mathiassen ud fra kortlægningen af gravfundene karakteriserede som bygder (skraverede på kortet). 1. Krolodden, Nr. Asmintrup sogn. 2. Glostrupgård, Egebjerg sogn. 3. Jyderup Skov, Vig sogn. 4. Veddinge Bakker, Fårevejle sogn. 5. Skamlebæk, Fårevejle sogn. 6. Mastrup, Sejro. 7. Skelbjerg, Sejro. 8. Ørnekul, Nekselø. 9-11. Føllenslev sogn. 12. Grovbjerg, Tømmerup sogn. 13. Kalundborg. 14. Tjørnemarksgård, Raklev sogn. 15. Arnakke, Ågerup sogn. 16. Thorupgård, Ågerup sogn. 17. Holbæk mark, Holbæk sogn. 18. Kastруп, Hørby sogn.

ÆLDRE BRONZEALDER
BYGDER
EARLY BRONZE AGE
SETTLEMENT DISTRICTS

gelse netop på dette tidspunkt for at finde ud af hvilke problemer, der er specielle for bronzealderens bopladser, og hvor langt en enkelt extensivt undersøgt plads kan bære. Den endelige bearbejdning er knap nok begyndt; den vil utvivlsomt ændre en del af de fremlagte resultater og vil sikkert rejse flere problemer end løsninger.

Jyderup Skov udgravningen kan ikke sætte punktum for nogen afsluttet sætning i beskrivelsen af bronzealderens bosættelsesform. Den kan højst sætte et semikolon; fortsættelsen skulle nødvendigvis vente for længe på sig. Der er nu langt flere lokaliteter at vælge imellem end i 1964, så forhåbentlig er Jyderup Skov udgravningen kun den første i en lang række udgravninger af bronzealderens bopladser. Det er her løsningen ligger på mange af de problemer, som bronzealderforskningen arbejder med.

En norsk kalenderstav fra 1457

Af NIELS-KNUD LIEBGOTT

Tegninger af BIRGIT ALS-HANSEN

Fig. 1. Træsnit fra Olaus Magnus: *Historie om de Nordiske Folk* (1567 udg.) „Fædrene underviser deres ulærde sønner [i brugen af kalenderstaven] og mødrene deres døtre, enten i hjemmet på ledige dage eller medens de vandrer til kirken...“ Billedet viser netop sådan en svensk familie i færd med at aflæse nogle gigantiske kalenderstave (runcstave).

Lægen og oldforskeren Ole Worm udgav i 1626, som et af sine første større arbejder, bogen *Fasti Danici*, der udgør det hidtil eneste forsøg på en samlet behandling af det nordiske kalendervæsen. Worm havde selv blandt sine kunstsager og rariteter en ganske betydelig kalendersamling, der på udmærket vis kunne danne grundlag for hans indgående behandling af emnet. Bortset fra nogle få stykker, som nu opbevares i Nationalmusets 2. afdeling, er denne samling gået til grunde. Lykkeligvis har museet gennem årene ikke forsømt at supplere kalendersamlingen op, og idag består den af omkring et halvt hundrede pergaments- og trækalendere.

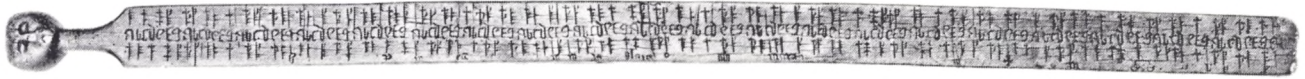

fig. 2. Den norske kalenderstav fra 1457, forsiden. Tegnene dækker tidsrummet 1. januar–16. oktober. (Lennart Larsen fot.)

1.1. Nyttår

6.1. Hellig 3-konger

11.1. Brictiva

25.1. Paulus

3.2. Blasius

4.2. Ansgar

5.2. Agathe

En samling, der ikke bygges op ved en systematisk indsamling af genstandene, men væsentligst hviler på lejlighedsvis erhvervelser, har naturligvis sine begrænsninger. Det udelukker dog på ingen måde, at man i samlingen finder helt enestående stykker, f. eks. den første trykte danske pergamentskalender fra 1530 og de to eneste bevarede danske trækalendere, som begge er fra begyndelsen af 1500-tallet.

Omkring halvdelen af kalendersamlingen består af norske trækalendere. Anvendelsen af trækalendere levede videre som tradition i Norge helt op i forrige århundrede, – altså længe efter at man havde forladt denne kalenderform i det sydlige Skandinavien.

Blandt disse norske trækalendere finder man museets ældste (museumsnr. 333), som har indskåret årstallet 1457: *Āno dñi m cdl vii*. Den blev i 1809 indleveret til den nylig oprettede Oldsagskommission sammen med fire andre . . . „Primstave og en lappisk Runebom“. Med kalenderne fulgte den oplysning, at de alle havde tilhørt den forrige statholder i Norge og senere stiftamtmand i Fyn Grev Christian Rantzau til Brahesborg.

Christian Rantzau (1693–1771) var i samtiden kendt som en lærd mand. Hans interesser spændte fra naturvidenskaberne til de humanistiske discipliner, blandt hvilke især historien stod hans hjerte nær. Gennem hans brevveksling med Hans Gram får man et indtryk af, hvorledes han i sin statholdertid i Norge (1731–39) ikke undlod at udvide sin righoldige samling af historiske dokumenter, kunstsager og antikviteter. Det er utvivlsomt i statholdertiden, Chr. Rantzau har erhvervet de norske trækalendere, som han siden har bragt med sig til Danmark. Hans interesse for kalendere synes forøvrigt at have været af ældre dato. Indtil 1731 var han således ejer af et af vore smukkeste middelalderlige håndskrifter, *Calendarium Nestvedense*, som han skænkede til Universitetsbiblioteket, der ved Københavns brand i 1728 havde lidt så store tab.

Kun lykkelige omstændigheder har skånet staven for tilintetgørelse. Rantzau oplevede i sin høje alderdom en række personlige tragedier, der i perioder hensatte ham i en slags vanvid, som kunne medføre, at han tilintetgjorde værdifulde historiske dokumenter. Under et sådant anfald

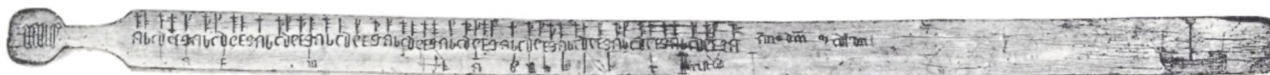

Fig. 3. Kalenderstavens bagside med tidsrummet 22. oktober–31. december.

m 24.2. Mathias

R 7.3. ?

~ 8.3. ?

Fig. 4. Det maskelignende ansigt, som pryder stavens håndtag. (Lennart Larssen fot.)

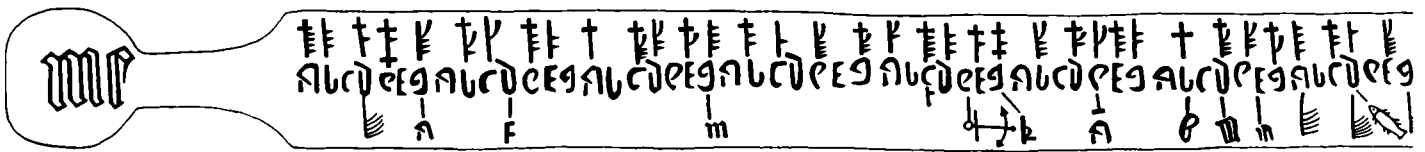
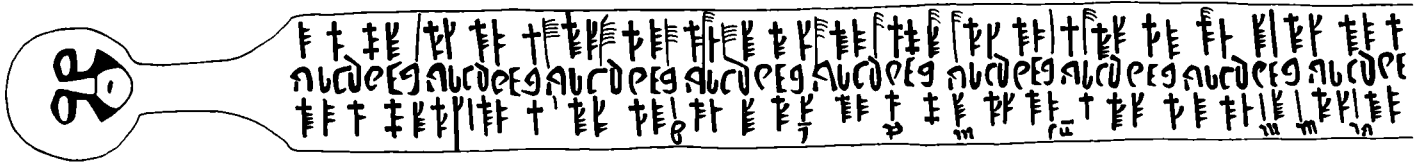
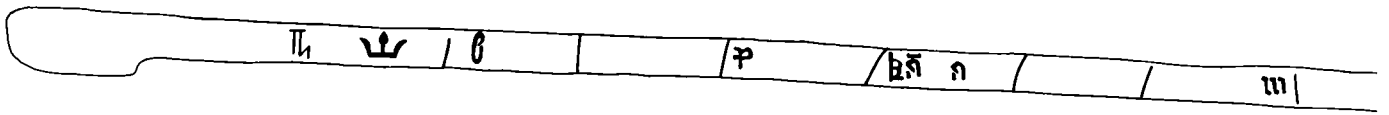
skal han blandt andet have brændt tre middelalderlige norske klosterarkiver, som han havde bragt med sig til Danmark. – Efter at have undgået den grevelige kamin og de knapt så bogligt interesserede arvingers spredning af Brahesborgs bibliotek og kunstsamlinger kom trækalenderen altså på museum, hvor den nu dagligt kan beses.

Kalendariet er indskåret i en ca. 120 cm lang, 6 cm bred og 1½ cm tyk, let buet træstav. I den ene ende er der skåret et håndtag med en flad, rund knop. Knoppens ene side er med raske snit formet til et maskeagtigt mandshoved. På tre af stavens fire sider har kalenderens ophavsmænd med spidsen af en kniv indskåret en mængde bogstaver, figurer og mærkelige tegn, som nu aftegner sig smukt sorte på den mørkbrune baggrund.

Allerede ved første betragtning kan det afgøres, at kalenderstaven på en række væsentlige punkter adskiller sig fra de norske trækalendere, man almindeligvis træffer på. Langt den overvejende del af de bevarede norske kalendere er simple stave med et hak for hver dag i året, og de datofaste helgendage markerede med mere eller mindre uforståelige tegn. Fælles for dem er, at de ikke rummer et eneste ord eller bogstav. Det er analfabetskalendere, som har været brugt af den jævne befolkning, hos hvem læsekyndigheden først slog igennem i løbet af 1800-tallet. Staven fra 1457 rummer som nævnt adskillige bogstaver og fuldt udskrevne ord og er samtidig – som det senere skal vise sig – udstyret med hele det kalendariske apparat, der var nødvendigt for at kunne bestemme tidspunkterne for de „bevægelige“ fest- og helligdage. Her drejer det sig først og fremmest om påsken, der jo ikke falder på samme dato hvert år.

Inden kalenderstavens tegn og mærker nærmere beskrives og tolkes, vil det være nyttigt at se på nogle af de hovedbestanddele, hvoraf middelalderens kalendersystem var opbygget.

Kirkekalenderen – således som den udvikledes i løbet af middelalderens første århundreder – byggede på den julianske kalender. Man havde altså valgt solåret med dets 365 dage og skudår hvert fjerde år som det grundlæggende element for tidsregningen, sådan som Julius Cæsar havde gennemført det med sin kalenderreform år 46 f. K. Her

g 12.3. Gregorius

● 17.3. Patrik

● 21.3. Benedikt

W 25.3. Marie bebudelse

t 14.4. Tiburtius

u 16.4. Magnus

! 23.4. Skt. Jørgen

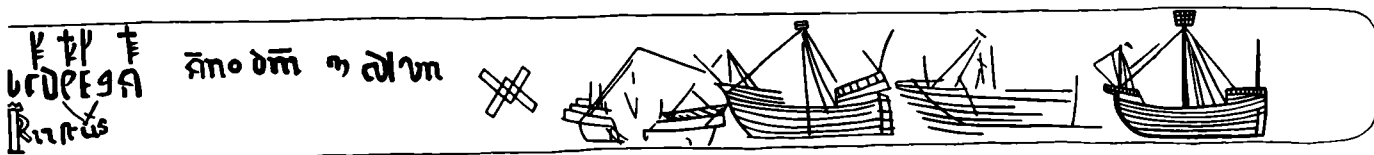
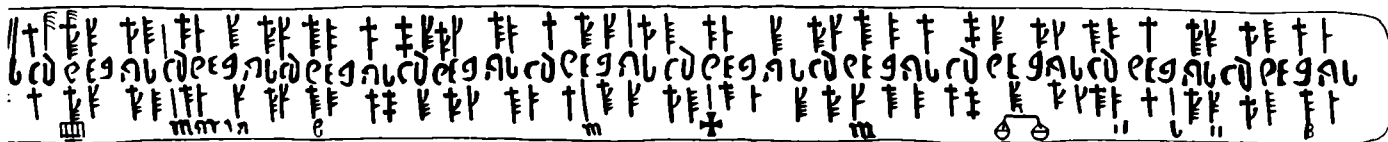
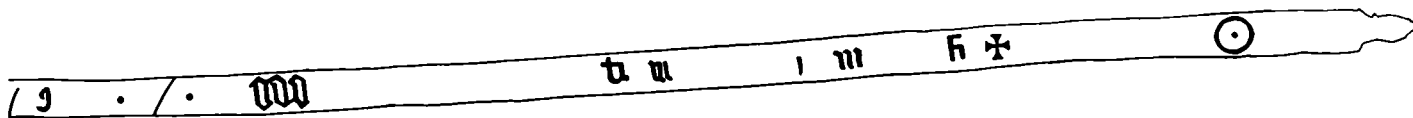
W 25.4. Marcus

havde man et kalendersystem, der var let at håndtere, og som bortset fra et par mindre korrektioner er det samme, vi benytter den dag i dag. Det, der gør kirkekalenderen kompliceret, er beregningsmåden for de vigtigste kirkelige højtider, som nævnt først og fremmest påsken, hvoraf igen datoerne for Fastelavn, Kristi Himmelfartsdag og Pinse m. m. er bestemt.

Da man i den oldkristne kirke overtog den oprindelig jødiske påskefest, fulgte man forskrifterne fra 5. Mosebog om påskens placering til tiden omkring den første fuldmåne efter forårsjævndøgn. Medens det julianske kalenderår var bestemt af jordens vandring omkring solen, blev det nu af hensyn til påsken nødvendigt også at holde regnskab med månefaserne, d. v. s. månens vandring omkring jorden. De astronomiske og matematiske bestræbelser, man middelalderen igennem udfoldede vedrørende tidsregningen, gik derfor først og fremmest ud på at finde en „fællesnævner“ for to adskilte astronomiske fænomener, så at de tilsammen kunne danne grundlaget for en brugbar kalender.

Man beregnede, at månen i løbet af 19 år ville have kredset 235 gange rundt om jorden, og at månefaserne derfor hvert 19. år ville indtræffe på de samme månedsdatoer. Hele vor tidsregning fra år 1 f. K. blev opdelt i 19-årige perioder, og årene indenfor en sådan „cyklus“ fik numrene 1–19, – de såkaldte *gyldental*. Kendte man årets gyldental – og herfor fandtes der særlige beregningsregler – kunne man altså afgøre, hvornår f. eks. den næste fuldmåne ville indtræffe.

I den kristne kirke var påskehøjtiden knyttet til Kristi lidelseshistorie, og var derfor også afhængig af ugedagene, idet påskedag altid skulle være en søndag. Det blev derfor besluttet, at påskedag skulle falde på

F 1.5. Filip

✠ 3.5. Korsmesse

⊙ 15.5. Halvard

Ɔ 18.6. Bothulf

T 24.6. Skt. Hans

Ɔ 29.6. Petrus + Paulus

uu 2.7. Marie besøgelse

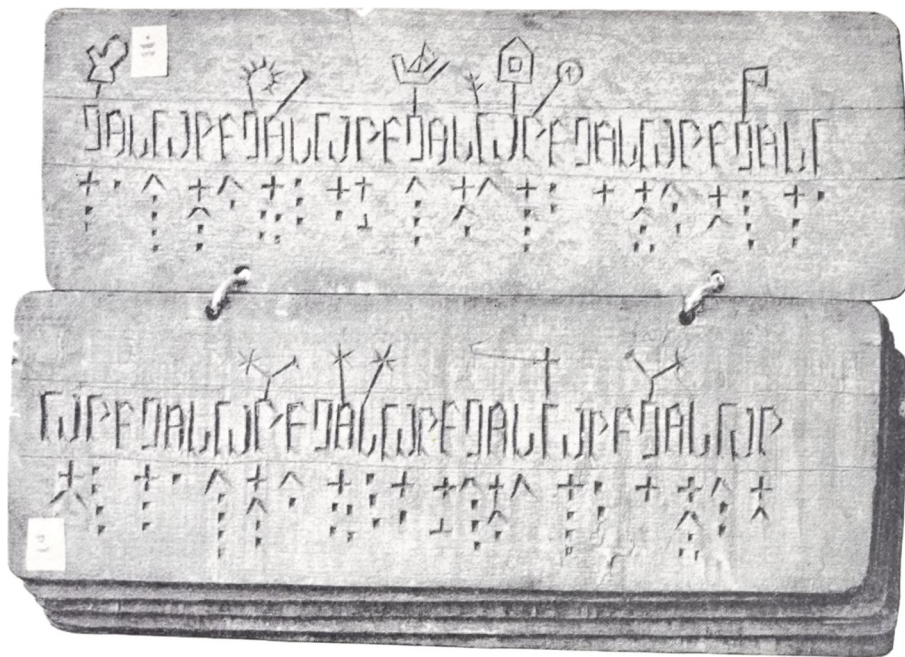
den første søndag efter den første fuldmåne efter forårsjævndøgn, som var fastsat til den 21. marts.

Nu var det nødvendigt at konstruere et hjælpemiddel til at holde rede på årets søndage, og et sådant fandt man i *søndagsbogstaverne*. Idet man tog sit udgangspunkt i 1. januar, betegnede man ugedagene med A til G, de syv første bogstaver i det latinske alfabet, som man altså gentog ialt 52 gange. Var 1. januar (A) en søndag, ville alle søndage i året være A. Var 2. januar (B) en en søndag, ville alle dage mærket med B i kalenderen være søndage o. s. v. Med gyldental og søndagsbogstaver havde man konstrueret en kalender med „evig“ gyldighed – et *calendarium perpetuum*, som gjorde det muligt at beregne de bevægelige fester langt frem i tiden. En sådan kalender var der mening i at udfærdige i et solidt og holdbart materiale.

Trods mangler og fejl ved den „stedseverende julianske kalender“, som kirkekalenderen også kaldes, kan man ikke lade være med at se med beundring på den astronomiske og matematiske indsigt, som udarbejdelsen af hele denne indviklede kalendermekanik vidner om.

Ser vi nu nærmere på den norske kalenderstav, så finder man, at den indeholder alle de kalendariske hjælpemidler, som er omtalt ovenfor. Den ene side har oprindeligt dækket de 42 uger i tidsrummet 1. januar til 21. oktober, men slitage og træorm har i tidens løb gjort staven en smule kortere, og 5 dagsmærker er nu helt slidt bort. I den midterste af de tre tegnækker, der begynder nærmest stavens håndtag, står de gentagne serier af søndagsbogstaver skrevet med latinske bogstaver. Af pladshensyn er de syv søndagsbogstaver ikke, som man skulle vente det, gentaget 42 gange, men kun 21 gange. Tegnrækken skal læses i to om-

Fig. 5. Nationalmuseets norske kalenderbog, dateret 1584. De to „blade“ viser tidsrummene 14. oktober–14. november og 16. maj–15. juni. De tre tegn-rækker rummer angivelse af de datofaste helgendage (øverst). I midten søndagsbogstaverne og nederst gyldentallene. Alle helgendage er på denne kalender afmærket med figurer og tegn, ikke med bogstaver. (Lennart Larsen fot.)

𐌹𐌺 8.7. Sunniva

𐌹𐌺 20.7. Margrethe

𐌹𐌺 22.7. Marie Magdalene

𐌹𐌺 25.7. Jakob

𐌹𐌺 29.7. Olaf

𐌹𐌺 3.8. Olaf

𐌹𐌺 10.8. Laurentius

𐌹𐌺 15.8. Marie Himmelkroning

𐌹𐌺 24.8. Bartholomæus

𐌹𐌺 8.9. Marie Fødsel

gange. Første gang dækkes tidsrummet 1. januar–22. maj (oprindeligt 27. maj inden de 5 dagmærker blev slidt bort), anden gang tiden 28. maj–16. oktober (oprindeligt 21. oktober). På stavens bagside står de resterende ti af årets uger (22. oktober–31. december) indskåret. Men her har der været plads nok, og søndagsbogstaverne skal kun læses en gang.

Udfor de fleste søndagsbogstaver finder man indskåret nogle mærkelige tegn, ialt 235. Det er taltegn, som angiver gyldentallene. Tegnene har den udformning, man hyppigst finder i kalendere fra kontinentet, og de fungerer i princippet som romertallene. Talrækken omfatter de 19 gyldental og læses på følgende måde:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19

Rækkefølgen af gyldentallene og deres placering udfor de enkelte datoer i kalenderen er naturligvis ikke tilfældig. Man vil se, at samme taltegn optræder med en måneds mellemrum. De ialt 235 nymåner, som vil indtræffe i løbet af 19 år, er indenfor hvert år nummereret med det samme gyldental. Kender man nu årets gyldental (d. v. s. dets placering indenfor den 19-årige cyklus), skal man blot opsøge dette tal i kalenderen, og det vil da være placeret udfor månedsdatoer med nymåne.

Udover gyldental og søndagsbogstaver, som udgør det egentlige kalendarium, er der indskåret en mængde bogstaver og små figurer. Det, man her har afmærket, er de helligdage, som hvert år falder på de samme månedsdatoer. De fleste af de afmærkede dage har været helligholdt over hele den romersk-katolske verden. Hyppigst finder man bogstavet m for årets mange Maria-fester, men også dagene for en lang

 14.9. Korsmesse

 21.9. Matthæus

 29.9. Michael

 4.10. Franciscus

 7.10. Birgitta

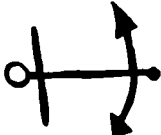
 9.10. Dionysius

 14.10. Birgitta

 28.10. Simon + Judas?

 1.11. Alle Helgene

 11.11. Martin

 23.11. Clemens

 25.11. Katarina

række apostle og martyrhelgener er fremhævet. Netop i senmiddelalderen synes den katolske helgendyrkelse at have taget til i omfang. Kirkernes gotiske kalkmalerier, hvor det ligefrem vrimler med helgener, giver klare vidnesbyrd herom, ligesom klostrenes voksende samlinger af helgenrelikvier. Værnehelgener og „nødhjælpere“ tillagdes en næsten magisk kraft, og martyrerne levned tjente som eksempler til efterlevelse. Hver mand og hvert land havde sine favorithelgener, som ofte kun nåede lokal udbredelse. Herhjemme er Knud den Hellige og Knud Lavard eksempler på helgener, som nåede udbredt popularitet indenfor landets grænser. Blandt de mere specielle norske helgener, man finder på kalenderstaven, optræder Olaf den Hellige to gange (29. juli og 3. august), Brictiva 11. januar, Magnus Orkney-Jarl 16. april, Halvard 15. maj og Sunniva 8. juli.

I langt de fleste tilfælde har man valgt at markere helligdagene med den pågældende helgens forbogstav. Men i nogle tilfælde har man i stedet indridset en lille figur, der henviser til martyrens helgenlegende. Halvard er f. eks. symboliseret ved en møllesten, Laurentius (10. august) ved en rist, Clemens (23. november) ved et anker, o. s. v. Fisken på Luciadagen d. 13. december markerer, at her begynder en af vinterens lange fasteperioder, og fisk var jo netop den foretrukne spise i de kødløse dage. I nogle tilfælde finder man dagsmærket før en datofast helligdag fremhævet ved et lille fanelignende tegn. Det er de såkaldte *vigilietegn*, der angiver, at kirken denne aften påbød faste. Selve tegnet er sandsynligvis en forvanskning af f-runen \mathfrak{F} , f for faste! Nogle af disse hellig-aftener, som oprindeligt var beregnet på afholdenhed og religiøs fordybelse, lever nutildags videre – omend i stærkt forvansket form – som Skt. Hans-, Mortens- og Juleaften.

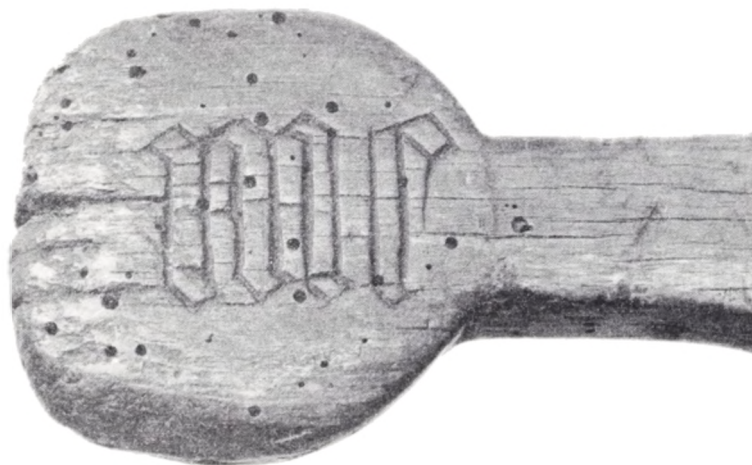

Fig. 6. Bagsiden af håndtagets knop med minusklynne: m e, ejermandens forbogstaver. (Lennart Larsen fot.)

 30.11. *Andreas*

 4.12. *Barbara*

 6.12. *Nicolai*

 8.12. *Marie Undfangelse*

 13.12. *Lucia*

 21.12. *Thomas*

 25.12. *Jul*

 27.12. *Johannes*

Langtfra alle de afmærkede helgendage har været helligdage med den betydning, vi nu tillægger vore kirkelige højtider. Mange af helgenerne har slet ikke været dyrket udenfor kirkens mure, og andre indtog – skønt de ofte nød stor popularitet i befolkningen – kun en beskedent plads i kirkernes helgenfortegnelser. Når helgennavne forekommer i så stort tal i kalendarierne, kan de ikke umiddelbart tages som et mål på den folkelige religiøsitet. Her optræder de nemlig først og fremmest i deres egenskab af „kalenderhelgener“. Dette er også forklaringen på, at de stadig forekommer i stort tal på de folkelige kalendere fra 1600- og 1700-tallet, længe efter at reformatorerne havde fejlet helgenerne ud.

Vor måde at angive en dato på – som dagens nummer i den pågældende måned – er et ret moderne fænomen. I en tid, hvor den boglige lærdom var ringe, og hvor man kun nødigt opererede med talstørrelser, der overskred antallet af fingre på de to hænder, havde den fremadskridende dagtælling svært ved at vinde fodfæste. Man valgte i stedet at angive en dato med så eller så mange dage før eller efter en af de dato-faste helligdage. Herved var man ude over problemet med de store talstørrelser, for der var som nævnt nok af helgener at tage af, så tidsrummet mellem kalenderhelgenerne behøvede ikke at være særlig stort.

Det, der gør den norske kalenderstav til noget enestående i Nationalmuseets kalendersamling, er ikke dens komplicerede kalender-mekanik med søndagsbogstaver og gyldental. Heller ikke selve udvalget af kalenderhelgener er særlig bemærkelsesværdigt. Som nævnt allerede i indledningen er det *måden*, hvorpå disse helgendage er markeret – nemlig gennem anvendelsen af bogstaver og fuldt udskrevne navne – der gør denne kalender til noget ganske særligt.

Langt de fleste af de mere end tusinde trækalendere, som nu opbevares i nordiske museer, stammer fra 1600- og 1700-tallet. De er næsten alle uden undtagelse analfabetkalendere, hvor helligdagene er fremhævet ved abstrakte figurer og helgenattributter. Kun yderst få middelalderlige trækalendere er bevaret, og blandt disse kendes kun to, som betjener sig af bogstaver til afmærkning af helligdagene. Den ene er en svensk runestav fra 1200-tallets midte, den anden er den her omtalte.

Eksistensen af disse to stave er af største betydning i diskussionen om den nordiske trækalenders udviklingshistorie. Der hersker ingen tvivl om, at brugerne af disse to stave har været læsekyndige og altså sikkert hjemmehørende i et højere socialt lag. Man finder på disse tidlige stave tilsyneladende heller intet spor af de folkelige mærkedage med hentydninger til f. eks. bondens arbejde eller andre sider af det verdslige dagligliv, som findes i så rigt mål på de senere trækalendere. Da de to stave samtidig hører til de ældste, man ejer, synes der ingen grund til umiddelbart at opfatte trækalenderen som en omskrivning af kirkekalenderens pergamentsblade, der først og fremmest skulle være beregnet på bonden og den jævne mand.

Naturligvis har de fleste ejet en eller anden form for hjælpemiddel

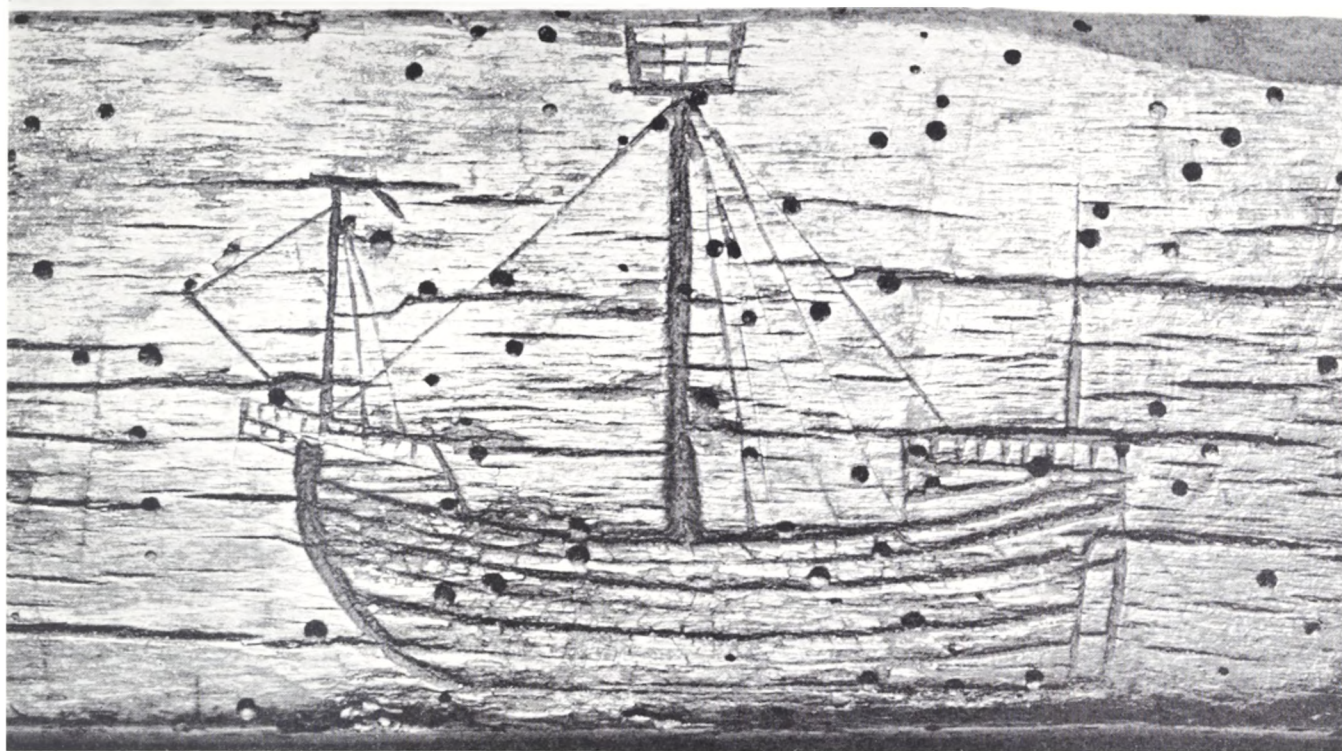

Fig. 7. Forstørrelse af det bedst udførte af de fire skibe på kalenderstaven. Skibet har kraftigt buet forstævn. For og agter rejser kastellerne sig, ikke som koggens selvstændige tårne, men sammenbygget med det øvrige skib. I stormasten er anbragt en udkigskurv og fra den forreste mast vejer en vimpel. (Lennart Larsen fot.)

til at holde rede på årets gang. Det kunne være en simpel træstok med et hak for hver dag i året og de vigtigste festdage afmærket på en særlig måde. Sådanne stave kendes, som tidligere nævnt, i stort tal fra Norge og må have gamle aner. Men hvis kirkekalenderen – med dens komplicerede kalendermekanik – nogensinde er blevet hvermands eje, er det sandsynligvis først sket, efterhånden som helgennavnene blev omsat fra skrift til billedtegn. Denne proces har sikkert fundet sted i senmiddelalderen, og en antydning af denne udvikling finder man i den norske kalenderstavs sporadiske brug af billeder.

Medens der fra svensk område er bevaret et stort antal eftermiddelalderlige runestave, er der i Norge kun levnet få spor af kirkekalenderen i dens folkeligt omskrevne form. Det er derfor vanskeligt at danne sig et klart billede af dens udseende. Ole Worm gengiver i sin *Fasti Danici* et kobberstik af en norsk kalendertavle, som rummer hele det kalendariiske apparat, men hvor helligdagene er markeret med billeder. Nationalmuseet ejer en nærtbeslægtet kalenderbog, samlet af seks tynde træskiver og dateret 1584. Begge er præget af engelsk kalenderindflydelse og ikke typiske repræsentanter for en århundredlang norsk kalendertradition.

Den norske trækalender fra 1457 har sikkert været i brug gennem generationer. Det var jo en evighedskalender, som ikke mistede sin gyldighed, og i modsætning til vore papirkalendere var den lavet af et holdbart materiale. Slitagen og nogle små korrektioner tyder ihvertfald på,

Fig. 8. Scene af Skt. Clements martyrligende. Maleri på altertavlen i Århus domkirke. Clement, der var pave og derfor iført fuldt ornat, kastes over bord fra et mindre fartøj. Om hans hals er bundet det anker, som skulle trække ham i dybet og som senere blev hans helgensymbol.

at den har været i brug over en årrække. Bogstaverne me på håndtaget er sikkert den første ejers initialer, og det er velsagtens den samme mand, som har skåret kalenderen. For os er han anonym. Vi kender ikke hans navn, hans beskæftigelse – end ikke hvor han boede indenfor Norges grænser. Skønt det ikke kan blive til stort andet end gætterier, er det alligevel fristende her til slut at gøre et forsøg på at trænge nærmere ind på livet af ophavsmanden til den smukke stav. I et sådant forsøg har man kun stavens indskæringer at gå ud fra.

Som nævnt fylder årets sidste 10 uger kun en del af kalenderens bagside. Resten af siden er udfyldt med årstallet 1457, et svagt indridset bomærke (måske en senere ejers?) samt nogle „kradserier“, der viser sig at være gengivelser af sejlskibe. Det hele ser nærmest ud som en skitse eller et forarbejde til en udsmykning af den prægtige kalenderstav.

De fire skibe ligger opankrede på rad med sejlene taget ned, fuldstændig som man i middelalderen må have kunnet iagttage de tyske handelsfartøjer ligge for anker på reden udfor Trondhjem, Oslo eller Bergen – hansestædernes vigtigste udposter i Norge. Desværre ser man ikke skibenes form under vandlinjen, hvad der er af største betydning

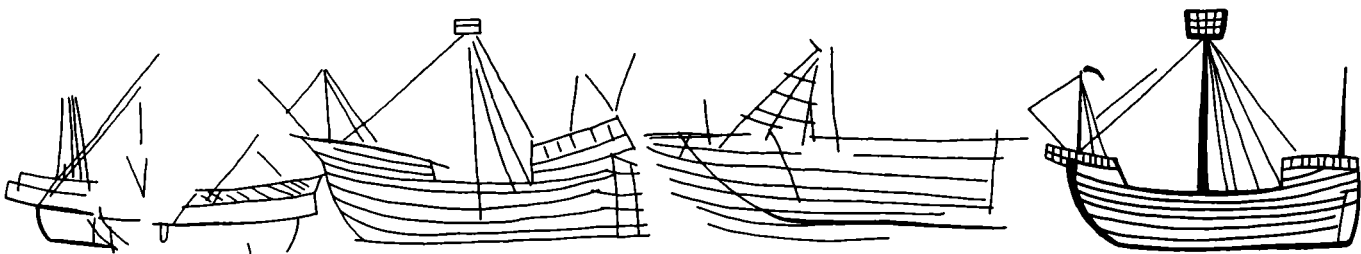
for typebestemmelsen af de middelalderlige fartøjer. Der er nu næppe tvivl om, at tegneren har forsøgt at gengive den hanseatiske kogges afløser – den såkaldte Holk. Så vidt det kan ses, er alle skibene tremastede, forstævnene er let buede og kastellerne (tårnene for og agter) er ikke som på koggen selvstændige opbygninger, men er ligesom „smeltet“ sammen med det øvrige fartøj. Netop i anden halvdel af 1400-tallet slog Holken igennem som skibstype, og det må være en mand med forstand på skibsbygning, der har indridset fartøjerne på trækalenderen.

Fig. 10. Skt. Nicolai velsigner et skib i havsnød. Uvejret er symboliseret ved djævle, der sønderriver sejl og fartøj. Skibet er en lidt ubehjælpsomt tegnet kogge. Kalkmaleri i Bregninge kirke. Skippinge herred i Svendborg amt.

Hvis man antager, at kalenderstavens ejer på en eller anden måde har haft tilknytning til søen – har han mon været købmand? – så forstår man også bedre den omsorg, der er lagt i udformningen af tegnene for to af søfartens vigtigste værnehelgener. Skt. Nicolaj (6. december) har fået sit initial skåret i relief og Skt. Clemens (23. november) er i kalenderen afmærket med et stort skibsanker.

Dødedansen i Egtved

Af GREGERS M. LIND og HENRIK GRÆBE

I eftersommeren 1969 påbegyndtes hovedstandsættelsen af Egtved kirke. Her fandtes i korhvælvingen en livlig og farvekraftig dommedagsfremstilling, der blev restaureret i 1920'erne. Derfor vakte det forhåbning om supplerende fund, da man nu ved nedtagningen af et renæssancepanel opdagede dele af et kalkmaleri forneden på skibets nordvæg. Væggens kalklag havde her siddet urørt, siden panelværket tidligt i 1600 var blevet opsat.

En undersøgelse blev hurtigt sat i gang, men i første omgang med skuffende resultat. Det bemalede kalklag var kun dækket af et eller to hvidtelag, til dels af løs eller kridtet karakter, der naturligt nok havde opsuget en del sod og smuds. Umiddelbart kunne man se, at en del af det bemalede lag allerede før overhvidtningen var gået tabt, og ved forsigtig berøring kunne det konstateres, at samtlige lag sad løst. En del detaljer af rødbrunt og gråt figurmaleri så lovende ud, men forsøg på med afdækningshammer eller raderkniv at fjerne lidt af den dækkende kalk måtte indstilles, for de skrøbelige kalklag tålte end ikke det minimale pres fra sådant værktøj.

Derfor måtte man indtil videre slå sig til tåls med, at det antageligt drejede sig om sengotiske apostel- eller helgenfremstillinger, for maleriet syntes ikke at bestå af adskilte scener, men af en fortsat figurække. Det hele måtte anses for at være ret medtaget, og da en videre forundersøgelse måske blot ville have flere ødelæggelser til følge, koncentreredes arbejdet for en tid om en undersøgelse af skibets øvrige vægflader.

Kirken er oprindelig romansk. Som flere jyske kirker har den over-

Fig. 1. Dødedansen i Egtved kirke, her gengivet efter en kalke, er ca. 10 m lang og har strakt sig langs kirkeskibets nordvæg fra øst mod vest. I den vestlige del herover ses en herremand iført en modedragt fra Kristian II's og Frederik I's tid. Frisens begyndelse genfindes på næste opslag. Frisen er nu trukket af fra væggen og monteret på plader, der hænges op i kirken.

hvælvet kor, men bjælkeloft over skibet; murene er udvendigt sat i kvader, indvendigt opført af marksten og kløvet kamp. Da kirken kort før århundredeskiftet blev renoveret, glatpudsede man skibets vældige vægareal. Denne karakterløse berapning skulle nu fjernes, og det viste sig så, at man i sin tid, for at den nye puds kunne hænge ordentlig fast, havde afbanket alle gamle kalklag og løs puds. Ved nedbankningen af berapningen fremkom derfor kun enkelte, for det meste håndstore fragmenter af kalkmaleri. En del af fragmenterne kunne sammenstilles med korhvælvets maleri; skibet havde altså for en tid været udsmykket på samme overdådige måde som koret.

På et senere kalklag var der rester af maleri i mere beskedne farver, grå og rødbrune, der måtte have forbindelse med de figurer, der var kommet frem bag panelet. På triumfvæggen fremkom på undervæggen et slags malet panel i okker med sort og hvid konturering, foroven afsluttet af en malet gesims. Over dette var malet en lodret bort eller ramme mellem forsvundne billedfelter; den var udfyldt med akanthusornamentik, ligeledes i sortkontureret okker med hvide højlys. Hvor triumfvæggen går over i nordvæggen, var trukket en lodret, okker skillestribe.

Hvor det inderst liggende maleri i sammenhæng med kormaleriet kunne anses for at stamme fra anden halvdel af 1400-tallet, med brug af kraftige farver og med stiltræk, der fører tilbage i tiden, syntes det yderst liggende maleri at høre til i den allerseneste gotiske periode, med tydelige indslag af tidlig renæssanceornamentik.

Efter disse negative undersøgelser var tiden inde til at vende tilbage til figurmalerierne, der syntes bevaret bag stolestadernes panel, hvor man ved den tidligere renovering af kirken ikke havde nedhugget væggenes kalklag. Alene placeringen måtte vække interesse, for man har ofte fundet rester af figurmaleri på undervægge, men sjældent i beva-

ringsmulig stand. Kirkevæggens nedre partier er som regel mærket af gement slid, eller af murfugten, der holdes vedlige fra grunden, og som har mørnet kalk og puds.

Som før nævnt var undervægsbillederne dækket af kalk, der sine steder var kridtagtig og derfor ikke ville springe af som ved normal afdækning. Kunne almindeligt værktøj ikke fjerne kalken, kunne den måske skylles eller børstes bort. Ved forsigtig badning kom noget maleri for dagen, men først da et utraditionelt udvalg af børster kom i anvendelse, tog afdækningen fart. Nu kunne kalken lettere fjernes, med en egnet børste undgik man at ryste den skrøbelige bund.

Naturligt nok blev der først arbejdet, hvor man i forvejen kunne skimte farver. Ret snart var nogle nydeligt tegnede figurer kommet frem, derefter en omfangsrig indskrift og tæt ved den et kristusbillede, en såkaldt smertensmand. Det hele gjorde et mærkeligt indtryk, hvad skulle mon disse figurer fremstille? Ved kirkens tidligere renovering var de fleste figurers hoveder gået tabt, da de ragede op over panelet. Løsningen lod dog ikke vente længe på sig. Ene blandt disse flertydige figurer sås snart en herremand i tidlig renæssancedragt. Under den videre afdækning kom et par scepterbærende figurer til, ligeledes i rige dragter, og så en gyselig, dansende benrad. Nu kunne man danne sig en formodning om indholdet i fremstillingen – endnu et par felter blev afdækket, og så måtte man benøvet erkende, at man stod over for en dødedsdans.

Der var med det samme enighed om, at dette usædvanlige maleri burde bevares også på trods af dets mangler. En bevaring indebar dog visse problemer. Som nævnt var maleriet ikke holdbart, og man kunne forudse et langvarigt og besværligt fastlægningsarbejde, der måske senere ville vise sig forgæves, billedets placering taget i betragtning, for selv om kirken skulle forsynes med klimaanlæg, må man alligevel regne med forceret fordampning fra væggens nedre del, med gentaget afskalning til

Fig. 2-3. Frisen begynder længst i øst med en bøn: O korsēs hōilsse O menelost blod O store martiriū O cristi nød O dibe wnder O blotzēs flod O hūasse limeslag O beske galle drick O spitzēs stigt O hiartēs brist O døtsens bitterlighet · gutz nade hielp megh til ewindeligh salighedh. Amen.) I parentes er den manglende tekst suppleret efter Anna Brades bonnebog.

følge. Rummets renæssancepanel skulle også genopsættes, og hvorledes panel og frise kunne være tilsammen gav anledning til alvorlige spekulationer, for udover dets historiske værdi udgør det en betydelig faktor i rummet.

Konserveringsmæssigt ville maleriet være bedst tjent med at blive aftrukket og forsynet med en ny, solid bund. Denne behandling tilsluttede man sig, og således nåede man til den udvej, at man ved at blænde nordvæggens to vinduer, der var af nyere dato, kunne skaffe plads til dødedansen over panelet. Her er ikke stedet til tekniske udredninger om aftrækningens forløb, blot skal det nævnes, at den endelige rensning af maleriet var vanskelig og langsommelig, for før rensningen måtte det mange steder fastlægges og støttes, for at det kunne tåle berøring. En fuldstændig rensning er en betingelse for at aftrækningen kan gå godt. Man måtte altså stadig indkredse og sikre svage partier, før man med børste og raderkniv kunne lokke de sidste detaljer frem.

Det må også nævnes, at man i stedet for at overføre maleriet til plader eller blændrammer forsøgsvis på dets bagside har opbygget en ryg af syntetiske materialer forstærket med glasfiber. Derved bibeholdes alle ujævnheder og spring, som kampestensvæggen har givet maleriets overflade.

Frisen rækker fra den blændede kvindedør til triumfvæggen, en anseelig længde for en sammenhængende fremstilling og i særdeleshed for et aftrukket maleri, der måler 10 m i længden og halvanden i højden. Det måtte da også deles i sektioner, der siden er samlede. Frisen er foruden begrænset af et rødbrunt bånd, den øvre begrænsning er gået tabt. Toogtyve enkeltfigurer i et antydte landskab viser skikkelser fra tidens forskellige lag – konge, biskop, munk, borgmester eller rådmænd, hver med sin stands attributter. Hver af disse antastes af en kåd dødning, der overtalende griber sit offer i tøjet. Der samles til kædedans, men man vil nødigt være med. Ofrene griber om deres embedstegn og disputerer eller truer med den frie hånd. Hvor næsten alle figurer mangler hoveder, lægger man så meget mere mærke til de talende hænder og kroppe, her udspilles en makaber pantomime mellem de forskræmte levende og de forsorne knokkelmænd, der har ligklæderne flod draperede om de opløste lemmer.

Mod øst har frisen sin forklaring: Den store indskrift er en bøn, der minder om Kristi pine og død, og den fører hen til smertensmanden med kalken, Kristus, der har givet legeme og blod for syndernes forladelse. Moralen bag hele fremstillingen må da være denne: Kristus blev ofret for dine synders skyld. Når døden henter dig, må han ikke overløste dig; gå ikke i synd og hæng ikke ved verden, men vær forberedt på dit endeligt.

Dødedansen og dens betydning var mere end velkendt for senmiddelalderens mennesker, og bønnen må nærmest ses som et slags supplement til billedet. Bønnen er ikke hentet fra dødedansdigtningen, men genfindes i Anna Brades bønnebog, et pergamentshåndskrift fra år 1497 med

ældre forlæg. I denne bønnebog findes et nu delvis udraderet forord til verset, der siger, at den der læser denne bøn hver dag i erindring om Jesu lidelse / gav pave Innocencius så mange dages aflad, som der er sandkorn på havets bund. Hele denne lange frise i Egtved er således en opfordring til at gøre bod for derved at gå syndfri i døden, når den dukkede op.

Dødedansen var også oprindelig en bodsprædiken, sandsynligvis opstået hos tiggermunkene, der talte, så folk kunne forstå det, og ofte hentede deres motiver fra fortællinger, „fabler“ og folketro. Motivet er således ikke hentet fra bibelen, men går tilbage på urgamle overtroiske opfattelser om kædedansen, som især i forbindelse med dødekulten holdt sig særdeles hårdnakket op gennem tiderne. Man forestillede sig, at de døde ved nattetid lokkedes op af gravene, muligvis af en spillemand, hvorefter de som uhyggelige gengangere dansede og sang på kirkegården eller i kirken. Selv ikke den katolske kirke var helt fri for at sætte dansen i forbindelse med døden. I den middelalderlige mystik var det et yndet motiv, og der fortælles om de saliges dans i himmerig med engle, Jomfru Maria eller Kristus. Til dels går disse tanker vel tilbage til urkristen tid, hvor der om natten før en helgens dag, blev holdt en vigilfest ved helgengravene. Der var da også tilløb til at indføre dansen i kirkens officielle liturgi, men dette blev altid tilbagevist. Middelalderen igennem søgte kirken uafsladeligt at forbyde disse danse og især vigilfesterne, der efterhånden udartede og af gejstligheden skildredes som livlige op-

Fig. 4. Udsnit af frisen i Egtved kirke under afdækning 1970, hvor knokkelmanden t. h. fører an.

Fig. 5. Fra den Gamle danske Dødedans, udg. af R. Meyer 1896.

Døden til Bonen

*Tidicke Bonne, kom met en hast
huem ieg for sat dem holder ieg fast
haffuer du fryctit Gud. oc hafft ham kær
Oc elsket din Ieffnchristen fiern oc nær
Da kand dig iche skade ith stycke
Aff denne Verden will ieg dig rycke*

Bonden Suarer

*Eya, gadz blaam, Skal ieg nu dø
ieg acter end at høste baade korn oc hø
Oc siden der aff gøre mig gaffn
sompt vil ieg sælge i Kiøbenhaffn
Ieg haffuer hiemme saa skøn en daatter
hun er saa huud som nogen taatter
Hendis bryllup vilde ieg gjerne gøre for
end de skulle bære mig død aff dør
min hustru er saa hederlig en quinde
fulduel kand hun veffue oc spinde
Skal ieg nu fra hende saa snart
det napper i mit hierte fuld hart
Fuld ont haffuer ieg i mine tarme
ieg haffuer alt mine fiske varme*

Døden Suarer.

*Tenck nu huercken paa Kone eller barn
Du skalt nu strax vdi mit garn*

trin i bar skjorte og som udslag af usædelighed. Endnu så sent som i begyndelsen af 1500-tallet stemplede ærkebiskoppen i Lund disse natlige danse på kirkegården som hedenske kædedanse til uanstændige sange.

Når man ved 1300-tallets midte stod undrende over pestens fremfart gennem Europa, lå tanken om en dødedans, hvor alle rykkes med, nær til. Motivet udnyttedes af tiggermunkene til deres evige prædiken om bod, og mod baggrund af pestens hensynsløse hærgen, skulle det nok gøre indtryk. Dansemotivet var allerede nært knyttet til dødekulten, medens det sociale motiv, at alle skal med, både rig og fattig, var kendt tidligere fra den franske Vado Mori digtning, hvor alle vers begynder med ordene Vado Mori: jeg går mod døden. Det er ingen dans, men en samling monologer, hvor den levende disputerer med døden, en skildring af menneskets forgængelighed uanset civilstand eller alder og med et vist samfundskritisk tilsnit.

Når dødedansdigtningen dukker op ved midten af 1300-tallet, er det en sammenstilling af mange forskellige kilder. Der har været god grobund for den moralske bodsprædiken, og med de malede håndbøger, der skulle støtte, hvad prædiken lærte, er motivet spredt ud ikke bare som digtning, men også som billede. Tidligere havde den kristne kunst ikke udvist nogen synderlig interesse for døden som person, men havde behandlet motivet rent teologisk. Heller ikke i folketroens gamle dødedans deltog døden, kun de døde. Nu maledes en drastisk dødedans med skiftevis gyselige benrade og levende mennesker, på kirkevægge og kirkegårdsmure, og senere blev motivet med blokbøger og bogtrykkerkunsten fastslået med sådan kraft, at det har holdt sig levende helt op i moderne tid, f. eks. med skillingstrykkene.

På vore breddegrader har dødedansen i Lübeck vel været mest kendt, måske fordi man selv havde besøgt det kendte valfartssted, eller set en af de mange gengivelser, der efterhånden opstod med mere eller mindre bundet udgangspunkt i Lübeckerfrisen. Det var en kæmpefrise på sandsynligvis over 30 m, malet i 1463. Frisen blev senere nymalet 1701 og denne kopi ødelagt 1942. De mange par har bevæget sig hen over væggen i en virkelig kædedans, hveranden døden og hveranden fra de levende, pave, kejser, kejserinde, kardinal, konge, biskop, hertug, abbed, ridder, karteusermunk, adelsmand, domherre, borgmester, læge, ågerkarl, kapellan, købmand, degn, håndværker, eneboer, bonde, yngling, jomfru, spædbarn, – kort sagt hele samfundet, alle skulle med i dansen. Det sker blot modvilligt. Ofrene står alle fast på jorden med begge ben, velklædte og med deres attribut i hånden, der viser deres civilstand. Alle har en afværgende hånd- eller armbevægelse mod benraden, der står for dansen med livlige, nærmest hoppende kropsbevægelser accentueret af folderige draperier, der hænger ned fra skuldrene. Det hele er meget naturalistisk og udspiller sig i og mod baggrunden af et landskab fra denne verden med træer, byer, slotte og borge og søen, hvor de i hvert fald for lübeckerne velkendte skibe ligger opankret. Hvor stærkt dette

Fig. 6. Dødedansen i N. Alslev kirke viser konge, biskop, borger og bonde. Musikken frembringes af en lille figur længst til venstre, der blæser i horn. Den er desværre kun halvt bevaret og generes på billedet desuden af en lysekrone.

billede har virket på samtiden kan bedst siges med, at vi endnu idag kender udtrykket: Du ligner døden fra Lübeck.

Under hvert dansepar var der i Lübeck malet et vers, og både billede og vers dannede forlæg for andre dødedansfremstillinger. Den gamle danske Dødedans er den ældste dødedansdigtning man kender fra Norden, almindeligvis dateret til 1550'erne og trykt i København. Hovedkilden er to blokbøger udkommet i Lübeck 1489 og 1520, der begge viser slægtskab med dødedansteksterne i Lübecks Mariakirke. Den danske udgave er illustreret med samme træsnit som Lübeckerudgaven fra 1489, men disse billeder ses ikke at have dannet direkte forlæg for de danske kalkmalerier.

Dødedansen kendes fra kalkmalerierne i N. Alslev kirke på Falster, hvor den mod 1400-tallets slutning er malet på vestvæggen i Elmelundemesterens selvstændige tolkning. Dansen går her hen over marken med blomster og er dekorativt indrammet af rankeslyng og stjerner. Konge, biskop, borger og bonde er de fire, der meget håndfast føres med i dansen af døden, der kun kan skilles fra en almindelig nøgen person ved, at orme kravler ind og ud af kraniet. De fire, der føres med, har umiskendelige attributter og går trygt med mesterens yndede lille smil på læberne. Dansen ledes af en lille musikanter længst til venstre, der desværre er halvt ødelagt, muligvis en dødning, men snarere et dyr, der blæser i horn, en slægtning til folketroens mange hemmelighedsfulde dyrevæsener, som lokker menneskene væk med en evigt mystisk, yndefuld musik. Også denne faretruende musik havde sin dybe rod i folketroen; man kan blot erindre Odysseus, der lod sig binde til skibsmasten for ikke at lade sig rokke af sirenerne sang.

I Jungshoved kirke ved Præstø er en del af en dansefrise fremdraget på skibets vestvæg, som er nært beslægtet med dødedansen. I dansen deltager en pige med langt udslået hår, en prinsesse og en farverig og

Fig. 7. I Jungshoved kirke deltager djævelen i dansen, og der er vist ingen tvivl om, hvorhen han fører folkene. Foto før restaureringen 1962.

velklædt junker, men også sorte djævle af samme størrelse som de øvrige, på lange dyrelignende ben, med hale og horn i panden. Her er det således ikke døden, der fører an, men djævelen, hvad der ikke både godt for folkene, der, hvis djævelen ingen afløser får, føres lige lukt ned i helvede.

Intet tyder på, at dans i sig selv skulle være noget syndefuldt eller farligt. Sammenlignet med disse triste dødedanse, er det opfriskende at erindre sig den yndefulde og bevægede dansefrise i Ørslev kirke ved Skælskør. Her er ingen benrade, end mindre djævle, men unge mænd træder dansen med prinsesser vel sådan, som det lystigt gik til på grønsværen. Det er måske en naturalistisk fremstilling, hvad angår klædedragter og dansetrin, men musikken frembringes af en lille hare, der blæser på trompet, og det har man vel ikke kunnet opleve i virkeligheden. Her er den samme mystiske musik, som også kalder menneskene bort i N. Alslev.

Tonen i de to billeder er blot så forskellig. N. Alslev er fra 1400-tallets slutning og præges af den tids trusler om, hvad der sker, hvis man ikke søger bod før dødens ankomst. Ørslev derimod dateres til 1300-tallets midte, en tid hvor mystikerne talte om den lykkelige død, der skulle forme sig til en evig dans med englene. Dansefrisen i Ørslev gengiver vel ikke denne himmelske dans, for heller ikke i himmerig vil man formentlig opleve en trompetblæsende hare, men den er snarere en påmindelse om den himmelske lykke og glæde, der venter efter døden. Frisen er også indsat på væggen mellem forneden fromme brødre, der med kalken i hånd lever på jorden for den rette lære, og foroven et billede af den store jubelfest i himmerig, da Kristus kroner Jomfru Maria til himmeldronning.

Denne godartede opfattelse af døden gør sig også andetsteds gældende i kirkerne med den meget udbredte legende om de tre levende og tre døde, fuldstændig gengivet i Skibby kirke, Horns herred. Det er ingen

dans, men en slags dialog, hvor tre fornemme jægere til hest og med jagtfalken på armen, møder tre benrade ligeledes med krone på hovedet, der dog er ved at falde af. Hvad benradene advarende siger er desværre temmelig ødelagt, men meningen er: Hvad I er, har vi været; hvad vi er, skal I blive. – Eller med andre ord, der er ingen grund til at være hovmodig, forbered dig hellere på dødens komme. Samme advarende moral er ligeledes rigt repræsenteret i kirkerne med „lykkehjulet“ eller blot med en enkelt hentydning som til den selvoptagne junker med spejlet, hvor dødens billede dukker op og siger: „Se til mig“, men blot som et memento, den unge mand forbliver vel i live. Døden rører ikke ved ham.

Dødedansen i Egtved er langt mere håndgribelig. Her er ingen ungersvend eller prinsesse, intet liv, ingen blomster eller dekorative ranker, blot stive og spredte græsstrå markerer jorden. Her findes heller ingen fabelens dyremusikant, og det skyldes sikkert ikke senere ødelæggelser. Egtved fabulerer ikke, her er det ramme alvor. Knokkelmanden er gengivet naturalistisk (efter evne) og ligeledes de levende, der optræder i samtidens klædedragter.

Det er ganske vist vanskeligt at definere de forskellige personer ud fra de fragmentariske dragter, men det er tydeligt, at det fortrinsvis drejer sig om fornemme herrer. Længst til højre ser han ud til at være klædt i to skjorter, hvoraf den øverste ender i knæhøjde; han bærer dertil en stor kappe og holder en stav i hånden; disse ting kan tyde på en gejstlig person og sandsynligvis en biskop, da paven, der ellers normalt indleder dødedansen, vel var mindre aktuel i Egtved. Næste person i rækken bærer en fodlang frakke med hermelinesbræmme og typiske bredsnudede komulesko samt en stav eller scepter i hånden; muligvis er det kongen. Tredje mand bærer igen en lang stav, har frakke eller lang skjorte og tilsyneladende en pelskrave, der muligvis dog er en hætte; er det mon

Fig. 8. Den velkendte dansefrise i Ørslev kirke ved Skælskør indgår i midten t. h. i en større sammenhængende billedfortælling.

Fig. 9. Se til mig, siger døden til den unge mand med spejlet i Vigersted kirke.

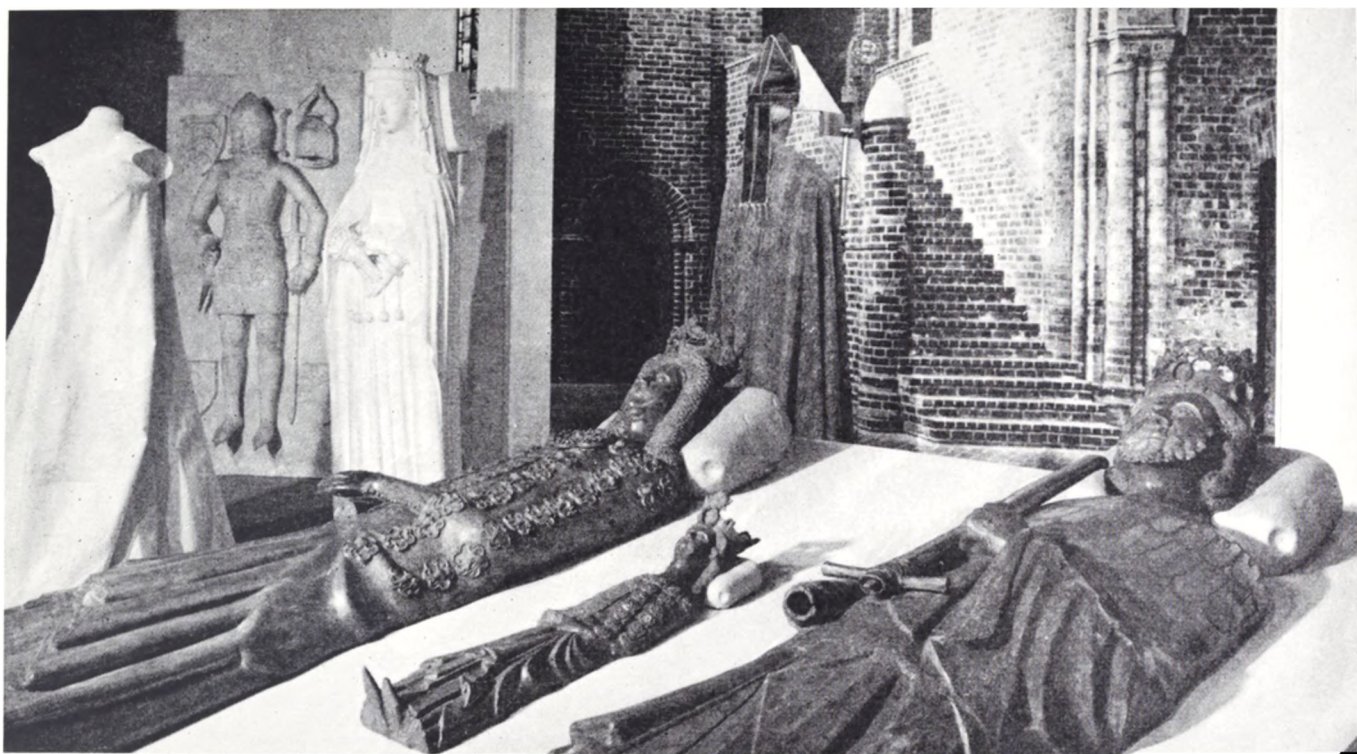
en abbed? De følgende fire par er så fragmentarisk bevaret, at blot en gisning om deres civilstand ville være nytteløs, man kan ved fortsat at følge ranglisten fra Lübeck eller i Den gamle danske Dødedans, tænke sig læge, sognepræst, munk, kannik, ordensridder; det er i hvert fald fornemme herrer med lange og pelsbræmmede klædedragter. Det ottende par synes nogenlunde muligt at identificere; en verdslig herremand eller junker i knækort frakke med korte ærmer og store manchetter; han bærer igen komulesko, en stav i hånden og på ryggen et sværd eller måske snarere en dolk; alt i alt en modedragt fra Kristian II's og Frederik I's tid. Den sidste bevarede person bærer en bog i hånden og en stor folderig dragt, der dog synes noget sammenblandet med den led-sagende benrads lændeskørt.

Egtvedmaleren kan ikke siges at tilhøre de store kunstnere. Personerne står tungt og ensformigt hyllet ind i dækkende klæder, medens knokkelmanden er meget mangelfuld i tegningen. Se blot de groteske fødder; eller den anden benrad regnet fra højre, her fornemmes en vis fart i tegningen og et dygtigt udført lændeklæde, men billedet bliver helt fordrejet ved opdagelsen af benradens venstre ben, der er kluntet og anatomisk galt placeret. Fantasifuld har Egtvedmaleren ikke været, men draperier og klædedragter har moret ham.

Sammenlignet med Elmelundemesterens frie tolkning af dødedansen i N. Alslev kirke må Egtvedmaleren formodes at have været bundet til et forlæg, troligtvis fra en bog, han har holdt i hånden, hvor danse-kæden af praktiske grunde var delt op i par for at passe til bogens sider. Den stereotype opstilling af personerne i Egtvedfrisen gør det endda sandsynligt, at han blot har haft et eneste billede tilgængeligt og så efter evne har multipliceret dette, idet han har søgt at variere benradens bevægelser. Maleren har her spillet formidlerens ikke særlig taknemmelige rolle. Det har unægtelig krævet dygtighed at udsmykke en stor væg efter et lille forbillede.

Det er ikke usandsynligt, at billederne i Lübeck har været kilden, men nok via andre billeder. Frisen er en ren dødedans, sådan som den fandtes fremstillet på så mange vægge over hele Europa i senmiddelalderen, og muligvis er den tilkommet her som på de fleste andre steder i forbindelse med en truende pest eller anden epidemi. Danmark blev hårdt ramt i 1500-tallet af den ene epidemi efter den anden, og frisen kan være kommet til som en besværgelse og en oprigtig opfordring til folk om at søge bod og være forberedt på dødens helt uberegnelige fremfart, snarere end som et samfundskritisk indlæg eller en kunstnerisk bedrift.

Herigennem har Egtvedfrisen sin store kulturhistoriske værdi, som vidnesbyrd om en realitet i 1500'ernes tænke. Dødedansen fandtes sikker mange steder også i Danmark, men fortrinsvis malet uden-dørs på kirkefacader eller kirkegårdsmure – eller som i Egtved på et tilfældigt og skrøbeligt hvidtelag – og er derfor med tiden gået til grunde.

Glimt fra arbejdsmarken

Den årlige sommerudstilling i Brede er efterhånden blevet en fast institution, som har fået en meget stor plads i publikums bevidsthed. Alene besøgstillene viser det. Da man i 1967 lukkede „Erik den Rødes Grønland“, havde der været knap 27.000 gæster. Dette tal voksede gennem de følgende somre i en stejl kurve og nåede med „Buddha's Veje“ i 1970 knap 185.000. Hvor mange, der besøgte „Klæ'r skaber Folk“ i denne sommer, vil man vide, når denne bog udkommer. Medens dette skrives, strømmer de besøgende stadig ind; men man gætter næppe galt, når man forudsiger et besøg, der ikke er mindre end den seneste rekord, og hermed nærmer man sig det mest interessante aspekt i sagen, for det betyder, at denne ene udstilling, der endda kun er åben i fem måneder, ses af lige så mange mennesker som hele det „gamle museum“ på et helt år.

Det er fristende – navnlig for arrangørerne – at betragte det stigende besøg som et udtryk for, at udstillingerne bliver bedre og bedre; men det er givetvis forkert. Det afgørende er nok, at det hidtil ret upåagtede sted – „Brede, hvor ligger det?“ spurgte man – og den utraditionelle udstillingsform ved gentagelsen er blevet indarbejdet i bevidstheden. Man har fået et bevis for, at central beliggenhed midt i en storby ikke er nogen nødvendig forudsætning for et museums trivsel.

„Klæ'r skaber Folk“ var en udstilling, der talte meget direkte til

Senmiddelalderlige hofdragter repræsenteret ved kopier af gravfigurerne over Christoffer II og dronning Eufemia, dronning Margrethe og junker Christoffer. Bagtil en korkåbe fra Århus domkirke på baggrund af et interiør fra klosterkirken i Løgum.

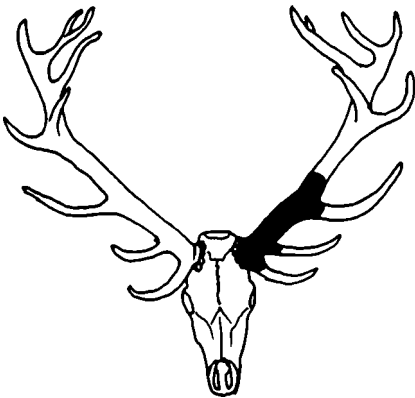
publikum om noget, vi alle har et forhold til: hvad er det i grunden, vi vil opnå gennem vor påklædning? Indledningen var mest traditionel – en „dansk dragtparade“ gennem 3500 år begyndende i bronzealderen og sluttende ved 1971. Et automatisk højttaleranlæg viste om, og baggrundsmusik – spændende fra lurklange til „herfra hvor vi står“ – understregede stemningen i de skiftende perioder.

Herefter blev emnet „brudt op“ – dragter og dragtdele fremvist efter deres funktion og uden hensyntagen til tid og sted. Den græske hoplits bronzehjelm blev vist sammen med byggearbejderens plastichjelm som eksempler på beskyttelse. Amtmanden stod side om side med den tyrkiske janitsharofficer, fordi begges dragt udtrykker status – ligesom bilfabrikkens forskelligt farvede kitler viser forskellen på mekanikeren og værkføreren. Under den drilagtige overskrift „hvad er mandigt, hvad er kvindeligt?“ så man eksempler på typiske mands- og kvindedragter: en skotsk soldaterkilt, kvindebukser fra Iran, skørter til mænd og kvinder fra Stillehavet, bukser til begge køn fra Grønland o. s. v. At dragten kan vise gruppetilknytning sås af montren, hvor konen fra Store Magleby og hippien i hver sin typiske dragt markerede deres tilhørsforhold.

„Forfængligheds marked“ var et spøgefuldt indslag, hvor man viste nogle af vore alt for menneskelige udskejelser: ordener og medaljer, spejderens duelighedstegn, krampagtige forsøg på at fastholde sin ungdom og slankhed, frisurer og parykker o. s. v. o. s. v. Endelig foldede udstillingen sig ud i et „verdenskort“, hvor figurer i legemsstørrelse – tilnærmelsesvis korrekt anbragt – frembar dragter fra hele verden.

„Klæ'r skaber Folk“ blev en publikumssucces, men netop successen rejser nye problemer som f. eks. dette: hvordan bærer man sig ad med at betjene så stort et publikum tilfredsstillende? Selv de automatiske omvisninger er underdimensionerede, når „kun“ tredive-fyrre tilskuere kan være med ad gangen. Biografen kan „tage“ op til 2000 tilskuere om dagen, men ikke 3000. Udvidelsesmuligheder i de nuværende bygninger gives ikke længere. Man må forsøge at finde frem til en eller anden form for aflastning.

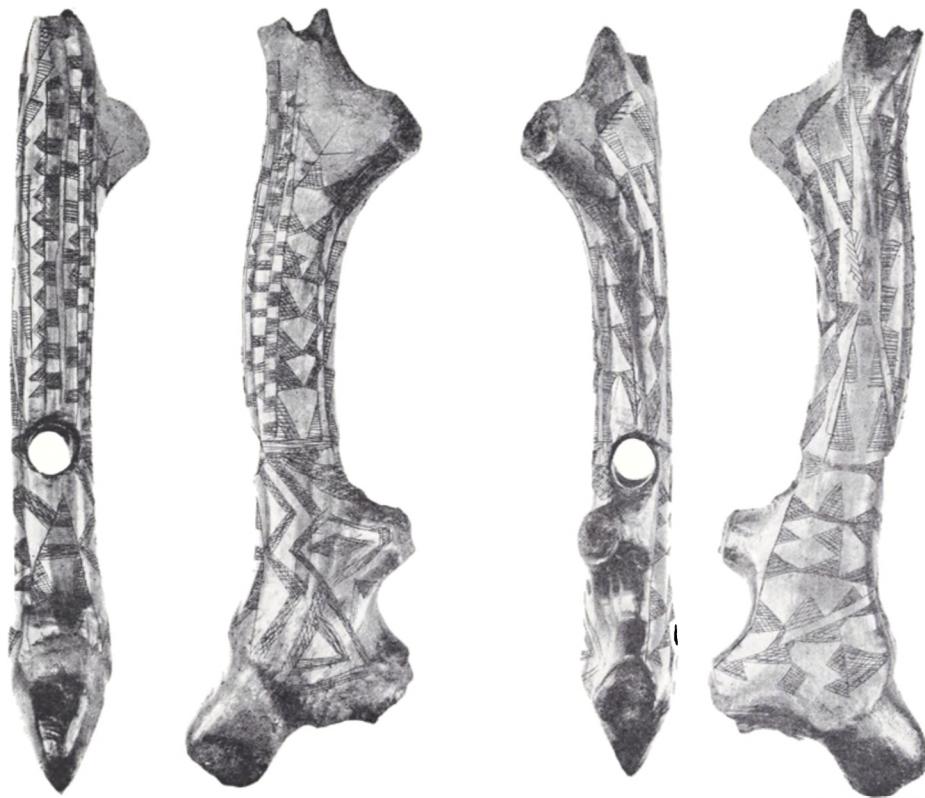
E. K.

En ornamenteret hjortetaksøks

Til 1. afdeling er fra amanuensis ved Landbohøjskolen Kurt Christiansen indkommet en ornamenteret hjortetaksøks, der såvel ved sin form som ved sin rige ornamentik hører til blandt de bedste stykker fra mesolitikum.

Øksen, der er meget velbevaret, synes at være tildannet med en æg i begge ender, og dens overflade er tæt dækket med ornamenter, der veksler mellem dybt indskårne linjer og let indridsede streger dannede trekantfigurer, skakbrætmonstre og skraverede bånd. Kompositi-

onsmæssigt er øksen adskilt i to dele ved et tværbånd omkring skaft-hullet. På den forreste del findes lange, parallelle bånd med skakbrætmønstre og trekanter, men på grund af øksens form har de parallelle bånd ikke kunnet opretholdes. På den højre side knækkes et af båndene, og mellemrummet udfyldes med skraverede stregbundter. På den venstre bredside løses problemet på en anden måde ved indsættelse af tre kiler, hvoraf de to bindes sammen på langs med en fiskebensfigur. Også på den bageste del genfindes en kile på oversiden, og her viser den ene bredside en variation over trekanter, mens den anden har skraverede zigzagbånd, der ned mod sidesprosserne udvides med en trekant- og en rhombefigur.

Da det drejer sig om et løsfund, fra Sjælland, kan øksen kun dateres ud fra sin ornamentik, der viser hen til yngre Kongemose/ældre Kystkultur omkring 5.000 f. Kr.

E. B. P.

Et krus for vejeeren og måleren i Næstved

Tirsdag den 21. marts 1665 mødte Bertel Lauridsen for retten på Næstved rådstue for at blive indsat i embedet som byens vejer og måler. Af hans instruks fremgår, at embedspligterne omfattede mere end dette, for

Tinkrus med kandestøberens mærke i låget. H. 19 cm. Mus.nr. 2201/1971.

„eftersom Christian Gabrielsen nu er i anden forfald, så han med Mindens rettighed ikke kan have den tilbørlige opsigt“, så skal Bertel Lauridsen også påtage sig opsynet hermed og opkræve afgifterne. Med „Mindet“ menes byens gamle ladeplads ved Karrebæksminde, hvor borgerne holdt gennemsejlingen fri mod ret til opkrævning af afgift.

Bertel Lauridsen gik således ind til en ansvarsfuld stilling og ønskede naturligt nok at markere det. Hos kandestøber Peder Nielsen Møller i København fik han året efter et tinkrus og lod sit navn og bestilling grave i det, muligvis af en fuser, for graveringen er ret ubehjælpesom: BERTEL LAVRISEN KIELDER SVEND OC WEIER MESTER VDI NESTE 1666. Ind imellem er anbragt tegnene på hans værdighed: måletønde, -skæppe og vægt.

Kruset er af en ellers ukendt kandestøber. Det er usædvanligt ved at have indlagte messingbånd, men formen er velkendt i Nordeuropa i 1600 og 1700-årene; der er tale om en såkaldt „Rörchen“, antagelig en nordisk form.

3. afd.

2

1

3

4

6

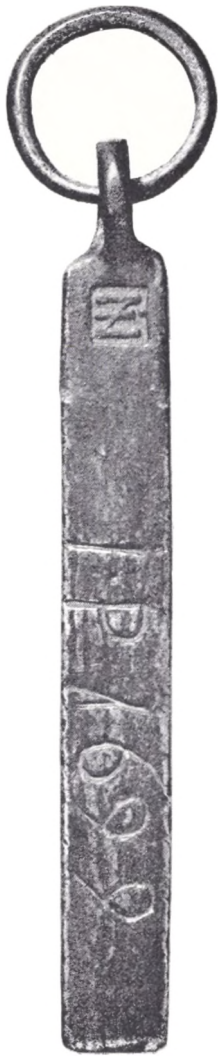

5

Nyerhvervede Christian den femte-mønter

I Christian V's kongetid (1670–99) prægedes adskillige gode og smukke mønter både i guld og sølv. Af disse besidder Den kongelige Mønt- og Medaillesamling fra gammel tid alle hovedtyper og en del varianter, men varianterne er så talrige, at samlingen ikke er komplet. En bevilling fra Advokat Axel Ernst's og frøken Alfrida Ernst's legat til fremme af numismatisk forskning i Danmark satte Møntsamlingen i stand til at erhverve 25 supplerende stykker. Den største sølvmønt i tidens møntsystem, speciedaleren, prægedes ikke i så store mængder, som egentlig var nødvendige for omsætningen, fordi den var dyr at lade fremstille, da det var et absolut krav, at den var fuldlødig og fuldvægtig. Flest prægedes ved Christianiamønten, der i øvrigt 1686 på kongens bud flyttedes til Kongsberg for at være lige ved de givtige sølvgruber. Blandt nyerhvervelserne er der et smukt eksemplar af daleren fra 1676 (Schou nr. 6) med den norske løve i en elegant kronet kartouche. Kongen er i romersk dragt med laurbærkrans om de lange krøller (fig. 1). For at have nok af større sølvmønter anbefalede Kommercekollegiet at fremme prægningen af kroner eller fire-mark, der fremstilledes af ringere sølv (0.671 mod speciedalerens 0.875) og derfor noget bedre kunne betale sig for kongen. Af de nyerhvervede mønter er ikke mindre end 17 kronestykker af forskellige typer. En krone fra 1687 har kronet C 5-monogram på forsiden og løveskjoldet med 3 løver og ni hjerter på bagsiden (fig. 2). En anden har dobbeltmonogram og rigsvåben med Elefantordenen (fig. 3). På en norsk krone fra 1692 med en løve i energisk kraftudfoldelse ses Kongsbergmøntens mærke, to korslagte hamre (fig. 4). Hjertet på den lille, men meget tykke krone fra 1695 er Københavnsmeesteren Christian Winneckes personlige mærke, først i nyere tid er det blevet Københavnsmøntens (fig. 5). – Menigmand så mest til skillemønterne, der havde et ringe sølvindhold: 8, 4, 2 og 1-skilling brugtes til den daglige småhandel (fig. 6).

K. B.

Budstikken fra Rends med årstallet 1699.

Budstikke fra Sønderjylland

I landsbyfællesskabets tid før de store landboreformer omkring 1800 blev beslutninger om jordens dyrkning og andre forhold, som angik alle beboerne, taget på bystævnet, hvor alle gårdmænd havde mødepligt. De fleste steder i landet kaldte oldermanden sammen til stævne ved at tude i byhornet, men i det sydlige Sønderjylland og enkelte steder i Østjylland ligesom syd for grænsen sendte han i stedet budstikken rundt. Sådanne budstikker havde form som en stav og kunne være enten af træ eller jern.

I det forløbne år er det lykkedes Dansk Folkemuseum at erhverve en budstikke fra Rends i Burkal sogn. Den er af jern, ca. 20 cm lang og forsynet med en ring i den ene ende. Budstikken bærer inskriptionen IP 1699, som utvivlsomt er oldermandens initialer og det år, den er anskaffet. Nærmest ringen er i en firkant indhugget HN, formodentlig smedens initialer.

I Rends fandtes der to budstikker, en for den østlige og en for den vestlige del af byen. De kaldtes i daglig tale „ga'stok“. De brugtes i den sidste del af forrige århundrede af kommuneforstanderen til at indkalde kommunerådet til møde. Kommunerråd og kommuneforstander svarer nogenlunde til det danske sogneråd og sognerådsformand. Når der skulle indkaldes til møde, bandt kommuneforstanderen en seddel med besked om mødested og -tid i ringen og sendte den til sin nabo, som igen sendte den videre til sin nabo, hvorefter den gik fra nabo til nabo, indtil den igen havnede ved sit udgangspunkt. I Rends foregik mødeindkaldelser på denne måde indtil omkring århundredskiftet, men i det nærliggende Lund var budstikken endnu i brug i 1915.

I ældre tid må budstikken fra Rends have været brugt til at indkalde til by- eller grandestævne, som det kaldtes på stedet. Den er da vandret fra gård til gård i landsbyen på samme måde, som man kender fra senere tid. Blot er det ikke sikkert, at oldermanden har hæftet en skriftlig besked på gadestokken, idet mødestedet altid har været fast og -tiden for det meste, såsnart den havde endt sin rundgang i byen.

3. afd.

By-etnologisk undersøgelse af Rigensgade-kvarteret i København

Kvarteret nord for Sølvgade i København – en del af det såkaldte Ny-København – er bebygget i 2. halvdel af 1600-tallet. Bygningshistorisk er det af betydelig interesse, bl. a. fordi bydelen ikke, som de fleste andre i København, har været ødelagt af omfattende brande, og fordi de sidste årtiers saneringsarbejder hidtil har levnet betydelige dele af den første bebyggelse på stedet.

Da det blev kendt, at der inden for en kort årrække skulle fjernes en del af den gamle bebyggelse – og dermed det nuværende miljø – påbe-

gyndte købstadsundersøgelserne derfor i efteråret 1970 et arbejde i kvarteret, der dels sigter mod en kortlægning af bebyggelsens historie, dels – og det bliver der lagt stor vægt på – at forsøge at indfange beboermiljøets særegne karakter.

Som det var ventet, har det vist sig, at kvarterets „fjerne“ beliggenhed i forhold til byens centrum har givet sig udslag i færre forhøjelser af og tilbygninger til husene. Beboermiljøet, der i dag næsten må betragtes som „provinsagtigt“, har gennem det sidste par år fået tilskud af et ikke helt ringe antal gæstearbejdere og studerende. Denne forandring er blandt de forhold, der iagttages nøje.

3. afd.

Gravfundet fra Lønne Hede. Herunder: Rekonstruktion af den gravsatte kvindes dragt. Tegnet af Henning Ørsnes. På næste side øverst restererne af kvindens uldne dragt. Nederst: Sølvfibulaen og den S-formede sølvhægte.

Et gravfund med tekstiler fra 1. årh. e. Kr. fra Lønne Hede, Ribe amt

I 1969 udgravede Nationalmuseets 1. afdeling i samarbejde med Den antikvariske Samling i Ribe et helt enestående gravfund fra 1. årh. e. Kr. De særlige jordbundsforhold på stedet, aldannelse og høj grundvandsstand, havde bevaret kistetræet og den dodes hår og uldne dragt, hvorimod knoglerne var fuldstændig opløste, ligesom genstande af jern og bronze var næsten totalt forsvundet.

Et præparat af kistens øvre ende, hvor tøjet var særligt velbevaret, blev indgipset og medbragt til Nationalmuseets konserveringsanstalt til udgravning under mere betryggende forhold, end Lønne Hede kunne byde på.

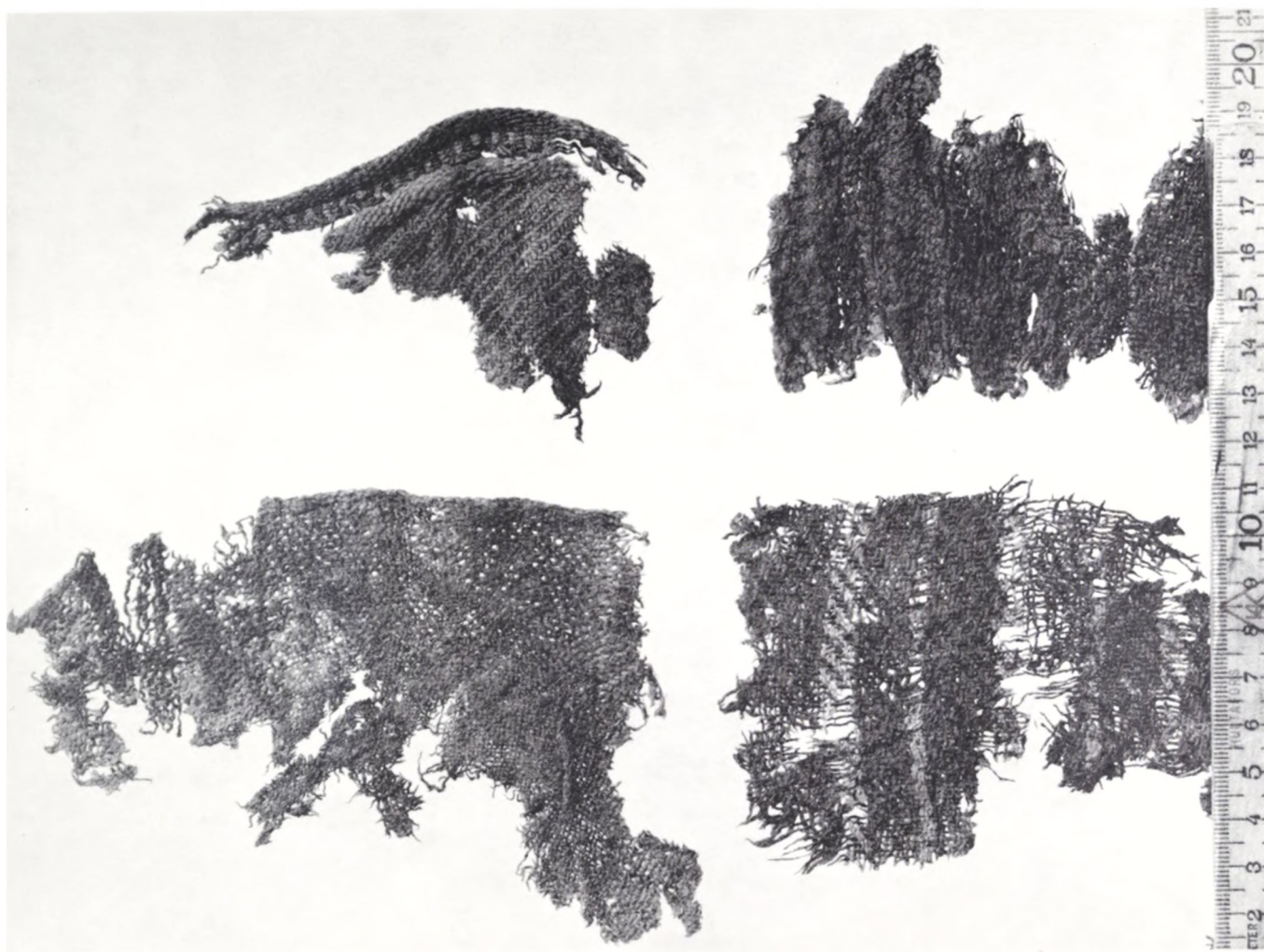
Ud af en klæbrig kludemasse på 1 m² er der nu, takket være en enestående indsats af Nationalmuseets konservatorer, som en Fugl Fønix af asken opstået en kvinde klædt i blå bluse og nederdel og med det lyse hår flettet og sat i en sirlig frisure.

For at gøre en meget lang og meget indviklet historie kort, er der efter mange måneders møje nået følgende resultater: Blusen er af ensfarvet, blå kiper eller firskaft („sildebensvævning“) uden ærmer, foroven kantet med en rød, brikvævet bort, og holdt på plads med en bronzefibula på hver skulder. En tredje fibula, der er af sølv, sidder midt på brystet, men den ser ikke ud til at have haft nogen funktion som direkte dragttilbehør, som de to bronzefibler.

Blå- og rødternet stof i toskaftvævning (lærredsbinding) fandtes flere steder inden for blusens område, måske er det rester af løse ærmer eller af et sjal, men noget sikkert kan desværre ikke siges om dette stofs placering i dragten.

Nederdelen er syet af to slags stof. Øverst sidder et stykke i toskaftvævning, 12 cm bredt, med brede og smalle røde striber på den blå bund, afsluttet foroven af en rundvævet, rød kant. Til denne stribede linning er med grove sting syet den blå firskaftvævede nederdel. Lodret i højre side, lidt foran hoften, er der indsyet et brikvævet bånd i rødt og blå, godt 5 cm bredt (øv. th.). Ved denne lodrette bort sidder ca. i knæhøjde en bronzesnål, der er stukket flere gange lodret igennem nederdelens stof; den har måske lukket en slids (en lomme?) eller måske holdt nederdelen sammen lige som sikkerhedsnålen i en kilt. Nederdelens vidde ser ud til at være samlet over hofterne i tætte folder, medens den er glat for og bag. Længden er det ikke til at sige noget om, men 60 cm har den i hvert fald været. Sammenlignet med andre bevarede jernalderskørter er det dog mest nærliggende at tro, at nederdelen har været hellang. Et andet problem er lukningen. Der fandtes rester af en tynd rynketråd i den rundvævede linning, måske har den holdt skørtet på plads i taljen og samtidig holdt sammen på hofterykkerne.

Rester af et kipervævet rødbrunt stof med hvide striber fandtes nær kvindens hoved tildels dækkende håret; det kan være rester af et ho-

vedlin, men noget sikkert kan ikke siges om dets anvendelse eller om tøjstykkets oprindelige størrelse (nederst t.h.).

Kvindens lyse hår er skilt i midten og lagt ud til hver side i et fladt bånd, hver bestående af fire tynde fletninger, der så er ført rundt om hovedet og samlet i nakken – vistnok på den måde, at en tot fra den ene side er flettet sammen med en tot fra den anden. Frisuren minder forbløffende om den, der ses på en af Gundestrup-karrets yderplader.

Foruden de tre fibler, der allerede er omtalt, bar kvinden af smykker en snor om halsen lukket med en S-formet sølvhægte og prydet med et par perler af sølvblik. Til nederdelens linning var fæstet et forstenet søpindsvin, en raslesten af flint og en kastanjelignende genstand (af endnu ukendt materiale), alle tre stykker var ombundet med snor og har sandsynligvis hængt mellem folderne på venstre hofte. Midt på ma-

*De fire lerkar, der stod i gravens fod-
ende, har indeholdt mad og drikke til
den dodes sidste rejse.*

ven har kvinden båret en stor, smuk ravperle, den har sandsynligvis også været fæstet til skørtets linning.

Det var ikke en kvinde af ringe stand, der i 1. årh. e. Kr. blev gravsat på Lønne hede. Den solide plankekiste, sølvsmykkerne, den fint forarbejdede blå dragt og opdækningen af mad og drikke i fire smukke lerkar taler tydeligt til os tværs over næsten 2000 år om en jernalderbondes solide velstand.

E. Mgd.

Storkongens småmønt

I størstedelen af det persiske rige rådede naturaløkonomien lige til Alexander den Stores erobring. Kontakten med grækerne udvidede dog efterhånden kendskabet til mønter i Perserrikets vestlige provinser. Storkongens egne udmøntninger i guld og sølv, dareiker og sigler, påbegyndtes i slutningen af 6. årh. f. Kr., og fra midten af 5. årh. begyndte lokale fyrster, byer og satraper langs Lilleasiens sydkyst og i Fønicien at

præge mønter efter græsk model. I løbet af 4. årh. f. Kr. udvidedes prægningerne her til også at omfatte de ganske små mønter, som var nødvendige i den daglige handel med livsfornødenheder.

De her gengivne småmønter, som er illustreret i tredobbelt størrelse, vejer ca. 0,7–0,8 gram. På trods af det lille format er fremstillingerne meget karakterfulde og af udmærket kunstnerisk kvalitet. Motivvalget er udpræget persisk, således at der kan drages mange paralleller ikke blot til de samtidige seglsten, men også til den store hofskulptur, specielt bygningsreliefferne, som vi kender bedst fra paladsanlægget i Persepolis. De tronende guddomme på forsiderne af fig. 1 og fig. 5, der begge lugter til en blomst, er ved aramæiske indskrifter betegnet som henholdsvis Shin og Baal, den sidstnævnte endda med angivelse af, at det drejer sig om en bestemt Baal fra byen Tarsos i Kilikien. En lignende guddom er fremstillet stående på fig. 4 (bagside), men her gengiver den lange aramæiske indskrift formentlig navnet på en lokal fyrste. Samme indskrift findes nemlig på fig. 3 (bagside), der viser fyrsten selv som persisk rytter. Vognscenen fig. 2 (forside) viser formentlig en anden persisk fyrste som vognstyrer for en guddom. Specielt persiske er også de to kampsceener fig. 2 og 5, der viser striden mellem det godes og det ondes princip, hvor det onde repræsenteres af de vilde dyr, løve og tyr. Mens tyren, fig. 5, forsøger at flygte, sætter løven på fig. 2 sig til modværge med nogle drabelige og absolut urealistiske boksebevægelser. Endelig viser bagsiden af fig. 1 den persiske hovedguddom Ahura Mazda, forsynet med fire vinger og holdende en ring i den fremstrakte hånd.

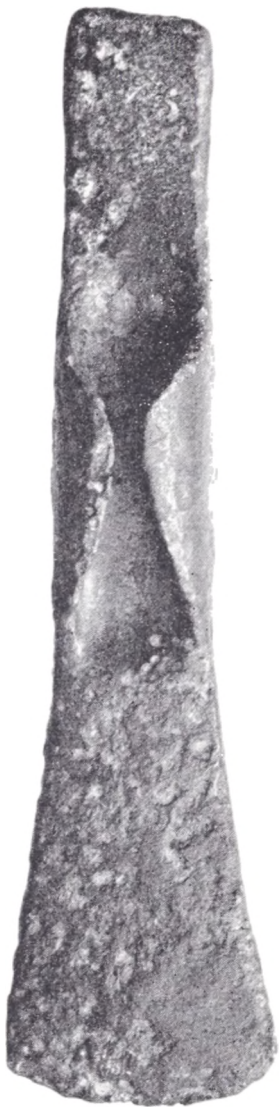
Bagsiden af fig. 1 og 2 bærer den persiske satrap Mazdais navn. Denne fyrste, som af grækerne kaldtes Mazaios, var statholder i den persiske provins „hinsides Eufrat“, dvs. Syrien, Palæstina og Fønikien, samt i Kilikien i årene 359 til 332 f. Kr. Alle mønterne stammer fra dette område, selv om de ikke kan henføres til bestemte møntsteder, og meget taler for, at de er blevet gemt i jorden, da Alexander den Stores græske og makedoniske hær i 332 f. Kr. nåede til disse egne.

O. M.

En økse fra stranden

Nord for Lolland ligger de to småøer Femø og Fejø, der begge har givet så fornemme fund, at de ikke kan have været uden betydning i oldtiden. Da gårdejer Hans Peter Jensen i sommeren 1932 var nede på Fejøs østerstrand for at hente et læs tang, bemærkede han i det knædybe vand mellem hestens bagben en økse på havbunden. Øksen blev i 1970 modtaget på Nationalmuseet som Danefæ og vil efter konservering blive deponeret på museet i Maribo.

Bronceøksen er 16,8 cm lang og ret velbevaret, om end overfladen bærer spor af, at den har ligget og skulptet i vandet mod bundstenene. Det er en såkaldt skaftlapøkse, en for Danmark fremmed form. Fejøøksen er

Den 16,8 cm lange skaftlapøkse fra Fejø.

Stenen fra Hollose med de skålformede fordybninger. Bemærk den afhuggede ene side.

sikkert lavet i Mellemtyskland og tilhører overgangen mellem ældre og yngre bronzealder. Nu så mange år efter er det håbløst at afgøre, om øksen er faldet ned fra land eller skyllet ind fra havet, eventuelt fra et vrag. Der er ingen tvivl om, at skaftlapøksen kom herop med skib, men om den nåede sikkert frem til sit bestemmelsessted, ved vi ikke.

H. T.

Friske skålgruber fra Hollose

Landbruget er som bekendt i vanskelige tider og søger at rationalisere sig ud af vanskelighederne på mange måder. En af de mindre heldige, set fra et landskabeligt og kulturhistorisk synspunkt, er fjernelsen af de gamle diger og levende hegn mellem de enkelte marker.

Gårdejer Jørgen Nielsen fandt i efteråret 1970 lidt nord for den lille landsby Hollose ved Holbæk under et sløjfet dige en sten med huller i. Sit fund meldte han til Nationalmuseet. Stenen har haft form omtrent som en mursten, men er noget beskadiget i gammel tid. På alle fire sider er der indhugget skålformede fordybninger, henholdsvis 8,6 formentlig 4 og formentlig 6. Skålgruberne er hugget med et spidst redskab – prikhuggede – de enkelte hugmærker står klart i grubernes bund. Her er et af de sjældne tilfælde, hvor gruberne ikke er slebet glatte. Formentlig er grunden, at stenen er begravet lige efter, at skåltegnene er hugget. Blev stenen dræbt ved afhugning af den ene side?

Andre eksempler på friskhuggede helleristninger kan findes i P. V. Globs bog „Helleristninger i Danmark“.

I april undersøgte en stenlægning en halv meter nord for stenens fundsted. Et hul omtrent $2,5 \times 1,6$ m var fyldt med store sten (køltringer), tildels sat på deres spids og dækket af et lag mindre sten. De eneste fund var et enkelt flintafslag og et ubestemmeligt potteskår, men vi går næppe fejl, hvis vi daterer det hele til bronzealderen, skålgrubernes storhedstid. Stenlægningen kan ikke uden videre forklares, den kan være en slags grav, men lige så vel en slags offeranlæg, hvortil skålstenen har hørt.

H. T.

Udlænger fra Læso

For at Frilandsmuseets gæster kan få et afrundet indtryk af det liv, som engang har udfoldet sig i de gamle gårde og huse, lægges der vægt på, at bygningerne ikke blot udgør brudstykker af et hele. Et stuehus kan være nok så interessant, det bør dog ikke betragtes uden kendskab til det erhvervsmæssige grundlag for tilværelsen i gården, og det kan udlængerne fortælle om.

Læsøgården under genopførelsen af udlængerne. Ved siden af stuehuset med tangtag ses den nyopførte lade med halmtag. Stalden skal ligge i mellemrummet mellem de to bygninger. (Anders Nielsen fot. 1971.)

Frilandsmuseets gård fra Læsø er et eksempel på, at museet af en gård hidtil kun har kunnet vise stuehuset, ganske vist det velkendte og interessante hus med tangtag, som de fleste af museets gæster har lagt særlig mærke til. Selv om søfart og fiskeri har været væsentlige erhverv på Læsø, har man dog også dyrket jorden. Derfor har museet længe ønsket at supplere stuehuset fra Læsø med de nødvendige udlænger.

I 1971 har der været arbejdet med genopførelsen af laden, der er en bygning fra omkring 1880, opført med marksten i mørtel mellem bindingsværkets stolper og dækket af et halmtag. I første omgang blev genopførelsen af den tilstødende stald udsat. Det er en ældre bygning, forlænget 1847. Den er bygget på traditionel læsøsk måde og har haft tangtag. Det har givet store vanskeligheder for Frilandsmuseet, da det for tiden er umuligt at skaffe tilstrækkeligt af den rigtige slags tang til tækning.

P. M.

Brygning på Fyn

Indtil omkring århundredskiftet stod der på langbordet i enhver dansk bondegård et krus hjemmebrygget øl til brug for hele husstanden. Både til og mellem måltiderne var øl dengang langt den almindeligste drik.

De fleste steder i landet er man forlængst ophørt med at brygge selv, men på Fyn findes der endnu enkelte gårde, hvor man holder den gamle tradition vedlige. Det var bl. a. tilfældet hos gårdejer Kr. Rask, Egelund på Nordfyn, hvor Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser i samarbejde med ingeniør Aage Rothenborg har optaget en etnologisk film, der viser fremgangsmåden ved fynsk hjemmebrygning.

Filmoptagelsen er et led i en landsomfattende undersøgelse af ølbrygning på landet, som NEU i øjeblikket gennemfører. Filmen dækker kun en enkelt landsdel, men gennem besvarelserne af en spørgeliste om emnet, som NEU fornylig har udsendt, er det meningen at prøve at klarlægge egnsforskelligheder i fremgangsmåden ved hjemmebrygning. Spørgelisten indeholder en række spørgsmål om bryggeprocessen fra maltgøring og humleavl, til det færdige øl står på bordet. Gennem en efterlysning af gamle bryggeredskaber og fotografier håber museet desuden at kunne supplere sine samlinger om emnet.

3. afd.

Huset fra Nørre-Sejerslev, hvor museets murere i overensstemmelse med god håndværkertradition smykker det sidste hjørne, som gøres færdigt. Tækkemanden står parat til at gå videre med tækningen. (Frode Kirk fot. 1971.)

Knipleskolen fra Nørre-Sejerslev

I løbet af 1971 er arbejdet med Frilandsmuseets lille hus fra Nørre-Sejerslev i det sydvestlige Sønderjylland bragt så langt frem, at det vil kunne åbnes for publikum i 1972.

Efter opbygningen af huset i det ydre kommer hele den indvendige indretning. I huset fra Nørre-Sejerslev skal der ikke blot være alt det, der har hørt til i sådan et hus, dengang det var beboet. Her skal tillige være redskaber og udstyr til det særlige erhverv, der har været drevet i huset.

Det drejer sig om fremstilling af kniplinger, sådan som det har været almindeligt i småhuse i Tønderkniplingernes egn. I huset fra Nørre-Sejerslev har der også været undervist i knipling, idet konen i huset holdt knipleskole for nogle småpiger. De sad ved vinduerne i stuen med hver sit knipleskrin for at blive oplært i kniplekunsten.

Denne færdighed kunne udgøre en vigtig indkomstmulighed i et hus, hvor man kun havde jord til at holde en enkelt ko. Man får et klart indtryk af de sociale forskelle i landbefolkningen, når man sammenligner husets lille kobås med staldene i den nærliggende gård fra Sønder-

1

2

Sejerslev. Denne gård, der er omtalt i Nationalmuseets Arbejdsmark 1968 og 1970, har oprindeligt ligget i samme sogn som knipleskolen, men er i 1971 blevet åbnet for Frilandsmuseets gæster.

P. M.

En romersk usurpator

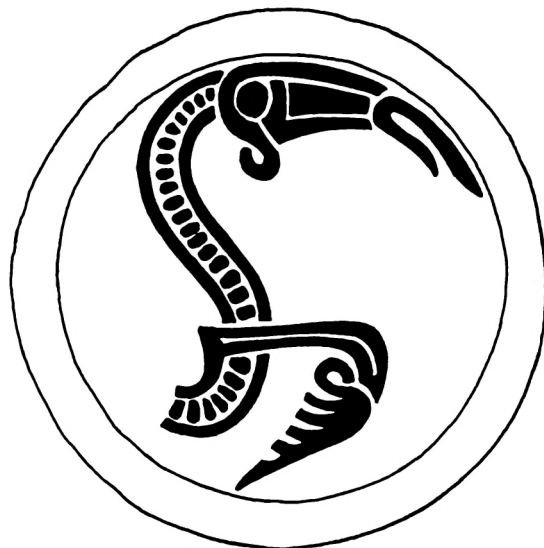
Fra Ny Carlsbergfondet har Den kgl. Mønt- og Medaillesamling som gave modtaget en sølvtetradrachme præget i byen Emesa (Homs) i Syrien af kejseren L. Julius Aurelius Sulpicius Uranus Severus Antoninus, der regerede omkring 253–254 e. Kr. (fig. 1). Samtidig er ved køb erhvervet en anden tetradrachme af samme kejser (fig. 2).

Kejseren med de mange navne er ganske ukendt i den historiske litteratur fra oldtiden. Kun mønterne, guldmønter med latinsk indskrift og sølv- og bronzemønter med græsk indskrift, er vidnesbyrd om dette intermezzo i Romerrigets historie. Alle mønterne stammer fra Emesa, og deres store sjældenhed i dag forklares af, at den romerske rigsregering efter at have genvundet kontrollen med området, sikkert har gjort sig store anstrengelser for at inddrage og nedsmelte den oprørske kejsers mønter. Portrættet af Uranus Antoninus på mønternes forside viser en ung mand med kindskæg iført strålekrone, et solsymbol, som understregede kejsermagtens guddommelighed. Bagsiden på fig. 2 viser en traditionel romersk Fortuna, lykkens gudinde, mens fig. 1 her er prydet med en prægtig kamel, der viser hen til Emesas betydning som støttepunkt for den syriske karavanehandel. Mønterne er gengivet i dobbelt størrelse.

O. M.

Bronzematrice fra Hyldagergård ved Gl. Havdrup, Sjælland

På bunden af en dyb kloakudgravning ved Gl. Havdrup i Østsjælland blev der for nogle år siden fundet en lille irgrøn bronzeskive. Den fyldte ikke meget i hånden, men var da påfaldende nok til at komme med hjem. Her forærede finderens søn, Flemming Nielsen, Magleby pr. Klippinge, der bevarede stykket så omhyggeligt, at Nationalmuseet nu har kunnet erhverve det i ganske ubeskadiget stand. Godt det samme, for den lille støbte bronzeskive er opmærksomhed værd. Den er 3,7 cm i diameter, og forsiden udfyldes af et dybt skåret mønster, der ved nærmere øjesyn viser sig at være bygget op af en række ganske unaturalistiske dyremotiver. De smalle S-svungne bånd, der danner et tredelt hvirvelmotiv, gør det ud for dyrekroppe, og langs med billedfeltets rand afsluttes disse af kraftigt formede profilhoveder. Tre gange gentages det samme dyrehovede: øjet er kreds rundt, kindfladen lang og kantet og kæbepartiet tvedelt. Umiddelbart under kind og kæbe fyldes fladen ud af en vifteformet fod med fem strakte tæer

Bronzematricen fra Hyldagergård. Til højre gengives en af de smalle S-svungne dyrefigurer i tegning.

og en krum bagtå, og hver af fødderne er med et strakt ben knyttet løseligt til den bageste ende af kroppens bånd. Sådanne abstrakte dyremønstre er velkendte inden for Nordens yngre jernalder, hvor de igennem mere end et halvt årtusind var det eneste acceptable udtryk for kunstnerisk udfoldelse. Et lidt ensidigt tema, forekommer det os, men dyrket med en intensitet, der stadig affødte nye variationsformer, nye stilarter. Det sæt af motiver, der er repræsenteret på Hyldagergårdskiven, har således kun været brugt i et relativt kort tidsinterval fra slutningen af det 6. til hen imod midten af det 7. årh., og ganske tilsvarende kompositioner møder vi også i samtidige fund, f. eks. på en smykke-nål i en bornholmsk kvindegrav og på et lille beslag i en gotlandsk mandsgrav. Hyldagergårdskiven selv har dog hverken været smykke eller beslag. Dens funktion er væsentligere end det. Bagsiden er ganske plan, og den har utvivlsomt været anvendt som matrice til fremstilling af tynde prydlader af sølv- eller guldblik, hvortil man har overført det skarpt skårne mønster ved simpelthen at presse dem nedover skiven. Forsøg har vist, at den endnu kan bruges på denne måde, og lignende matricer kendes også fra andre nordiske fund. Stykket repræsenterer altså ikke blot et tidstypisk ornamentbillede, men er vidnesbyrd om en sjællandsk håndværker, der producerede prydlader med sådanne ornamenter. Det vidnesbyrd er væsentligt i en større sammenhæng, thi medens man længe anså den kunststil, som dyrebilledet tilhører, for en østskandinavisk specialitet – og fra Bornholm og Gotland foreligger som nævnt også de nærmeste paralleller – har nyere undersøgelser netop sandsynliggjort, at Sjælland og Skåne spiller en ganske selvstændig rolle i tidens kunstudvikling. Med fundet fra Hyldagergård trykker vi nu næsten én af Sjællands-mestrene i hånden.

M. Ø.

Ribe domkirkes nordre tårn

Julenat 1283, efter den første messe, styrtede Ribe tårn ned og dræbte mange mennesker! Bispekrønikens udsagn bekræftes af skader i domkirkens nordvestlige del. Her, hvor nu det store murstenstårn – Byens tårn – knejser, burde der ifølge kirkens oprindelige plan have stået et mindre tufstenstårn, en pendant til Mariatårnet i sydvest. Blev dette tårn nogensinde rejst, og var det det, som faldt 1283? Eller ramte ulykken det nuværende Store tårn under selve opførelsen? Foråret 1971 gennemførte Antikvarisk Samling i Ribe og Nationalmuseet en mindre gulvundersøgelse, der har givet god hjælp til problemets løsning.

Udsnit af gravens nordvæg. I midten ses skellet mellem de to fundamenter, som nu danner en sammenhængende blok under Store tårn. Vestre del (til venstre) er samtidig med dette tårn og opbygget i ret tynde lag af gruset ler stampet omkring håndstore kampesten. Denne pakning er opført mod et ældre fundament (til højre) af en helt anden karakter; også det er opført lagvis, men støbt i tykke skifter, med store kampesten i stærk mørtel. Dette mere end to meter tykke, støbte fundament, der hviler på flere lag af store kampesten uden mørtel eller jord (bunden kunne ikke nås), må stamme fra et nordtårn svarende til Mariatårnet i syd.

Munkestensgulvet lå direkte på en art brolægning, som løber ind under Store tårns mure. Omtrent midt i rummet var denne stenlægning brudt af en næsten 2 m dyb nedgravning med byggeaffald fra nyere istandsættelser. På bunden lå et delvis urørt skelet i en formuleret trækiste, måske de jordiske levninger af bisp Kristiern Hemmingsen, der stiftede et S. Lucius kapel i tårnet før 1455. Den nævnte brolægning viste sig at være øverste lag i en massiv blok af ler, mørtel og kampesten, som graven er hulet ned i, og som det store tårn hviler på. Et klart skel i fundamentet (se ill.) viser, at østre del er ældst, og den kan

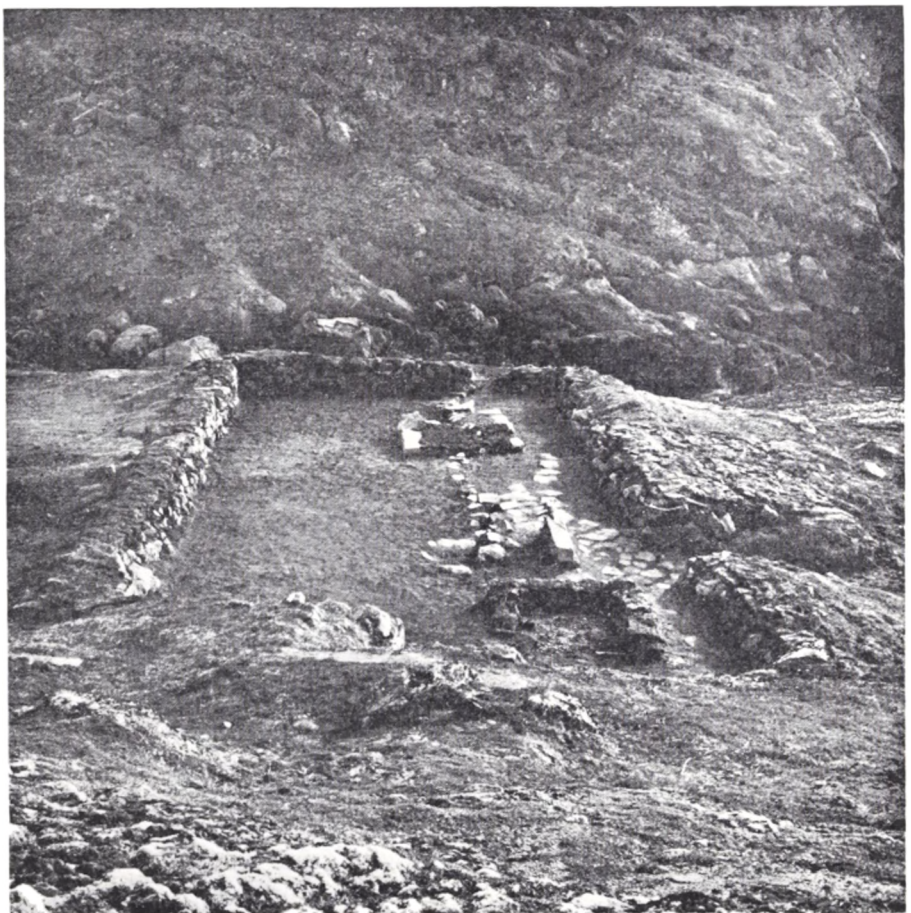
bestemmes som hørende til et oprindeligt tårn af størrelse som Maria-tårnet. Vestre del er føjet til ved opførelsen af det nuværende tårn, og denne del hviler på byggeaffald, som må stamme fra det ældre. Sandsynligvis var det da kirkens oprindelige nordtårn, der styrtede i grus julenat 1283.

El. M.

Håbets Ø, Grønland

Den 3. juli 1971 var det 250 år siden, at den dansk-norske præst og missionær, Hans Egede, ankom til Grønland med det formål at genkristne de gamle nordboere, som dog ca. 200 år tidligere var forsvundet fra landet. Han slog sig ned på Håbets ø – en gold og fugtig ø – ude i skærgården. Her grundlagde han en koloni, som kom til at bestå i syv år – fra 1721 til 1728 – før den flyttedes ind på det næs, hvorpå Grønlands største by, Godthåb, nu ligger.

Denne koloni på Håbets ø har været emnet for Nationalmuseets Grønlandsundersøgelser gennem somrene 1969 og 1970 og kulminerende med en udstilling på Landsmuseet i Godthåb i jubilæumsåret 1971.

Fra Håbets Ø, Grønland. Det særdig-restaurerede våningshus set mod syd.

Selv om der blev benyttet en arkæologisk metode ved udgravningen, har fag som etnografi og historie spillet en alt dominerende rolle ved for- og efterarbejdet. Dagbøger, regnskaber, synsforretninger og etnografiske beskrivelser har dannet udgangspunktet for disse indledende undersøgelser, der vil søge at belyse den kulturelle ændring i det grønlandske samfund omkring den anden europæiske kolonisation.

Kolonien bestod oprindeligt af syv bygninger, hvoraf resterne af fire er synlige i dag. To af disse, beboelseshuset og smedjen, blev udgravet og restaureret, således at de nu fremtræder som mindesmærker. Den største overraskelse under udgravningen var de mange konstruktionsdetaljer, som i overensstemmelse med 1720'ernes synsforretninger har hjulpet til en acceptabel rekonstruktion af enkelte bygninger i kolonien; men også det helt uventede, store fundmateriale har givet Nationalmuseet gode kort på hånden, når de eskimoiske huse i nærheden og fra samme tidsrum skal undersøges. Byttehandel, bebyggelsesmønstre og kulturkontakt vil således blive væsentlige emner for grønlandsundersøgelserne i den kommende tid.

H. C. G.

Et fremmed bronzebeslag fra Jyderup

Uden amatørarkæologernes hjælp ville dansk arkæologi ikke være nået langt. En virkelig vigtig opgave for disse ivrige folk er opsamling og registrering af overfladefund. Her indgår deres flittige arbejde naturligt i museernes forsøg på at samle al oplysning om bebyggelsens forløb i oldtiden. Mest er det flintpladser, der på denne måde reddes fra forglemmelse og ødelæggelse, men stundom kommer sjældnere ting for dagen ved amatørernes markvandring.

Således gik det også skoleeleven Tom Smidth i 1969. På en af sine ture over markerne omkring sin hjemlandsby Jyderup i Odsherred fandt han et grønt stykke metal i nærheden af en bopladssamling. Det var et lille bronzeblikstykke med opdrevne bukler og prikker og med rester

Til venstre forsiden og til højre bagsiden af bronzebeslaget fra Jyderup.

af nagler i hjørnerne, 4,2 cm langt. Han indsendte sit fund til Nationalmuseet, hvor det nu er konserveret. Ingen kendte noget tilsvarende herhjemme, og dateringen var således usikker.

Lignende ting er dog beskrevet, men så fjernt fra Odsherred som bopladsen Velem St. Vid i Sydøsttrig. Her hører tilsvarende blikstykker til den sene bronzealder, og en lignende datering må Jyderupstykket gives. Det er naturligt at sætte det i forbindelse med den nærliggende boplads (se side 141). Vi kan desværre ikke forklare, hvorledes stykket er kommet herop fra det sydøstlige Europas Hallstattkultur.

H. T.

Fire urner fra Thy

Engang imellem kan man være heldig næsten i forbifarten. Således reddes for nylig fire urnegrave i en overpløjet høj i Nørhå ved Hundborg i Thy fra fortabelsen. Rent tilfældigt fik museumsinspektør C. L. Vebæk

Udvalg af indholdet af de fire urner fra Nørhå i Thy. Herover: Fem af de elleve bennåle, foroven s. 207; til venstre miniaturesværd, i midten pincet, til højre ragekniv. De fire urner gengives nederst s. 207.

fra vejen øje på en grusgrav, der var ved at komme meget snært ind på den lille høj. Den var så uanselig, at det tog sin tid at overbevise entreprenøren, der skulle bruge gruset, og fredningsmyndighederne, om at det virkelig var en gravhøj. Da højen ikke kunne bevares hængende på kanten af en grusgrav, foretog man en hastig undersøgelse.

Den ene urne (nr. 2 fra højre) stod i en stenkiste og indeholdt 5 små broncerør.

Den anden urne (nr. 2 fra venstre), omgivet af en stenpakning, indeholdt ikke mindre end 11 bennåle – den hidtidige rekord for bronzealderen. Nålene er en midtjysk specialitet.

Den tredje urne (til højre) stod op ad stenkisten og indeholdt ragekniv og pincet.

Den fjerde urne (til venstre) er en såkaldt ansigtsurne med antydede ansigtsdetaljer ved hanken, der fungerede som næse; den er brækket af i gammel tid. Denne urne indeholdt ragekniv og miniaturesværd.

Alle gravene indeholdt desuden brændte ben. Gravene tilhører yngre bronzealder, der er rigt repræsenteret i Thy; de kan placeres i periodens første del. Ikke alene er urnerne pæne eksempler på Thy's velproportionerede bronzealderkeramik, men hver for sig er gravene værdifulde udstyrssæt, og set som helhed er gravpladsen et betydningsfuldt eksempel på en lille gruppe grave. Formentlig er det en velstående families grave, men de brændte ben fra urnerne er endnu ikke undersøgt, så noget sikkert kan ikke siges om dette punkt. Gravene lå så tæt oven i hinanden, at de må være anbragt i løbet af kort tid.

H. T.

Fra det gamle Nationalmuseums udstilling for 1935.

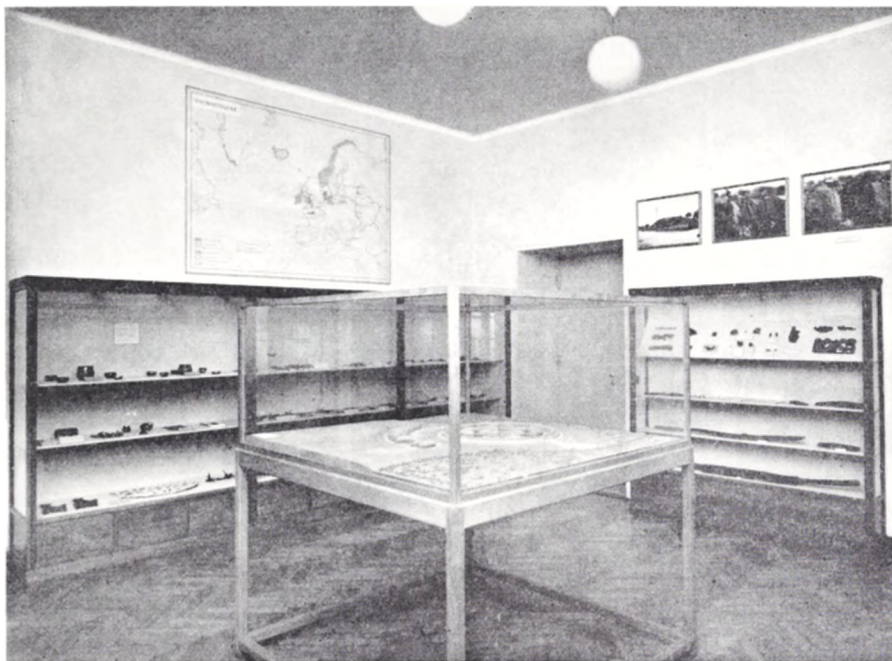
Oldtiden til revision

Da Nationalmuseets danske oldtidssamling i sommeren 1935 åbnede sine døre for publikum, efter at samlingen havde været lukket under det store byggeri, virkede den nye udstilling som en revolution. I de gamle udstillingsrum havde genstandene ligget og stået klinet op ad hinanden på hylder fra gulv til loft – alt skulle have plads i udstillingen, for der var ingen magasiner. Når f. eks. uroksen fra den ældre stenalder stod opstillet i bronzealderen, var det pladsmanglens skyld.

Det nye museum havde magasinrum. I udstillingsrummene var der nu blevet råd til luft mellem oldsagerne, overalt kunne de placeres i den rette kronologiske sammenhæng – uroksen var kommet hjem.

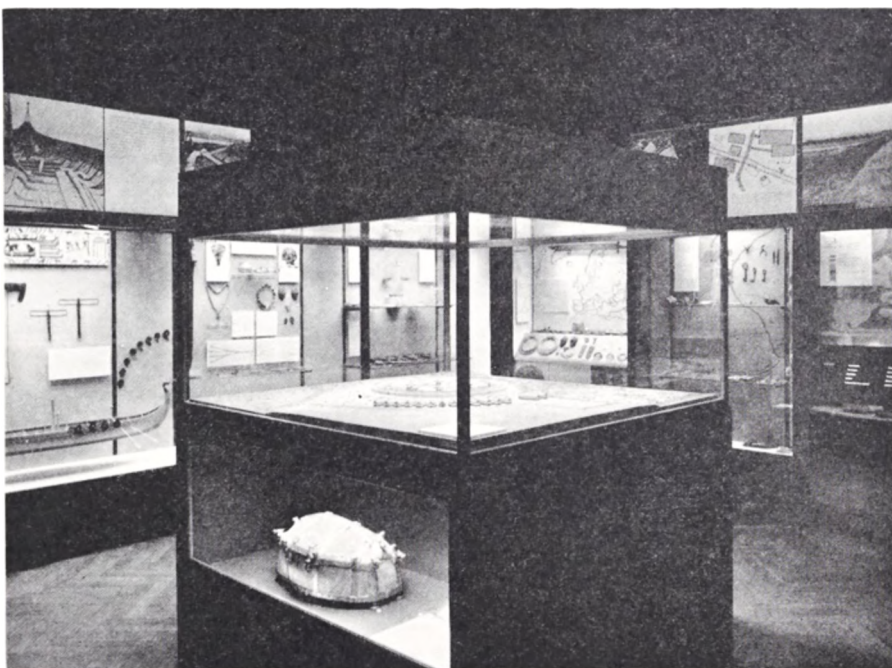
På ét område var der virkelig sket en revolution – man havde fået plads. Men udstillingsprincippet var det samme som i det gamle museum: At udstille en righoldig repræsentation af genstande fra Danmarks oldtid i kronologisk rækkefølge med skel mellem stenalder, bronzealder og jernalder og forsynet med korte oplysninger om findested og fund-

Vikingetidsfund og model af Trelleborg før nyopstillingen.

omstændigheder. Men oplysningerne, om hvorfor og hvordan og i hvilket milieu disse ting var skabt og brugt, var yderst få.

På en tid, da dansk arkæologi forlængst havde leveret stof til værker om dansk oldtidskultur, var kulturhistorien blevet borte i udstillingsrummene.

Nyopstillingen 1971 fra samme synsvinkel som billedet øverst på siden.

Nyopstilling af bl. a. fundene fra Jelling som illustration til „Kongen“ og „Kirken“.

I dag står udstillingen af Danmarks oldtid omtrent som dengang, den åbnede for mere end en menneskealder siden, men en ny udstilling er under planlægning.

To af samlingens udstillingsrum er taget op til revision; det er runestenshallen og det sidste rum i vikingetids-udstillingen.

Begge rum har fået en ny farveholdning, ny belysning og lettere læselige etiketter med dansk og engelsk tekst.

I runestenshallen fremhæver den nye belysning stenenes indskrifter og gør det muligt for publikum ved hjælp af runealfabeterne, som findes på en af de nye store tekstplader, at læse indskrifterne på stenene. Teksterne ved de enkelte sten indeholder nu foruden en oversættelse af indskriften til nutidsdansk tillige den oldnordiske tekst. Desuden er der i runestenshallen kommer skrivepulte og flere siddepladser end tidligere.

Mens disse ændringer alle tager sigte på, at det skulle gøres lettere og behageligere at være museumsgæst, så sigtes der med en ændring i oldsagsudstillingen i vikingetidsrummet på at bringe genstandene ind i en kulturhistorisk sammenhæng.

Opstillingen illustrerer ved hjælp af oldsager, billeder, modeller og tekster en række emner, som tilsammen skaber et helhedsindtryk af Danmark på tærsklen mellem oldtid og middelalder. Emnerne er følgende: *Skibet, Stormanden, Handel, Langfart, Byen, Danevirke, Kongen, Kirken, Borgen*, og en særlig billedfrise fortæller om vikingetidens dyreornamentik. Emnerne står anført på monternes rudere, og i en billed- og tekstfrise over monterne gives den kulturhistoriske og historiske baggrund. Tekster og billeder i monterne supplerer med oplysninger om de udstillede genstande.

Det er museets ønske, at informationerne skulle være af en sådan art, at de tillige kunne danne grundlag for opgaver, som folkeskolens historieundervisning stiller.

Når vi i de kommende år giver os i kast med den store opgave, at forny udstillingen om Danmarks oldtid, er det vort håb at kunne trække en kulturhistorisk linie gennem de mere end 12.000 år, som vore oldtidsfund repræsenterer. Vi håber at kunne gøre det endnu bedre end dette første forsøg, og vi lytter gerne til råd og ønsker fra det publikum, hvis kulturelle arv vi er sat til at forvalte.

E. T.

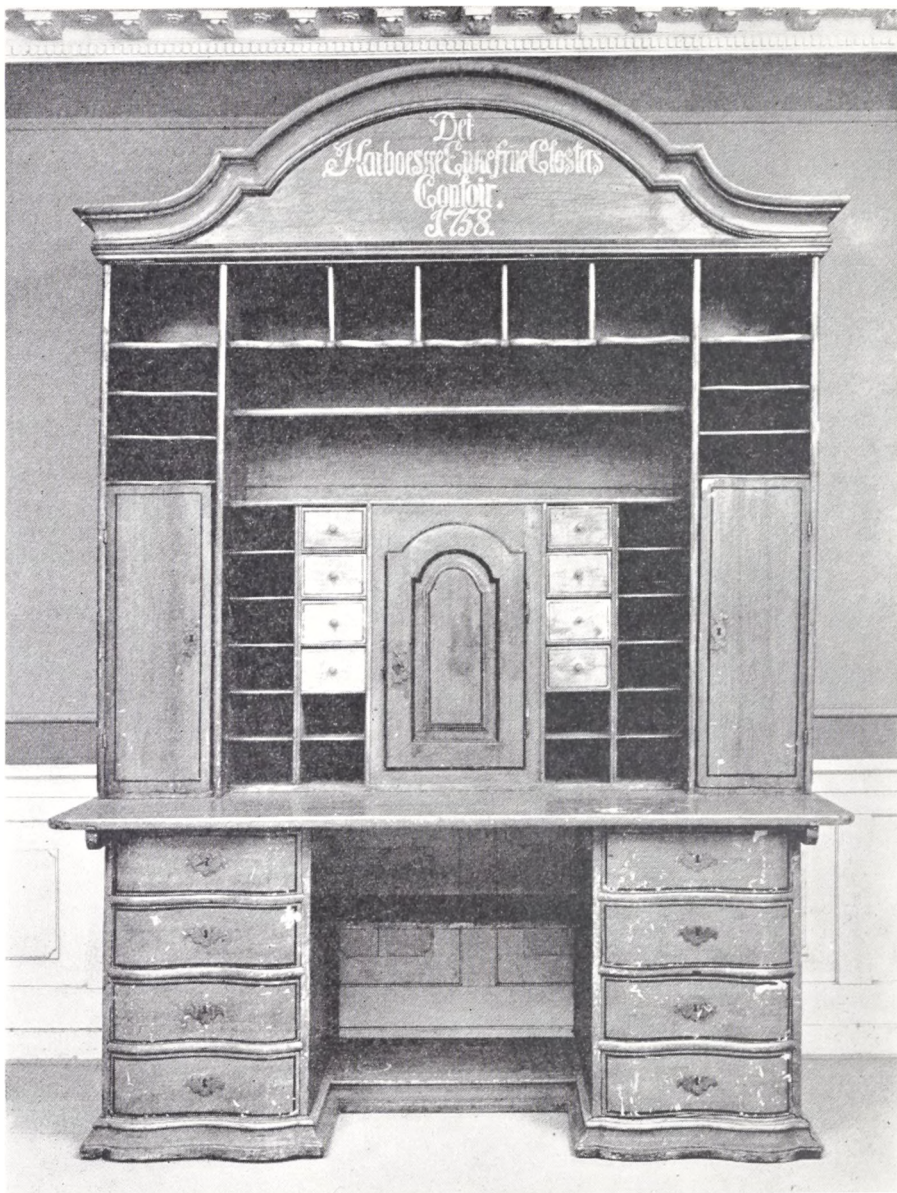
Et kontormøbel fra rokokotiden

Fornylig erhvervede Nationalmuseet et overordentlig interessant skabsmøbel, der oprindeligt stammer fra Det Harboeske Enkefruekloster i Stormgade.

I årene 1756–58 ombyggedes og udvidedes klosterets bygninger under ledelse af hofbygmester Lauritz Thura. Der indrettedes da et kontor til stiftelsens direktør, og hertil lod man i 1758 – ikke helt usandsynligt efter Thuras tegning – snedker Jens Wiinberg fremstille „et Contoirbord med Fod og foroven et Skab, alt med Hylder og Reoler, til Closterets Papirer at forvare udj.“

Dette store, ganske ejendommeligt proportionerede fyrretræs-kontormøbel, der oprindeligt var malet lysegråt, kan således ikke blot stedfæstes og dateres ganske nøjagtigt; man ved også, hvem der har fremstillet

Det harboeske kontormøbel fra 1758.
H. 2,72 m. Br. 1,92 m. Dy. 77,5 cm.
Mus.nr. 1486/71.

det, hvem der har brugt det, og hvilke papirer det har skullet opbevare. Ja, endog de kontorrekvisitter, som havde plads på skrivebordet, da det var nyt, kender man fra regnskaberne, hvori det hedder „2 Ark Cardus Papir at lægge paa Contorbordet . . . Papirsax, Blækhorn af Khafns Porcellain, Sandhuse af ditto, Ruller at vinde Seglgarn paa, Brevpresser af Messing.“

3. afd.

